

K 1234
1234

პ. ზაქარაიძის

ნ ა ქ ა ლ ა ქ ა ზ
უ ზ ე ნ ი ს ი ს
ხ უ რ თ ი მ თ ძ ლ ვ რ ე ბ ა

თ ა ი ლ ი ა

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

П. П. ЗАКАРАЯ

Зодчество
городища Урбниси

ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»
ТБИЛИСИ
1965

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

პ. ზაძარაია

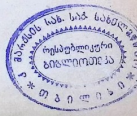
ნ ა ქ ა ლ ა ქ ა რ უ რ ბ ნ ი ს ი ს
ს უ რ ო თ მ ო ძ ვ რ ე ბ ა

K12-370
4.

საგვ-2000
საქართველოს

გ ა მ ო მ ც ი ა მ ო ზ ა „ მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა თ ა “

თბილისი
1965

72(C41)1
725.17(47,922)
ზ 391

ნაშრომი მიძღვნილია ნაქალაქარ ურბნისში არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი ხუროთმოძღვრული ნაგებობებისადმი. ეს მეტად საინტერესო მასალა, რომელიც პირველად ქვეყნდება, ძირითადად მიეკუთვნება ანტიკურ და აღრეფეოლოგურ ხანას. შრომაში წარმოდგენილია: საფორტიფიკაციო, საცხოვრებელი, სამეურნეო და სხვა ხასიათის ნაგებობანი. მოცემულია ქალაქის გამაგრების სისტემების აღდგენილი სახე. ამასთანავე, განხილულია საქალაქო ცხოვრების ზოგიერთი თავისებურება.

აქვე მონოგრაფიულადაა შესწავლილი განთქმული ურბნისის ბაზილიკა, რომლის აგებაც მიეკუთვნება V—VI სს. მიჯნას. ტაძრის შიგნით და გარეთ ჩატარებულმა სამუშაოებმა ბევრი ახალი მასალა გამოაჩინა.

ნაშრომში ცალკე თავადაა გამოყოფილი XVIII ს. დასაწყისში აგებული სამრეკლოს ორიგინალური ნაგებობა.

წიგნს ახლავს მდიდარი საილუსტრაციო მასალა.

წინასიტყვაობა

ქართული არქიტექტურის ისტორიის ნაკლებად შესწავლილ მონაკვეთს წარმოადგენს ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანა. ამ ხარეზის ნაწილობრივი შეესება შეუძლია ნაქალაქარ ურბნისში მონაპოვარ მასალას.

ნაქალაქარ ურბნისის არქეოლოგიური შესწავლა დაიწყო 1953 წელს აკად. ნ. ბერძენიშვილის ინიციატივითა და ხელმძღვანელობით და სისტემატური გათხრები წარმოებდა თორმეტი წლის განმავლობაში. გათხრების დაწყებამდე ანწის ზემოთ ჩანდა მხოლოდ ტაძარი და სამრეკლო. არქეოლოგიურმა შესწავლამ კი აღმოაჩინა რამდენიმე ისეთი ძეგლი, რომლის მსგავსიც ჩვენს ტერიტორიაზე მანამდე არ იყო ცნობილი.

წინამდებარე ნაშრომში თანმიმდევრობით განხილულია ქალაქის გამაგრების სისტემა, საცხოვრებელი, სამეურნეო და კომუნალური ხასიათის ნაგებობანი, ტაძარი, სამრეკლო და სხვ. ამ ძეგლების ქრონოლოგიური ჩარჩოები მოქცეულია ჩვ. წ-მდე IV—III საუკუნეებსა და XVIII საუკუნეს შორის. მათ განხილვაში სირთულესა და სიძნელეებს ჰქმნის თვით ძეგლების ფრაგმენტალობა, ზოგჯერ მრავალი გადაკეთება და ამავე დროს ხშირად—ანალოგიების უქონლობაც. მიუხედავად ამისა, ამ სრულიად ახალი ძეგლების შეყვანა ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში შესაძენე სარგებლობას მოუტანს ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების შესწავლის საქმეს.

შ ი ს ა ვ ა ლ ი

ანტიკური ხანის საქართველოში კლასებისა და სახელმწიფოს წარმოშობას თან სდევდა ქალაქების გაჩენაც. ურბნისი სწორედ ის ქალაქია, რომელიც ჩვენს ტერიტორიაზე წარმოქმნილ პირველ ქალაქებს ეკუთვნის. ადრე თუ ვინმე ეპყვს გამოთქვამდა ისტორიული წყაროების მიმართ, სადაც აღნიშნული ქალაქებია დასახელებული, ახლა მათ სისწორეში ყველანი დარწმუნებულია. წყაროების ცნობებს ხორცი შეასხა და დამაჯერებელი გახადა უკანასკნელი 20—30-იანი წლების განმავლობაში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა.

(პირველად ურბნისის იხსენიებს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, სადაც ვკითხულობთ: „პირველ ოდეს აღექსანდრე მეფემან ნათესავნი იგი ლოთის შვიდთანი წარიტყვიანა და შეკადნა ივინი კედარსა მას ქუეყანასა, იხილნა ნათესავნი სასტიკნი—ბუნთურქნი, მხსდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა, მიხუევით ოთხ ქალაქად და დაბნები მათი: სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრაკჲ და ციხენი მათნი: ციხე დიდი—სარკინასა, უფლის ციხჲ—კასპისა, ურბნისისა და ოძრკისა“¹.)

(ურბნისის აშენებას ლეონტი მროველი უფლოსს მიაწერს. მასთან ვკითხულობთ: „უფლოს... აღაშენა უფლის-ციხე, ურბნისი, კასპი...“² იქვე ეს მოვლენა დაკავშირებულია მცხეთის წარმოშობასთან და უშუალოდ მოსდევს დედაქალაქს.)

[შემდეგ იგივე ავტორი აღწერს აღექსანდრე მაკედონელის შემოსევას საქართველოში, მან აქ „ბოენა ციხე-ქალაქნი ესე ძლიერნი შუა-ქართლი: წუნდა, ხერთვისი მტკურისა, ოძრკე მოკიდებული კლდესა დადოსსა, თუხარისი მდინარესა ზედა სპერისასა, რომელსა ჰქვან ქორხი, ურბნისი, კასპი და უფლისციხე, ქალაქი დიდი მცხეთა და უბანნი მისნი, სარკინე, ციხე დიდი და ზახაკი, უბანი ჭრიათა, და რუსთავი, და დედა ციხე სამშვლდე, და მტურის ციხე, რომელ არს ხუნანი...“³]

მოყვანილი წერილობითი წყაროებით ურბნისი ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV საუკ. ქალაქია. მიუხედავად იმისა, რომ აღექსანდრე მაკედონელის შემოსევა საქართველოში ჩვენი ისტორიოგრაფიის მიერ უარყოფილია, თავისთავად აქ მოყვანილი ქალაქების არსებობა ფაქტადაა მიღებული. ეს აზრი გაზიარებულია აგრეთვე უკანასკნელი პერიოდის მკვლევარების მიერაც⁴.

¹ ექ. თაყაიშვილი, მოქცევაჲ ქართლისაჲ, Описание рукописей, ტ. II, გვ. 708.

² ლეონტი მროველი, ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 10.

³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 17.

⁴ Ш. А. Месхиа, Города и Городской строй феодальной Грузии, Тбилиси, 1959, გვ. 10, 17, 19; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, გვ. 271, 439.

ცხადია, მკვლევართა ასეთ დაბეჭითებით მტკიცებაში საკმაო როლი მიუძღვის არქეოლოგიური შესწავლის შედეგებს. კერძოდ, ეს შეეხება ურბნისსაც. ხანგრძლივმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა მოგვცა დიდძალი მასალა იმის დასამტკიცებლად, რომ ურბნისი IV—III სს. ჩვ. წ-მდე ქალაქია და საკმაოდ ძლიერიც.⁵)

ურბნისში ქალაქის წარმოშობას წინ უძღოდა ამ ადგილას ხანგრძლივი ცხოვრება. ურბნისის ტერიტორიაზე მდებარე შემალღებზე, ე. წ. ხიზანანთ გორაზე, გათხრებით მიაკვლიეს ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარს. იქ არსებული მრავალი ფენა მოიცავს III ათასწლეულს ჩვ. წ-მდე, ამ ნასახლართანაა დაკავშირებული ის მრავალი სამარხი, რომლებიც იქვე შორიასლოა ნაპოვნია. ასევე ბლომდაა ნაპოვნია გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხები ნაქალაქარის აღმოსავლეთ მონაკვეთში. მომდევნო ხანის ძეგლებსაც უწყვეტად იძლევა განათხარი მასალა. განსაკუთრებული სიმდიდრე შეიმჩნევა ჩვ. წ-მდე VI—V საუკუნეებიდან, როდესაც სხვა მრავალრიცხოვან არქეოლოგიურ მონაპოვართან ერთად მაღალი ხელოვნებით შექმნილი ოქროსა და ვერცხლის ნივთებია ნაპოვნია.⁶)

საერთოდ, უნდა აღენიშნოთ, რომ ურბნისი მდებარეობდა საქართველოს ისეთ ადგილას, სადაც კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბება ყველაზე თვალსაჩინო იყო.⁷

ისტორიული წყაროებითა და არქეოლოგიური მონაცემებით ირკვევა, რომ აღნიშნულ ხანაში საქართველოს გაცხოველებული ვაჭრობა ქონდა მეზობელ ქვეყნებთან, თუ შორს ხმელთაშუა ზღვის ირგვლივ მდებარე სახელმწიფოებთან. ერთ-ერთი დიდი გზა, რომელიც აღმოსავლეთ-დასავლეთს ურთიერთ აკავშირებდა, გადიოდა საქართველოს ცენტრში და მიჰყვებოდა მდ. მტკვარს. ამ ტერიტორიაზე წარმოშობილი პირველი ქალაქები სწორედ ამ გზის ანუ მტკვრის გაყოლებებზე მდებარეობს. ქალაქი ურბნისი კი მდინარის მარცხენა ნაპირზე აღმოცენდა.⁸)

ანტიკურ ხანაში რომ ქალაქი მეტად მდიდარი იყო, ამაზე არქეოლოგიური მონაცემები აშკარად მეტყველებს. იგი დასტურდება IV ს. დასაწყისისათვის. სამწუხაროდ, მატჩანებში მხოლოდ ერთი მომენტია, კერძოდ—წმ. ნინოს მოსვლა აღწერილი. მცირეოდენი განსხვავებით ამ ამბავს ჰყვებიან „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორი ლეონტი მროველი⁹ და ვახუშტი ბაგრატიონი.¹⁰)

„ნინოს ცხოვრების“ მიხედვით, წმ. ნინო გამოემართა ჭავჭავთიდან მცხეთისკენ. გამოჰყვა კარგად მოვლილ, ხალხმრავალ გზას. შემდეგ იქვე ვკითხულობთ: „...მოვიწიე სანახებსა ქართლისასა, ქალაქსა ურბნისისასა... შეეურვა სულსა ჩემსა წარწყმედასა მათსა ზედა და მოვედ ბაგინსა ჰურიათასა, ენისათეს ეზრავლებრისა და ვიყავ მუნ ერთი თთუჴ და განვიციდი ძალსა ამის ქუეყანისასა.“¹¹)

და იყო დღესა ერთსა აღიძრნეს ერნი ძლიერნი და ურიცხუნო სიმრავლითა მით ქალაქით, წარმავლნი დიდად ქალაქად მცხეთად, რომელი იყო საჯდომელი დიდთა მეფეთა, ვაჭრობად და ლოცვად არმაზდეთისა მათისა“¹².

⁵ ლ. კილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბილისი, 1964.

⁶ ქართლის ცხოვრება, 1955, I, გვ. 87—88.

⁷ ვახუშტი ბაგრატიონი, საქართველოს ისტორია, დ. ბაქრაძის გამ., 1885, გვ. 60—61

⁸ Опис., II, გვ. 750.

ამ ამონაწერში ყველაზე საინტერესოა ის ცნობა, რომელიც ლაპარაკობს ქალაქის მცხოვრებთა სიმრავლეზე. ისინი, როგორც ირკვევა, სხვა ახლომახლო ქალაქების მცხოვრებთა მსგავსად გარკვეულ დღეებში მიემგზავრებოდნენ იბერიის დედაქალაქში სავაჭროდ.

საყურადღებოა ისიც, რომ ქალაქ ურბნისში ყოფილა ებრაელთა უბანი. საფიქრებელია, თუ ებრაელთა უბანი იყო, იქნებოდა სხვა უბნებიც.

! ლეონტი პროველის მიხედვით ნინოს მოსვლის მომენტში, ე. ი. ქრისტიანობის მიღებამდე, ურბნელები „...ცეცხლსა, ქვათა და ძელთა ღმერთად თაყუანის-ცემდეს“⁹.

რომდენო პერიოდზე ისტორიული ხასიათის ცნობები არ გვაქვს, მაგრამ მასზე კარგად მეტყველებს არქეოლოგიური მონაცემები. ანტიკური ხანის ქალაქმა ცხოვრება განაგრძო შემდეგაც. მონათმფლობელური ეპოქა იცვლება ფეოდალურით, ქალაქი კიდევ ძლიერდება და მდიდრდება. V—VII სს. მოპოვებულნი არქეოლოგიური მასალა სწორედ ამ გარემოებაზე მიუთითებს.)

! მაგრამ ბოლომდე ასე არ გავრძელდა. საკმარისი შეიქნა ერთი გარეშე ძლიერი ბიძგი, რომ ქალაქი წელში გატეხილიყო. ამის შესახებ ვახუშტი ბაგრატიონს ხელთ ჰქონია ისეთი ცნობა, რომელმაც ჩვენამდე არ მოაღწია. იგი წერს: „მტკვრის კიდესა ზედა, არს ურბნისი. აღაშენა ქალაქი უფლოს, ძემან ქართლოსისამან, და იყო ქალაქი ყრუსადმდე“¹⁰ (ხაზი ჩვენია—პ. ზ.). სხვა წყაროებით ვიცით, რომ არაბთა სარდალმა მურვან ყრუმ 736-738 წწ. საქართველო დალაშქრა „და შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და უმრავლესნი ციხენი საზღვართა ქართლისათა“¹¹. ეს დალაშქვრა ურბნისსაც არ აცდენია: იგი გადაუწვავთ, გადაუბუგავთ, რისი ნაშთიც ნაქალაქარის ყველა მონაკვეთში მოიპოვება. განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ალიზის კოშკოვანი ზღუდის დაწვა.)

ზემომოყვანილის გარდა ქალაქზე სხვა ცნობები არ შემონახულა.

⁹ ქართლის ცხოვრება, 1955, I, გვ. 87.

¹⁰ ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 78.

¹¹ ყუანძერი, ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 234.

თ ა ვ ი ა ი რ ვ ა ლ ი

ქალაქის გამაგრების სისტემა

გათხრების დაწყებისას მიწის ზემოთ არსებული, თვალსაჩინო მონაცემების მიხედვით, ქალაქის გამაგრების სისტემის მხოლოდ ერთი სახე ჩანდა. ეს იყო სამი მხრიდან ნაქალაქარზე შემორჩალებული თხრილი და მიწაყრილი ბეჭობი. გათხრებმა კი გამოავლინა მიწაყრილის მიერ დაფარული ალიზით ნაგები კოშკოვანი გალავანი. ამ სურათის დადგენა ერთბაშად არ მომხდარა. სისტემატურმა გათხრებმა თანამიმდევრულად გამოავლინა გამაგრების თავისებურებანი.

ქალაქი მდებარეობდა მტკვრის მარცხენა მხარეს. აქ მდინარის ნაპირი თითქმის შეეწვლია (ტაბ. I - III), 25—30 მ ასეთი ფლატე მტრისათვის ძნელად მისადგომი იქნებოდა, ამდენად ეს მხარე მეტ-ნაკლებად ბუნებრივად დაცული იყო. თვით ქალაქს, რადგანაც ვაკეზე მდებარეობდა, სხვა მხრიდან უფრო ძლიერი დაცვა ესაჭიროებოდა.

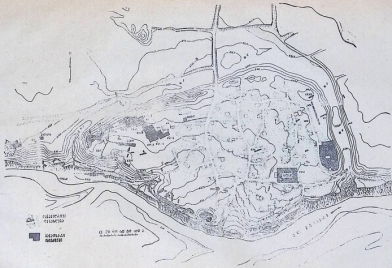
ქალაქი და მისი მომდევნო ტერიტორია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ (მდინარისაკენ) მცირე ქანობით ეშვება. კერძოდ, ქალაქის ტერიტორიაზე 400 მ სიგანის ცენტრალურ მონაკვეთზე დაქანება 10 მ უახლოვდება. ქალაქის მთელ ფართობზე ერთადერთი შემადღებაა, რომელსაც დღეს „ხიზანანთ გორას“ უწოდებენ¹.

მრავალჯერ გადაშვარი და განადგურებული ქალაქის კონტურები გათხრების დაწყებამდე შემდგენიარად ჩანდა: მდინარის მხარეს ხელოვნური გამაგრების რაიმე კვალიც არ იყო. დანარჩენი სამი მხრიდან თხრილი ქალაქისათვის მშვილდისებრ იყო შემოვლებული (სურ. 1). თხრილის შიგნით ქალაქის შემოშახლვრელი მიწაყრილის შემადღება მხოლოდ დასავლეთ მონაკვეთში იყო შერჩენილი. შემდგვდროინდელ სოფელს ნაქალაქარზე მოუყავებია ცენტრალური და აღმოსავლეთის ნაწილი, დასავლეთით მდებარე მონაკვეთზე კი ტაბუ იყო დადებული². ფაქტურად ამ ტაბუმ გადაარჩინა ზღუდის ერთი მონაკვეთი და მიწის წიაღში არქეოლოგიური მასალა.

ექსპედიციის პირველ წელს (1953) მიწაყრილზე გატარებულმა ორმა საცდელმა თხრილმა (III და IV უბანი) გამოავლინა ამ ზღუდის ორფენიანობა—ზემოდან მიწა და შიგ ალიზის წყობა. მეორე კამპანიის დროს სხვა საკითხებს ვარკვევდით და ზღუდეს არ შევხებივართ, ხოლო მესამე კამპანიამ (1955) ერთ-

¹ უახასკელ პერიოდში ეს გორა ეუთვნოდათ იქვე მცხოვრებ ხიზანიშვილებს, ამიტომაც მას „ხიზანანთ გორას“ უწოდებენ.

² ადგილობრივ მოხუცთა გადმოცემის ერთი ვარიანტით აქ თითქოს წმ. სტეფანეს ცხენის საჯირითთა (ურბნისის ტაძარი წმ. სტეფანეს სახელობისა), მეორე ვარიანტით—კერპების ადგილია (ურბნისი კერპთა ქალაქი იყო), ხოლო მესამე ვარიანტით—ებრაელთა უბანია. მგელად, მორწმუნე ურბნელს, ამ სამივე ვარიანტისა ერთნაირად ეწინიდა და ამ უბანში არ სახლდებოდა.

Նկր. 1. Կաթուղիի շրջանի գյուղերի տեղի և անունները

ერთ მთავარ სამუშაოდ ზღუდე და მასთან დაკავშირებული საკითხების გარკვევა დაისახა.

ნაქალაქარის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მიწაყრილიდან მხოლოდ სამასი მეტრის სიგრძის მონაკვეთი იყო შერჩენილი. ამ მიწაყრილ-ბეჭობისათვის საიდანაც არ უნდა შეგეხებდათ, შეამჩნევდით თანაბარ ინტერვალზე განლაგებულ შემადლებებს (ტაბ. I—II). შემადლებების ცენტრები ერთმანეთისაგან დაცილებული იყო საშუალოდ 65 მ. საკითხის გარკვევისათვის საჭირო იყო რომელიმე შემადლების მოსინჯვა. პირველ რიგში ასეთად ავირჩიეთ კარგად დაცული ერთ-ერთი შუათაგანი—სამხრეთიდან მესამე (უბანი XX). აქ აღმოჩენილი კოშკი შიგნიდან იმავე წელს გაეწმინდეთ, ხოლო გარეთა სამუშაოები, სხვა სამუშაოებთან ერთად, მომდევნო წლებშიც მიმდინარეობდა¹.

იმავე წელს დავუბრუნდით IV უბნის კოშკის გაწმინდას და მოვასწარიტ მხოლოდ ერთი სადგომის გამოვლენა, ხოლო 1959 წელს მისი გათხრა დამთავრდა. ეს კოშკი წინა კოშკზე უფრო რთული და საინტერესო გამოდგა.

ზღუდის მესამე კოშკის გახსნას შეეუდებო 1960 წ. კამპანიის დასაწყისშივე. ამჯერად, დარჩენილი კოშკებიდან, გასათხრელად ავირჩიეთ IV და XX უბნებს შორის მდებარე (უბ. XXV). მისი გაწმინდა შიგნიდან იმავე წელს დამთავრდა (გარედან კი ხელი არ ვახლეთ, იგი გადავებურეთ და საქესპოზიციოდ გამოვყავით).

მე-4 კოშკი მდებარეობს XX უბნის მომდევნო ახლახან გაჭრილი სოფლის გზის ნაპირას. იქვე გვერდით ექსპედიციის მიერ პირველ წელს გავლებული საცდელი თხრილი გადიოდა (უბ. III). ეს კოშკი ძალიან იყო დაზიანებული. არც თუ დიდი ხნის წინათ, მისი ზედა ნაწილი მოურღვევია იქვე მახლობლად მცხოვრებს. დარჩენილი ქვედა ნაწილი სწრაფად გაიწმინდა.

იმავე ხაზზე, რიგით მე-5 კოშკის გაწმინდას შეეუდებო 1961 წელს. იგი სხვებისგან განსხვავდებოდა და შედარებით მარტივიც იყო, ამიტომ მისი გათხრაც დიდხანს არ გავრძელებულა².

ქალაქის გალავანი, განხილული კოშკების გავრძელებაზე, როგორც აღვნიშნეთ, არ შერჩენილა. მისი კვალის დასადგენად მრავალი სადაზვერვო თხრილი იქნა გავლებული ნაქალაქარის ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ განაპირებზე. თხრილებმა სათანადო შედეგი გამოიღო.

ასევე, სადაზვერვო თხრილები გატარდა სამხრეთით მდინარის მხარეს. მათი ერთი ნაწილი უმნიშვნელო მონაცემების გამო სადაზვერვო სამუშაოებს არ გასცილებია, ხოლო ნაწილი კი გადაიქცა სტაციონარული გათხრების ადგილად და შესამჩნევი შედეგებიც გამოიღო. მთავარი ამათში „ხიზანანთ გორაა“. საუკუნეების განმავლობაში აქ უნდა ყოფილიყო ქალაქის ციტადელი.

¹ ტაბულეზე წარმოდგენილი ფოტოების დიდი უმრავლესობა ჩემ მიერაა გადაღებული. ამასთანავე, გადაღებებს აწარმოებდნენ ექსპედიციის რაზმის უფროსები ალ. ჭავჭავიძე და ლ. კილაშვილი, რამდენიმე ფოტო კი ეკუთვნით ფოტოგრაფებს: ი. პახომოვს, ვ. კვეცეს, ი. დუბოსს და ი. გილგენდორფს.

² ნაგებობათა აზომვებზე კი ჩემი ხელმძღვანელობით სხვადასხვა დროს მუშაობდნენ არქიტექტორები: ა. ბაქრაძე, ფ. ქუფარაშვილი, ი. და გ. მარჯანიშვილები, ვ. ცუხიშვილი და ლ. მექარიაშვილი. ნაშრომში წარმოდგენილი ნახაზებიც მათ მიერვეა შესრულებული.

³ მომდევნო მე-6 კოშკი, რამდენიმე წლით ადრე კოლმეურნეობის თავმჯდომარემ ბულდოზერით მოანგრია და ადგილი მოასწორებინა.

ქვემოთ ძეგლების განხილვის გათხრების მსვლელობის მიხედვით (იგი უკვე ზემოთაა განხილული) შევუდგებით, მხოლოდ მხედველობაში გვექნება მიღებული მათი მნიშვნელობა და ადგილი ქალაქის გამაგრების სისტემაში.

ა) ციტადელი („ხიზანანთ გორა“, უბ. X). ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ერთადერთ შემადღებას „ხიზანანთ გორა“ წარმოადგენს (სურ. 1, ტაბ. V). გორა სამხრეთით კონცხითაა მტკვრის ხეობაში შეჭრილი, რის გამოც იგი ბატონობს არა მარტო ნაქალაქარის ტერიტორიაზე, არამედ თვით ხეობაზეც. აქედან 10-15 კმ მანძილზე თავისუფლად შეიძლება ხეობის ორივე მხარის დაზვერვა. აღმოსავლეთით კარგად ჩანს გორის ციხე და „გორის ჯვარი“ მომდევნო ტერიტორიით, ზოლო დასავლეთით—ქარელი, სამწვევრისის ციხე და ღრმად—ხეობის სხვა ადგილები. ცხადია, ასეთი ადგილი მიიზიდავდა ყოველი დროის მცხოვრებს. და ამიტომაც ამ გორაზე ცხოვრების კვალი ადრე ბრინჯაოს ხანიდან ჩანს. მასზე ცხოვრება შეწყვეტილა ქალაქის დანგრევასთან ერთად.

ამ შემადღების სამხრეთ-დასავლეთის კუთხის გათხრა ჩვენი ექსპედიციის ჩასვლამდე ჩაატარა გორის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმმა⁵. მომდევნო 1954 წელს ჩრდილოეთის მხარე ნაწილობრივ გაეწმინდეთ. სადაც გამოჩნდა საუბუხურისებრი კედელი. 1960 წელს შევუდგეთ ხიზანანთ გორის მთლიან შესწავლას.

გორის ზედა ფენიდან ნახევარი მეტრის სისქის მიწის ალბისთანავე გამოჩნდა ნაცნობი სურათი: ალიზის კედლები შუაში ფხვიერი მიწით. თანდათანობით გაიჩვენა ნაგებობის კონტურები და მთლიანად გაწმენდის შემდეგ—გეგმაც (სურ. 2, 3, ტაბ. VI).

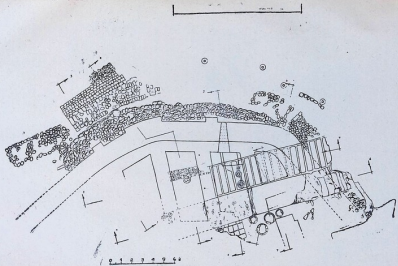
ამ დღემაც კოშკმა მეტად დაზიანებული სახით მოაღწია. პირველი დაზიანება მტრის ხელითაა მიყენებული, ქალაქთან ერთად კოშკიც დაუწვავთ და სანახევროდ დაუზარცვიათ. ამასთანავე, დროთა ვითარებაში ფერდობები ჩამორეცხილა, რის გამოც სამხრეთის ნაწილს ზედა ფენები გადასცილია.

ხანძრის შემდეგ, ქალაქის გალავანთან და კოშკებთან ერთად, აღხიზნული კოშკიც გამოსულა მწყობრიდან. მისი აღდგენა არ უცდიათ და, მთელ სისტემასთან ერთად, ესეც მიწით დაუფარავთ. მიწით დაფარვა ძალიან მალე მომხდარა, რადგანაც კოშკის შიგნით დამწვარი კოჭები და სხვა ნივთები ხელუხლებლად ეყარა; არც კი უცდიათ მათი გამოწმენდა.

კოშკის გეგმა, დაზიანების გამო, მთლიანად არ იკითხება. მეტ-ნაკლებად შეიძლება ხუთი სადგომის ამოკითხვა, მაგრამ დასავლეთის ბოლოში კიდევ უნდა ყოფილიყო ერთი ოთახი მაინც (გეგმაზე აღდგენილი სახით გვაქვს ნაჩვენები ეს მონაკვეთი). გადარჩენილის მიხედვით ირკვევა, რომ გორაკის რელიეფის შესაბამისად კოშკის გეგმაც აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზეა დაგარძელებული. ამის მიხედვით კოშკის სადგომები თითქმის ერთ ხაზზეა განლაგებული. სამი მათგანი (2, 3 და 4) ვიწრო და გრძელია. იმავე ფარგლებში აღმოსავლეთის ბოლოს ორი სადგომია მოთავსებული. ერთი მათგანი (№ 5) სეგმენტური გეგმითაა, ხოლო მეორე (№ 6) ოთხკუთხა უნდა ყოფილიყო.

ამ ციტადელის კოშკს პირი სამხრეთით, მდინარისკენ ჰქონია. აქედანვე უნდა ყოფილიყო შესასვლელები ოთახებში (სურ. 3). დაზიანების გამო შესასვლელის კვალი შერჩენილია მხოლოდ მე-4 ოთახში. იმავე ოთახის მოპირდაპირ

⁵ სამწუხაროდ, გათხრელმა ენოლოგიური ფენების ძებნის დროს დაზიანა გვიანანტიკური და აღრეოდალური ხანის ზედა ფენები (მათი ფიქსაცია არ მომხდარა).

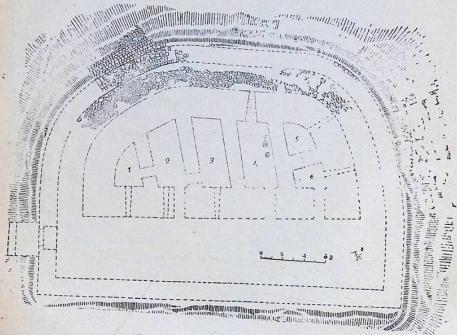
ԿԳՈ 2. Երևանի քաղաք, 2008.

რე კედელში საკმაოდ მოზრდილი სარკმლის ქვედა ნაწილია დარჩენილი (სურ. 3, ტაბ. VI). გალავანში ჩართული სხვა კოშკებისგან განსხვავებით ეს სარკმელი დაბლაა. როგორც ეტყობა, არ ეწინოდათ მტრის ისრის, რადგანაც კოშკი გორაკზე იდგა. გარდა ამისა, საფიქრებელია, რომ ციტადელს თავისი გალავანი ჰქონდა. თვით სარკმელი კი გარეთკენ თანდათანობით ვიწროვდება, ხოლო ქვედა ნაწილი საფეხურებით მაღლდება.

სხვა ოთახების სარკმლები არ ჩანს. მე-2 და მე-3 ოთახს სარკმლები თუ ჰქონდა, იგი მხოლოდ სამხრეთით უნდა ყოფილიყო, რადგან სხვა კედლები ადვილზეა და მანდ სარკმლები არ არის.

ჩვენ აქ კოშკი წარმოვადგინეთ აღდგენილი სახით, რამდენადაც ამის საშუალებას ფაქტიური მასალა იძლეოდა. ამასთანავე, გამოვიყენეთ ზღუდის კოშკების მაგალითიც.

შედარებით ჩრდილოეთის კედლის აღდგენა ადვილად ხდება, რადგანაც მე-4 ოთახში ფანჯრის გარეთა ხაზი იძლევა მის სისქეს. მასვე ეფარდება გავრ-

სურ. 3. ხიზნანთი გორა. ციტადელის გეგმა

ძელებზე შერჩენილი კედლის კვალი. სამხრეთის კედლის სისქეც ანალოგიურადაა აღდგენილი. ოთახებიდან კი დამატებულია მხოლოდ პირველი (იგი ფიქსაციის გარეშე მოპირილ იქნა გორის მუზეუმის გათხრების დროს ენეოლითური ფენის ქებნისას). მისი ფორმა კოშკის მოხაზულობამ გვიკარნახა (სურ. 3).

როგორც აღვნიშნეთ, კარი მხოლოდ მე-4 ოთახშია ნაწილობრივ შერჩენილი. მე-5 და მე-6 ოთახებს, ვფიქრობთ, ერთი შესასვლელი უნდა ჰქონოდა. ერთი შესასვლელი გავუკეთეთ აგრეთვე 1, მე-2 და მე-3 ოთახებსაც. ასეთი გადა-

წყვეტა მივიღეთ ზღუდის კოშკებზე დაკვირვებით. იქ ექვსოთახიან და ოროთახიან კოშკებსაც თითო შესასვლელი აქვს გარედან.

ზღუდის კოშკებში, რადგანაც ყველა ოთახს აქვს სარკმელი, აქაც ყველას გავუცეთეთ. ვაღწყვეტა კი ყოველ კერძო შემთხვევაში განსხვავებული იყო.

კოშკის სადგომების სიმაღლე შერჩენილია 2,5 მ. დაზიანების გამო სიმაღლეს შეიძლება აკლდეს ერთი მეტრი ან ცოტათი მეტი. სხვა კოშკების მსგავსად აქაც გადახურვა ბანური იქნებოდა. შიდა კედლები კარგად იყო შელესილი (ტაბ. VI). ყველგან ეტყობა ძლიერი ხანძრის კვალი. მე-4 ოთახში ბლომად ყყარა დამწვარი ხორბალიც. ეს ოთახი საერთოდ გამოირჩევა სხვებისაგან. ფანჯრის ქვემოთ და მარჯვნივ საკმაოდ მოზრდილი ფართობია შემალლებული. მისი დანიშნულება არ ირკვევა. შემალლების წინ მარჯვენა კედლის გაყოლებაზე იატაკში ჩადგმული იყო ერთი ქვევრი და ორი დერგბი. იქვე ნაპოვნი იყო მინის მოზრდილი ჭურჭელი და კერამიკული ფრაგმენტები. ქვევრი ნაქალაქარის ტერიტორიაზე მრავლად აღმოჩენილის მაგვარი იყო.

კოშკის ოთახების გამოყოფი კედლები სქელია. განსაკუთრებით სქლად გამოიყურება ჩრდილოეთით მდებარე კედლის გარეთა ხაზი მოშლილია; დგინდება, რომ მისი სისქე სამი მეტრი ყოფილა. ალიზის კედელს ჩრდილოეთიდან ქვაფენილი გასდევს (სურ. 3).

გორაკის ჩრდილოეთის ფერდობი ნაწილობრივ გაითხარა ჯერ კიდევ 1954 წ. გათხრის შედეგად გაირკვა, რომ ფერდობს მოჰყვებოდა შვიდიოდე მეტრის სიგრძეზე საფეხურისებრი კედელი (სურ. 2, 6. ტაბ. VIII). საფეხურები შედგებოდა მცირედ ფორმამიციემულ ოთხკუთხა ქვებისაგან. ამ რვა საფეხურის ზემოთ დამენებული იყო ალიზის კედელი, რომელიც შემორჩა 2-2,5 მ სიმაღლეზე. ამჟამად ძნელია თქმა იმისა, თუ რა მანძილზე გაუყვებოდა ასეთი საფეხურებიანი კედელი გორაკს. საფიქრებელია, რომ იგი გორაკს ქალაქის მხარეს მთლიანად შემოუყვებოდა. როგორც ეტყობა, ქვის საფეხურები ამაგრებდა თვით ფერდობს და ამავე დროს იგი წარმოადგენდა საყრდენს ალიზის კედლისათვის (სურ. 2). თვით ალიზის კედელი კი ციტადელის შიდა ზღუდე უნდა ყოფილიყო. ეს კედელი, ალბათ, ირგვლივ უვლიდა გორაკს. სამხრეთით გამავალი ქალაქის ზღუდე კი ცოტათი ქვემოთ უნდა ყოფილიყო. ის მხარე გორაკისა ჩამოშლილია. ეტყობა, არც თუ ცოტა ნაწილია მტკვარში ჩაცვენილი (ამ მიდამოებში მდინარეს ჩრდილოეთით გაწვევის ტენდენცია აქვს, რის გამოც, დიდ მანძილზე ფერდობის ნაპირები ჩამორეცხილია). ციტადელის ამ გალავანსა და კოშკს შორის ქვაფენილიანი ვიწრო გასავლელი ყოფილა. ციტადელის საფეხურებიანი კედლის გაწმენდის დროს ზემოდან ჩნდებოდა მხოლოდ ადრეფეოდალური ხანის ნივთები.

აღნიშნული ალიზის კედლისა და ქვაფენილის მიხედვით ციტადელს ადრეუდგინეთ საკუთარი გალავანი (იხ. გეგმა). ქალაქისგან ციტადელის გამოყოფა ჩვენ აუცილებლად მიგვაჩნია.

ალიზის კოშკის დროის სხვა ნაგებობა აქ არ აღმოჩენილია. სხვა ხასიათის არქეოლოგიური აღმოჩენებიდან აღსანიშნავია კოშკის თანადროული რამდენიმე ქვევრის მიკვლევა გორაკის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთში. მსგავსი ქვევრები ბლომად აღმოჩნდა ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ადრეფეოდალური პერიოდის ნასახლარში. სხვა მონაპოვარიდან საინტერესოა იმავე ეპოქის კერამიკული და მინის ჭურჭლების ნამტკვრეები, სამფრთიანი ისრისწვერი და სხვ.

განხილული აღრეფეოდალური ფენის ფიქსაციის შემდეგ ალიზის კოშკი მთლიანად მოვსენით. სამწუხაროდ, მის ქვემოთ არ აღმოჩნდა მთლიანობაში მყოფი რომელიმე ერთი ქრონოლოგიური ფენა.

ალიზის კოშკის კედლების დაშლისას მეტად საინტერესო აღმოჩენას ჰქონდა ადგილი. მე-2 და მე-3 ოთახს შორის არსებულ კედელში, იატაკიდან დაახლოებით ნახევარი მეტრის სიმაღლეზე აღმოჩნდა 10 ც. სასაწერი ვერცხლის დრაჰმა. ვაშენდის შედეგად შვიდი მონეტა (საინვ. №№ 11053—11060) კარგად გაირკვა*. აქედან ორი მონეტა ეკუთვნოდა ფეროზს (458—488 წწ.), ოთხე მონეტა—კავად I (488—531 წწ.) და ოთხი ხოსრო I (531—579 წწ.).

ზემოაღნიშნულიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ციტადელის ალიზის კოშკი აგებულია VI საუკუნის შუა ხანებში. საფიქრებელია, რომ იგი არ აცდებდა ხოსრო I მეფობის ხანას (იმავე საუკუნის 90-იანი წლებიდან ხოსრო II მონეტები გავრცელებული, როგორც სხვაგან, ისე ურბნისშიც).

ალიზის კოშკის დაშლის დროს მისი ჩრდილოეთის კედლის ქვემოთ აღმოჩნდა ქვიტკირის კედელი (სურ. 4). ამ მასიური კედლის მხოლოდ ფრაგმენტია გადარჩენილი, ამიტომ გეგმის მოხაზულობაც კი არ დგინდება. კედლის ფრაგმენტი თხუთმეტიოდ მეტრის სიგრძეზეა დარჩენილი. მის ორივე ბოლოზე, დაახლოებით ათ-ათ მეტრზე, კიდევ შეიძლებოდა კვალის დადგენა. შემდეგ ამ სიმაღლეზე გორაც აღარაა. თუ გეგმის მოხაზულობას წარმოდგენით გავაგრძელებთ, გორის დიდი ნაწილია სამხრეთით ჩამონგრეული. კედელს ჩრდილოეთიდან სხვადასხვა ზომის სამი კონტრაფორსი ამაგრებდა—თვით კედელი კი ორი მეტრის სისქისაა და საშუალო სიშვრივის კირის დულაზეა ნაგები. კედლის წყობა ძირითადად ფლეთილი ქვითაა, მაგრამ ურევია რიყისქვა და აგურიც კი, უფრო დიდი ქვა კედელს ორივე მხარეს გასდევს, შიგნით უფრო წვრილი ქვაა გამოყენებული (ტაბ. VI₁₂). აქვე აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ წყობაში საკმაოდაა გამოყენებული დიდი ზომის ქვა, რომელიც მანამდე სხვა შენობას ეკუთვნოდა. ორი მათგანი თითქოს კაპიტლებად იყო ნახმარი. ერთ მათგანზე უწესრიგოდ გავლებული ღარებია. ამ ქვას წესიერი ფორმა არა აქვს და თუ რას წარმოადგენდა, ძნელი სათქმელია. კედელში მცირედ გამოყენებული აგური, აბანოში გამოყენებული აგურის მსგავსად (იხ. ქვემოთ, გვ. 69), სხვადასხვა ზომისაა ($20 \times 20 \times 5$; $21 \times 21 \times 3,5$; $20 \times 20 \times 4$; $28 \times 13,5 \times 4,5$; $34 \times 21 \times 3$; $26,5 \times 24 \times 5$; $28 \times 33 \times 5$ სმ და სხვ.). აგური კარგადაა გამოიწვარი, მაგრამ ზოგიერთი დეფორმირებულია. ეს აგურიც მეორედაა გამოყენებული, რის გამოც ნატეხებიც ურევია. როგორც ეტყობა ამ ქვიტკირის კედლის აგებამდე დიდი ნგრევა მომხდარა ურბნისში. შენობის მასშტაბზე ახალ კედელში ჩაყოლებული ფრაგმენტები მეტყველებს.

კედლის დანიშნულების ზუსტად დადგენა ძნელია. ამჟამად კედლის ნაშთის სიმაღლე ერთ მეტრს ცოტათი აღემატება. ცხადია, მისი სიმაღლე გაცილებით მეტი იქნებოდა. ასეთი სქელი კედელი მძლავრი კონტრაფორსებით, მხოლოდ დიდი მასშტაბის ნაგებობაზე მიგვითითებს. ვფიქრობთ, იგი უნდა იყოს ციტადელის კედელი. მართალია, მისი ზუსტად დათარიღება ძნელია, თუმცა იგი ექვევა ზედა ალიზის ფენას ქვეშ. ალიზის ფენა კი თავისთავად VI საუკუნით თარიღდება. ქვიტკირის კედლის ქვემოთ მდებარე ფენაში კი გვიანანტი-

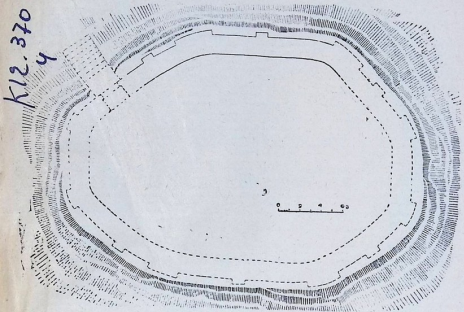
* მონეტების განსაზღვრა ეკუთვნის პროფ. დ. კაპანაძეს.

კური ხანის მასალა ურევია. სხვა ნიშნებითაც ჭკიტკირის კედელი უფრო IV—V საუკუნეებით თარიღდება.

აქვე მოთავსებულ გეგმაზე ხაზით ნაჩვენებია არსებული კედელი, ხოლო პუნქტირით—აღდგენილი (სურ. 4). აღდგენა, ცხადია, პირობითია, რადგანაც მონაცემები ცოტაა. ციტადელს ექნებოდა შესასვლელიც. იგი მოვითავსეთ ქალაქის მთავარი შემოსასვლელის მხარეს. საფიქრებელია, რომ ამ კედლის შიგნით მდგარიყო კოშკი ან კოშკური სახლი.

ჭკიტკირის კედლის აყრის შემდეგ გამოჩნდა უფრო დაზიანებული ფენა. ამ, რიგით მესამე, ფენამ სრულიად განსხვავებული მასალა მოგვცა. ეს იყო ნა-

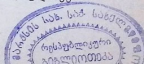
სურ. 4. ხიზანანთ გორა. ჭკიტკირის კედელი

ხანძრალი ფენა. როგორც ეტყობა, მტრის ძლიერმა ხანძარმა გადაბუჯა ნაგებობანი. ხანძრის არაჩვეულებრივი ძალის ილუსტრაციას წარმოადგენდა მთლიანად გამომწვარი სამი მეტრის სისქის კედელი დამდნარი რიყისქვით.

ეს სამშენებლო ფენა თითქმის ორი კამპანიის განმავლობაში ითხრებოდა. სასურველი შედეგი მიიღო ვერ, მივიღეთ, რადგან მტრის ხელს ცოტა რამ გადარჩენია და რაც ვადაურჩია, ის მომდევნო პერიოდის მშენებლებს დაუზიანებიათ. ამ უზარმაზარი ნაგებობიდან სულ მცირე ფრაგმენტია დარჩენილი გორაკის აღმოსავლეთის ცენტრალურ ნაწილში (სურ. 5).

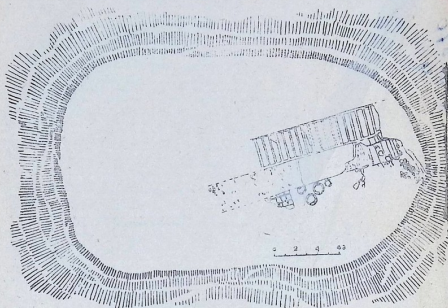
დარჩენილი ფრაგმენტების მიხედვით აქ მდგარა დიდი ზომის ნაგებობა, რომლის განიერი კიბეები მოემართებოდა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. მას სამხრეთით განიერი კედელი (2,75 სმ) მიუყვება, ხოლო ჩრდილოეთით კიბის გვერდით კედელი არ ყოფილა. აქეთ, კარგად არ ირკვევა, მაგრამ ეტყობა პანდუსის მსგავსი გადაწყვეტა უნდა ყოფილიყო. კიბეზე და პანდუსზე ეყარა უამრავი კრამიტი და დანახშირებული კოჭები. იქვე, დანახშირებულ ხეებთან

2. პ. ხაქარაია

ბლომად იყო სქელი და ათიოდე სანტიმეტრის სისქის მქონე ლურსმნის მავარი ნივთი. გარდა ამისა, საკმაოდაა ნაპოვნი 25—30 სმ სიგრძისა და საშუალოდ 3 სმ დიამეტრის მქონე რკინის სამაგრები. მათ ერთი ბოლო სწორი აქვთ, ხოლო მეორე—მოღუნული და წვეტიანი. კოჭების, ლურსმნებისა და სამაგრების ზომები თავისთავად დიდი ზომის ნაგებობაზე მიგვითითებს.

რაც შეეხება თვით კიბეს, ისიც საგულდაგულოდაა ნაგები. თითოეული საფეხური სიგანით 60—65 სმ, ხოლო სიგრძით—2,80 მ. საფეხურის სიმაღლე 15 სმ-მდეა (სურ. 5, 6, ტაბ. VIII₂, IX₁). ეს საფეხურები ტყეპნილი თიხისაა, ამიტომ გამძლეობის მისაცემად ხის ჩარჩოებშია ჩამჯდარი. კიბეს გვერდებზე

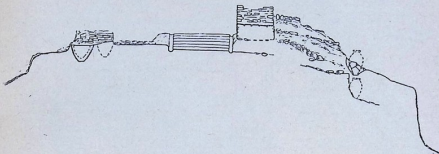
სურ. 5. სიხანანთ გორა. ანტიკური ნაგებობის გეგმა

მიუყვებოდა სანახევროდ გათლილი კოჭები. უფრო წვრილი კოჭებით კი საფეხურების წინა პირია დამაგრებული. ასეთი ფორმები ამოვსებულია წვრილი კენჭებიანი თიხით და შემდეგ მოლესილია ისევ თიხის მკვრივი ხსნარით. გათხრისას ხის კონსტრუქცია დამწვარი დაგვხვდა, მაგრამ რადგანაც აქ ხანძრის შემდეგ ნახშირითა და მიწით ყველაფერი დაფარული იყო, ამიტომ საფეხურები კარგად ჩანდა (ტაბ. VIII₂).

სამხრეთიდან კიბის შემომსაზღვრელი კედელი, როგორც აღვნიშნეთ, თითქმის სამი მეტრის სიგანისაა. იგი გორაკის ძირიდან ზემოთ მიემართებოდა, ამიტომ სპეციალური ხერხითაა ნაგები (ტაბ. IX, X). კედლის ფრაგმენტი თხუთმეტრიოდ მეტრზეა შერჩენილი. მისი ქვედა ნაწილის კედლისათვის, იქ, სადაც მეტია აღმართი, სპეციალურად მოუშაადებიათ ნიადაგი. აღმართზე შექმნილია სხვადასხვა ზომის საფეხური, რომლებზედაც დაწყობილია ფლეთილი ქვები⁷. გავრძელებაზე, სადაც აღმართი ნელდება, იქ უკვე საფეხურები კი არ არის

⁷ აღმართზე საფეხურების შექმნისა და ამ საფეხურების ქვებით მოსწორების ტრადიცია საერთოდ ანტიკურ ეპოქაში მიღებული ყოფილა. ალიზის კედლისათვის ასე იყო საფუძველი

არამედ კედლის განაპირებზე დაწყობილია დიდი ზომის ფლეთილი ქვები, მათ შორის ადგილი კი ამოვსებულია რიყისქვით. ზემოთაც გრძელდება ნახევარი მეტრის სიმაღლეზე რიყისქვის წყობა თიხის ხსნარზე. შემდეგ კი ალიზია დაწყობილი (ალღის ზომაა: $45 \times 45 \times 10$; $47 \times 47 \times 10$; $48 \times 48 \times 10$; $48 \times 23 \times 10$ სმ). კიბის მხარეს ეს კედელი კარგად იყო შეღესილი ისევე თიხის ხსნარით. როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ეს უზარმაზარი კედელი ხანძრისგან ისე იყო გამომწვარი, რომ რიყისქვა არა მარტო დამსკლარა, არამედ დამდნარა და დაღვენილია.

სურ. 6. ხიზანანთ გორა. ვანაკეთი 5—5

ნაგებობის ნანგრევებში საკმაოდ ბევრია გადახურვის ხის კონსტრუქციის დამწვარი ნაშთები. მათში გარეული იყო კრამიტის ნატეხები. როგორც ეტყობა, შემდგომი მშენებლობის დროს ქვედა ფენები არ გაუწმენდიათ.

ნანგრევებში ერთმანეთში არეული იყო ბრტყელი და ღარიანი აგურის ფრაგმენტები, რაც უშუალოდ მიგვიჩივებს ორივე ფორმის თანაბრად გამოყენებაზე. მიუხედავად იმისა, რომ დიდძალი ნატეხი იქნა ნაპოვნი, მაინც არ აღსდგა რამდენიმე კრამიტის მეტი. რესტავრატორთა წინასწარი მუშაობის შედეგად აღსდგა სამი ღარიანი კრამიტი და ორი ბრტყელი კი — სანახევროდ.

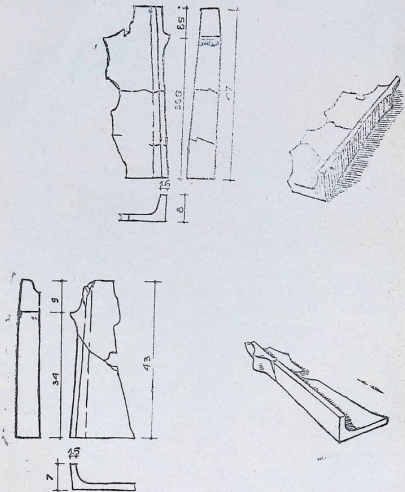
ბრტყელი კრამიტი დიდი ზომისაა და მასიური (ზომაა: სიგრძე 43, გვერდი 7 სმ; სიგრძე 47, გვერდი 8 სმ); გამომწვარია კარგად, მკვრივი თიხისაგან და მთლიანად ვარდისფერი გადაჰკრავს. ყალიბში ჯდომის გამო ფორმები მკვეთრია (სურ. 7, 8).

აღღვენილი ღარიანი კრამიტებიდან ორი თითქმის ერთნაირია (ზომა: № 1-63, 4285, სიგრძე 41 სმ, ვიწრო მხარე—18, განიერი მხარე—21, სიმაღლე განიერი მხრიდან 9 სმ; მეორე კრამიტი: № 1-62, 4078, სიგრძე 41 სმ, ვიწრო მხარე—20, განიერი მხარე—23, სიმაღლე განიერი მხრიდან 10 სმ). მესამე კი მკვეთრად განსხვავდება მათგან არა მარტო ზომებით, არამედ ფორმითაც (ზომა: სიგრძე 54 სმ, ვიწრო ბოლო—18, განიერი ბოლო—26, სიმაღლე განიერი მხრიდან—13 სმ).

პირველი ორი ღარიანი კრამიტი კარგი თიხისაგანაა და თხელი კედლები აქვს. გამომწვარიც კარგადაა. ქიმი ერთს თითქოს ცილინდრული აქვს, მეორეს კი — ოდნავ ბრტყელი. მესამე კრამიტს ქიმი არა აქვს (სურ. 8).

მომზადებული, მაგ. არმაზისეში, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ იქ საფეხურებისათვის თლილი ქვა იყო გამოყენებული (იხ. ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, 1953, გვ. 42). ასევე ყოფილა გადაწვევტილი უფლისციხის აღმოსავლეთის გალავანიც (Н. Чунинა швили, Уплисцихе, 1961, გვ. 11).

ხიზანანთ გორაზე ანტიკურ ფენაში აღმოჩენილი კრამიტები წერნაქითაა დაფარული. საღებავი მოწითალო ფერისაა. იგი მხოლოდ სახურავზე დაწყობის შემდეგ გამოსაჩენ ადგილზეა წასმული. კრამიტის ასეთი სახით შეღებვა არა მარტო ურბნისისათვის, არამედ იმ დროის ანტიკური კრამიტისათვის საერთოდ ყოფილა დამახასიათებელი. კერძოდ, ასეთი კრამიტი მცხეთაში გვხვდება IV—III საუკუნეებამდე⁸. ხიზანანთ გორის აღნიშნული ნაგებობის არქეოლოგიური მასალაც დაახლოებით იმავე დროზე მიუთითებს.

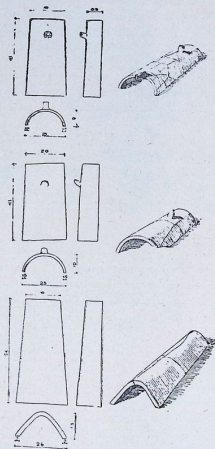
სურ. 7. კრამიტები ხიზანანთ გორის ანტიკური ფენიდან

ზემოაღწერილი კიბის სამხრეთით სათავსო ყოფილა. მისგან ძალიან მცირე ნაწილია შერჩენილი. მის კუთხეში ხუთი ქვევრი მდგარა. ქვევრები სხვადასხვა ზომისაა (სურ. 6, ტაბ. IX). ყველაზე დიდი, სიმაღლით ერთ მეტრს ცოტათი აღემატება. ქვევრი, როგორც დამუშავებით ისე ფორმით დიდად გან-

⁸ ა. აფაქიძე, ქალაქები... გვ. 68—74.

სხვაგვარად, ქალაქის ტერიტორიაზე და იქვე გორაკის ჩრდილო ფერდობზე მიკვლევული ადრეფეოდალური ხანის ქვევრებისაგან.

განხილული შენობის კიბისა და კედლის ნაშთების მასშტაბს თუ წარმოვიდგინოთ, შეიძლება დავასკვნათ, რომ გორა მოკავებული ჰქონია დიდი ზომის ნაგებობას. განსაკუთრებით ყურადღებას იპყრობს კიბე, რომელიც სამი მეტრის სიგანისაა. გორის რელიეფს თუ დავაკვირდებით, კიბე საკმაოდ გრძელი ყოფილა. შერჩენილ 18 საფეხურს კიდეც ამდენივე უნდა დაემატოს. საერთო ჯამში კიბე, რომლის სიგრძე 20—25 მ და სიგანე 3 მ, უეჭველად, საზეიმო ხასიათს ატარებდა. შენობაც ამის მიხედვით, გრანდიოზული წარმოგვიდგება. რა იდგა აქ, სასახლე ქალაქის მპყრობელისა, თუ წარმართული ტაძარი? ზუსტი პასუ-

სურ. 8. კრამიტები ზიზანაანთ გორის ანტიკური ფენიდან

ხის გაცემა ამჟამად შეუძლებელია სათანადო მასალების უქონლობის გამო. ის რაც ჩვენამდე მოვიდა, მეტად მცირე ნაწილია თავდაპირველი ნაგებობისა. სამწუხაროდ, ჩვენს ტერიტორიაზე მოპოვებული მასალები და გარეშე ანალოგიებიც ხელმოსაყიდს არაფერს იძლევა.

განხილული შენობის დათარიღება შესაძლებელი ხდება მხოლოდ მოპოვე-
ბული არქეოლოგიური მასალით. აქ უფრო ხელმოსაყილია კერამიკა, რომელიც
საკმაოდ ბლომადაა. მათი ანალიზები იქვე ურბნისში და სხვაგანაც მოგვეპო-
ვება. ეს მასალა თარიღდება IV—III სს. ჩვ. წ-მდე. იმავე ეპოქაზე მიუთითებს
იქვე ნაპოვნი ლითონის მასალაც.

განხილული ფენის ქვეშ აღმოჩნდა ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი. სამ-
წყუხაროდ, იგი ძალიან დაზიანებულია, თანაც გათხრები ჯერ დაშთავრებული არ
არის⁹.

არსებული მასალების მიხედვით წინასწარ შეიძლება ვთქვათ, რომ გორა
მკიდროდ ყოფილა დასახლებული. შენობები და მათ შიგნით აღმოჩენილი კე-
რამიკული თუ სხვა არქეოლოგიური მასალა დიდ მსგავსებას იჩენს იქვე მახ-
ლობლად ორიოდე კილომეტრზე მდებარე ამავე ექსპედიციის მიერ გათხრილი
„ქვაცხელის“ მასალასთან¹⁰. ორივეგან რთული და ხანგრძლივი ცხოვრების
კვალი ჩანს. წინასწარული სახით ხიზანაანთ გორის ნამოსახლარის დათარიღება
შესაძლებელია III ათასეულის შუა ხანით.

ბ) ადრეფეოდალური ხანის ქალაქის ზღუდე. ქალაქის ზღუდის შესწავლას
სამხრეთ-დასავლეთის კუთხის კოშკიდან დაიწყებთ და დანარჩენს თანმიმდევ-
რულად წარმოვადგენთ.

პ ი რ ვ ე ლ ი კ ო შ კ ი (უ ბ ა ნ ი IV). ეს კოშკი, როგორც საპასუხისმგებლო
ადგილას მდგარი, დიდია. ამ მასიურ კოშკში სხვადასხვა დანიშნულების ექვსი
ოთახია, რის გამოც იგი ისე მცირედ კი არ გამოდის ზღუდიდან, როგორც წინა
კოშკი, არამედ დიდად. ამჟამად ნახევრად დაქცეულ კოშკში ეს ისე არ შეიძინე-
ვა, მაგრამ თავის დროზე იგი გრანდიოზულ შთაბეჭდილებას მოახდენდა
(ტაბ. XI).

კოშკს ერთადერთი შესასვლელი ქალაქის მხრიდან აქვს (სურ. 9). კარიდან
ესვდებით გრძელ ოთახში, რომელიც განმანაწილებელ-ვესტიბიულის როლს
ასრულებდა. ვესტიბიულის მარცხენა კუთხიდან კიბე ადის ბანზე. მარჯვენა კა-
რით ოთახში შევდივართ, ხოლო პირდაპირ მდებარე კარს დარბაზში შევყვართ.

დარბაზს კოშკის ცენტრალური ნაწილი უჭირავს. მის მარცხენა კედელში
ორი კარია ცალკეულ ოთახებში შესასვლელი, ხოლო მარჯვნივ—ერთია.

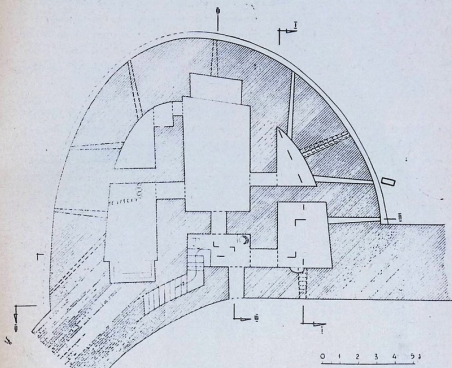
კოშკი, წინა კოშკის მსგავსად, ნახანძრალი იყო. ხანძარსა და მტრის ხელს
დაურღვევია კოშკის ზედა ნაწილი და დასავლეთის მხარე. კოშკის აღმოსავლეთ
ნაწილში კედლები სიმაღლით 3—3,5 მ-დეა შერჩენილი, დასავლეთის ნაწილში
კი იატაკს ზემოთ კედელი ზოგან ნახევარ მეტრამდეა. ასეთი დაზიანების გამო
კოშკი მთლიანად ვერ იკითხება.

კოშკის პირადულ ნაწილს ცენტრალური დარბაზი წარმოადგენს. დიდი
დარბაზი გრძელია. შემოსასვლელის პირდაპირ ღრმა ნიშაა. რომელსაც თაღო-
ვანი გადახურვა ჰქონია. კოშკის დათვალიერების შემდეგ ისეთი შთაბეჭდილე-
ბა რჩება, რომ ეს ნიშა ციხისთავის ან გარნიზონის უფროსის საჯდომი იყო,
ხოლო თვით დარბაზი—მისაღები (სურ. 10, 12, ტაბ. XII).

დარბაზის მარჯვნივ მდებარე კარით შეიძლება მოვხედეთ მცირე ზომის
სეგმენტურ ოთახში (სურ. 9). ამ ოთახის გარე მორკალურ კედელში, იატაკი-

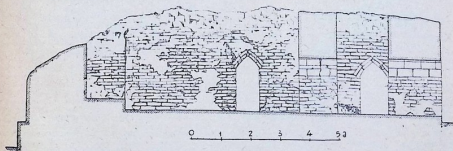
⁹ განზიანებულია ამ გორას საერთოდ მიუძღვნას სპეციალური გამოკვლევა.
¹⁰ აღ. ქ ა ე ა ხ ი შ ე ლ ი, ლ. ლ. ო. ნ. ტ. ი, ურბნისი, I, თბილისი, 1962, გვ. 58—59.

დან ერთი მეტრის სიმაღლეზე, განლაგებულია სამი სამზერო. ეს სამზერები სხვადასხვა მხარესაა მიმართული. შუაში, მაღლა მოთავსებულია სარკმელი. ეს სარკმელი კოშკის გარეთა კედელში, ე. ი. ზღუდის გარეთ მდებარეობს.

სურ. 9. კოშკი 1. გეგმა

სხვა კოშკებში ზღუდის ავტორი სხვანაირად იქცევა. მას როდესაც ხელს არაფერი უშლის, ფანჯარას მხოლოდ ეზოსკენ აკეთებს. ასე იქცევა იგი ამ კოშკის იმ ნაწილშიც, რომელიც ქალაქისკენ მდებარეობს; დანარჩენ ოთახებს კი იძულებულია ფანჯარა გარეთა კედლებში განუღებოს.

სურ. 10. კოშკი 1. განაკეთი III—III

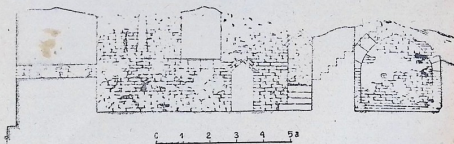
დარბაზის მარცხნივ მდებარე ოთახებიდან ბოლო ისევ სეგმენტურია. ხოლო მეორე — მოგრძო ოთახუთხა (სურ. 9). ორივეგან გარეთა კედლების ნაშ-

თია გადარჩენილი, ამიტომ არ ჩანს იყო თუ არა მათში სამშენებლო და ფანჯრები. სხვა ოთახების მსგავსად სამშენებლო და სარკმლები აქაც გარეთა კედლებში იქნებოდა განლაგებული, სარკმელი აუცილებლად უნდა ჰქონოდა აგრეთვე დარბაზს ნიშის არეში. არაა გამორიცხული, რომ აქვე ყოფილიყო სამშენებლოც.

დარბაზის მარცხენა აღწერილი ოთახებიდან ოთხკუთხა ოთახი საცხოვრებლის იერს ატარებს. ამასაც აქვს ისრული თალით გადახურული ღრმა ნიშა, რომელსაც იატაკზე საფეხურები შემოუყვება (სურ. 9, 11, ტაბ. XIIa). შესაძლოა აქ საწოლი იყო მოწყობილი. ამავე ოთახის კარის პირდაპირ ქვევით შემოსაზღვრული კერაა.

ვესტიბიულის მარჯვნივ მდებარე ოთახს ტრაპეციისმაგვარი გეგმა აქვს (სურ. 9). იგი თითქმის ზღუდესა და სხვა ოთახებს შუა მოთავსებული, ამიტომ მისი კედელი ზღუდის გარეთ მხოლოდ ერთ მეტრზე გადის. სწორედ ამ მონაკვეთშია მოთავსებული ოთახის ერთადერთი სამშენებლო. აქედან ხდებოდა ზღუდის გარეთა ხაზისა და მომდევნო კოშკის მისადგომის დაზვერვა. კოშკის სამხრეთ კედელში, ქვევით, თალით გადახურული მცირე ზომის ნიშაა. მას სამეურნეო დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. ოთახი ნათლებოდა აღმოსავლეთით მდებარე სარკმლით.

ვესტიბიულში, შესასვლელის პირდაპირ, თონეა. აქვეა კიბე, რომელიც ზღუდის კედლის გავლით მიემართება ბანზე (ტაბ. XIIIa). ანალოგიური გადაწყვეტა სხვა კოშკებშიც. მათთან განსხვავებით აქ უშუალოდ კიბის წინ კერაც უნდა ყოფილიყო.

სურ. 11. კოშკი 1. განაკეთი II—II

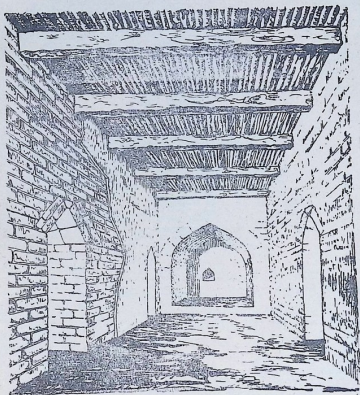
სამშენებლო ტექნიკისა და კონსტრუქციების მხრივ ეს კოშკი რამდენადმე რთულია სხვა კოშკებზე. კედლები ნაგებია ალიზის აგურით, სადაც ჭარბობს $47 \times 47 \times 10$ ზომის აგური, არის აგრეთვე $46 \times 46 \times 10$, $48 \times 48 \times 11$ ზომისა. აგურში სიმაგრისათვის ყოველთვის ბზე ურევია. ალიზი ნაწყობია თიხის ხსნარზე, რომელთა შრე საშუალოდ 1—2 სმ, ვერტიკალურ შრეებში გვხვდება მეტიც. კედლები შეღესილი ყოფილა ისევ თიხით. ეს ბათქაშიც ბუნებრივია.

კარ-სარკმლები გადახურულია ისრული ფორმის თალებით, მხოლოდ მათ არა აქვთ ერთნაირი ფორმა. ზოგი მათგანი შემართულია, ზოგი კი—დამჯდარი (სურ. 10, 11, ტაბ. XIIIa, XIV). თალის წყობის ტექნიკა ისეთივეა, როგორც სხვა კოშკებში.

კარ-სარკმლების თალებთან განსხვავებით, დიდი ნიშების გადახურვი თალები სხვა ტექნიკითაა ნაწყობი. დარბაზისა და დასავლეთით მდებარე ოთა-

სის დიდი ნიშებიდან უკეთ იყო შერჩენილი ეს უკანასკნელი. განიერი და ღრმა ნიშა (სიღრმე 1,2 მ, სიგანე 2,6 მ) გადახურულია შეისრული თაღით (მთლიანად მიღებულია კარგი პროპორციის ნიშა). ნიშის გვერდის ალიზები თუ ჩვეულებრივად პორიზონტულად აწყვია, ნორმალური იქნებოდა წყობის ასე გაგრძელება, როგორც ეს ხდება დღესაც და, იქვე, ადრე აგებულ აბანოშია გამოყენებული, მაგრამ მშენებელი ასე არ მოქცეულა. მას ნიშის მთელ სიღრმეზე თაღის აგურები გვერდებზე დაუყენებია და ამიტომ პირველი პირი ჩანს ფართო სიბრტყით (სურ. 11, ტაბ. XII). თაღისა და საერთოდ ოთახის შეღესვის შემდეგ კი ეს არ გამოჩნდებოდა, კონსტრუქცია დაიმალებოდა. საერთოდ უნდა აღვნიშნოთ, რომ თაღებზე ასეთი წყობის გამოყენება არ არის ახალი. მას მეზობელ ქვეყნებში, კერძოდ ირანში, იყენებდნენ პირველი საუკუნეებიდან¹¹.

სურ. 12. კოშკი 1. დარბაზის ინტერიერის რეკონსტრუქცია

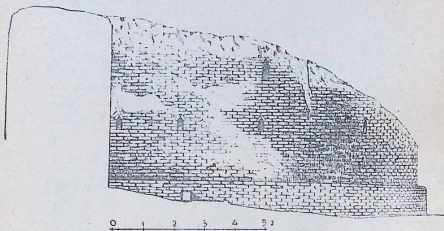
კოშკის გადახურვა არაა შერჩენილი; ყველა ოთახში ეყარა დამწვარი კოჭები. უშუალოდ კოჭების ზემოთ ხშირად შეიმჩნეოდა ტყეპნილი თიხა, რაც ბანურ გადახურვაზე მიგვიითხებს. სხვათაგან გადახურვა ძნელი წარმოსადგენია, რადგან კოშკს უნდა ჰქონოდა საბრძოლო ბანი (ამავე აზრის გასამტკიცებ-

¹¹ Всеобщая история архитектуры, М., 1959, гл. 282—283, таб. 257.

ლად გამოდგება კოშკების ნანგრევებში კრამიტის ნატეხის უქონლობა. ქალაქის სახლების ნანგრევებში, სადაც სახურავად კრამიტი იყო გამოყენებული, მის ფრაგმენტებსაც ბლომად ვპოულობთ).

კოშკის ფასადის ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარე უკეთაა შერჩენილი (სურ. 13, ტაბ. XI). აქ ზღუდისა და კოშკის კუთხე სიმაღლით ხუთ მეტრამდეა. კოშკის კედლები ალიზისავე საძირკველს ეყრდნობა, რომელიც კედლიდან 25 სმ გამოშვებული. თვით ზღუდეს ასეთი საძირკველი არა აქვს, იგი უშუალოდ ყამირზე ეყრდნობა, ხოლო კოშკის საძირკველი ზღუდესთან იწყება და თანდათანობით ღრმავდება, რაც ადგილის რელიეფით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული. საძირკველმა ადგილის დაქანება გამოასწორა და კოშკის კედელი უკვე ჰორიზონტულად დააყენა (შესაძლოა, კედლის ეს გამოწვევა ცოკოლის როლსაც ასრულებდა).

ფასადის შერჩენილ ნაწილში ჩანს ერთ ჰორიზონტზე განლაგებული ოთხი სამშერი და მალა—სარკმელი (იგი ანათებს სეგმენტურ ოთახს). კოშკისა და ზღუდის კედლები გარედან შელესილი იყო.

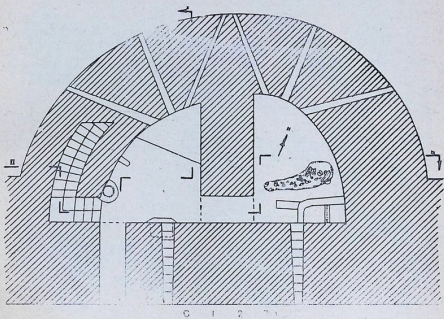
სურ. 13. კოშკი 1. ჩრდილო-აღმოსავლეთის ფასადი

კოშკის გარეთ, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, საძირკველის ზედაპირიდან ორ-მოციოდე სანტიმეტრის ქვემოთ, აღმოჩნდა ბავშვის სამარხი, რომელიც თავისთავად აგურის ყუთს წარმოადგენდა. ჩონჩხი ცუდად იყო შენახული. ერთგან დანახშირებული ტანსაცმლის მცირე ნაწილი იყო შერჩენილი. მიცვალებული ორიენტირებული იყო აღმოსავლეთით. მას არავითარი ინვენტარი არ გააჩნდა. სამარხის ტიპის მიხედვით იგი ადრექრისტიანული ხანისა ჩანს (ამ ტიპის სამარხები ვნახეთ ქალაქის აღმოსავლეთით მდებარე სამაროვანზე, უბ. VI). სამარხი, იქვე ნაპოვნ ორმოსამარხებთან ერთად, ნაწილია იმ სამაროვნისა, რომელიც მდებარეობდა ქალაქის დასავლეთ მონაკვეთში ალიზის ზღუდის წარმოშობამდე.

კოშკისთვის ხანძრის შემდეგ ხელი არ უხლიათ. კოჭები როგორც ჩამოცივდა, იმავე მდგომარეობაში ელაგა. დარბაზის ნიშში და მის წინ დამწვარი ბზეც ისევ ხელუხლებლად იყო. იმავე მდგომარეობაში ვნახეთ კოშკში თონე და კერამიკული ქურჭლებიც.

მეორე კოშკი (უბანი XXXV). როგორც აღვნიშნეთ, ქალაქის დასავლეთ ნაწილში მდებარე მიწაყრილ-ბეჭობს ეტყობოდა ტალღისებურება.

ამ შემადღების გათხრით ორი კოშკი გამოჩნდა. რის შემდეგაც ჩვენთვის საიდუმლოებას უკვე აღარ წარმოადგენდა ბეჭობზე არსებული შემადღებანი. აღრეული ზღუდის ერთიანი სურათის წარმოსადგენად გათხრილ ორ კოშკს შორის არსებული შემადღება ავირჩიეთ. აქ გათხრა სხვანაირად ვაწარმოეთ. საჭირო იყო პირველი და მეორე პერიოდის ფენების ზუსტი გამოიჯვნა და კონსტრუქციების დადგენა.

სურ. 14. კოშკი 2. გეგმა

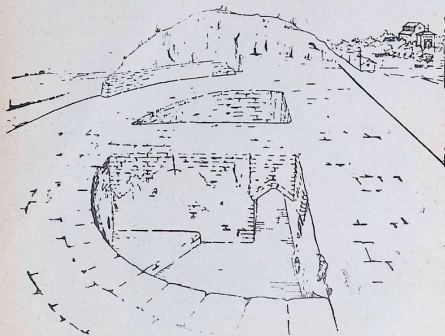
შემადღების ქედზე ნაყარი მიწის. სისქით თითქმის ერთ მეტრამდე, ადების შემდეგ გამოჩნდა თიხატყეპნილი. მისი სისქე საშუალოდ 50—60 სმ იყო. მის ქვემოთ მდებარეობდა ერთიანი მოედანი, რომელსაც ქმნიდა ალიზის წყობის 7—8 რიგი. მოედანს ირგვლივ მოჰყვებოდა შემადღება ალიზის 3—4 რიგით მოზღელილი თიხის ფენის დასამაგრებლად (სურ. 34, ტაბ. XV₁).

ზემოაღნიშნული სამი ფენის მოხსნის შემდეგ გამოჩნდა ოროთახიანი კოშკის მოხაზულობა. კოშკი მიწით იყო ამოვსებული. მის ამოწმენდისას ბლომად გამოჩნდა დამწვარი კოჭები. კედლებს კი ძლიერი ხანძრის კვალი ამჩნევია.

კოშკში და მის ზემოთ მდებარე ფენები განვიხილეთ თხრის პროცესის მიხედვით ზემოდან ქვემოთ, მაგრამ თუ წარმოვიდგენთ კოშკის კონსერვაციას ისე როგორც ეს თავის დროზე ზღებოდა, ასეთი სურათი იქნებოდა (სურ. 34): ხანძრის შედეგად კოშკის მწყობრიდან გამოსვლის შემდეგ იგი არავის გამოუწმენდია, ისე ამოუვსიათ მიწით. კოშკის დანგრეული ზედა ნაწილები მოუხსნიათ და კედლები ერთ ღონეზე დაუყენებიათ. ამ ღონემდე, როდესაც ირგვლივ მიწა მოაყარეს და შიგნითაც გაავსეს, დააწყვეს 7—8 ფენა ალიზი (ტაბ. XV₁) და ზემოდან დაასხეს მოზღელილი თიხა, რომელიც მეტად მკვრივია. როდესაც მიაღწიეს კოშკის საიმიდო კონსერვაციას, გააგრძელეს ზემოდან მიწის დაყრა.

კოშკის გაწმენდის შემდეგ გაირკვა, რომ იგი მსგავსია წინა წლებში გათხრილი XX უბნის კოშკისა. ისინი მხოლოდ დეტალებში განსხვავდება ერთმანეთისაგან.

კოშკი ზღუდის გარეთ ცილინდრული ფორმით გამოდის, შიგნით (ქალაქისკენ) ზღუდის ხაზი არ ირღვევა. კოშკი ორი სეგმენტური სადგომისაგან შედ-

სურ. 15. კოშკი 2. ხედი სამხრეთიდან (ნახ. არქ. გ. მარჯანიშვილისა)

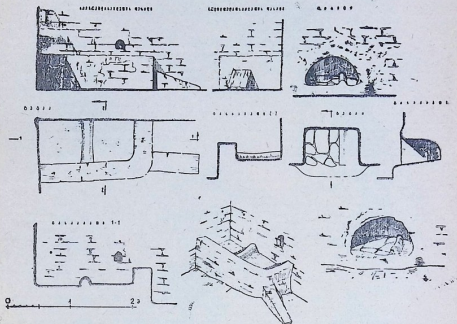
გება და ურთიერთ დაკავშირებულია ერთი მეტრის სიგანის მქონე გასასვლელით (სურ. 14, 15). თითქმის ასეთივე სიგანის ერთადერთი შემოსასვლელი კოშკი მოთავსებულია მარცხენა სადგომის კუთხეში. ამ შემოსასვლელით კოშკი მხოლოდ ქალაქს უკავშირდება. იქვე მარცხნივ იწყება კედლის კიბე, რომელიც კოშკის ბაზზე აღიოდა. ამ კიბის კუთხეში მოწყობილი თონე კერად გამოიყენებოდა.

კოშკის ორივე სადგომში სამ-სამი სამხერია დატანებული. ისინი გარეთა კედლებში ისე რადიალურადაა განლაგებული, რომ დაუზვერავე არც არ რჩება. ყოველი სადგომის სამხერებს, რადგანაც ერთადაა თავმოყრილი, თითო მცველი მოემსახურებოდა. პირველი სადგომის სამხერების წინ 25 სმ სიმაღლეზე ბაქანია შექმნილი (სურ. 18, ტაბ. XV₂, XVII). იგი მხვერავეის წამოსაწოლი უნდა იყოს (ამ შემთხვევაზე ნაპოვნი იყო 10—15 სმ სისქის დამწვარი ბზე).

პირველი ოთახის ქალაქისკენ მდებარე კედლის ქვედა ნაწილში მცირე ნიშა მოთავსებული (სურ. 16, 17, ტაბ. XVI). მას თაღოვანი გადახურვა აქვს. ნიშის იატაკი ოთახისკენ დაქანებულია და თანაც საკმაოდაა გამოშვებული. მისი იატაკი მცირე შემთხვევებით ორ არათანაბარ მონაკვეთადაა გაყოფილი.

დიდ მონაკვეთს ფილები აქვს დაგებული, მეორე კი მოლესილია. ნიშას სამეურნეო დანიშნულება უნდა ჰქონოდა.

მეორე ოთახის კუთხეში აბაზანის მაგვარი შემადლებაა. მასაც ალიზის კედლები აქვს (სურ. 16). მისი ვარეთა სიმაღლე 60 სმ, შიდა სიღრმე კი 30 სმ. შიგნით იგი მცირე ლილვით ორ თითქმის კვადრატულ მონაკვეთადაა გაყოფილი. მისი დანიშნულებაც არ ირკვევა. წყლის შესანახავად იგი არ გამოდგებოდა,

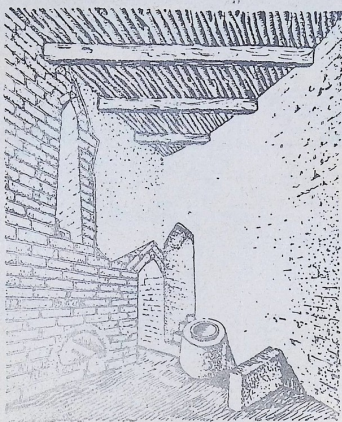
სურ. 16. კოშკი 2. ინტერიერის დეტალები

რადგან ალიზითაა ნაგები და თიხით ამოლესილია. მის ზემოთ, კოშკის ორივე კედელზე, ჩარკობილი ყოფილა 4—5 სმ დიამეტრის მქონე ჯოხი. შესაძლოა, მათზე დამაგრებულიყო ის ტილო, რომლითაც დაიფარებოდა ეს ოთხკუთხედი. მასში კი შეედლოთ შეენახათ სანოვაგე (კოშკის მცველებისათვის), თავდაცვისათვის საჭირო იარაღები, თუ სხვადასხვა მასალა. ანალოგიური გადაწყვეტა III უბნის კოშკშიც, მხოლოდ იქ უფრო მარტივია.

კოშკის სადგომები განათებას ღებულობდნენ ქალაქისკენ მდებარე თითო სარკმლით (სურ. 15, ტაბ. XVII). სარკმლები, სხვა კოშკების მსგავსად, ზემოთკენ ვიწროვდება, მაგრამ დამთავრება არც ერთს არა აქვს. კოშკის კედლები სამი მეტრის სიმაღლეზეა შერჩენილი. ჩვენი ვარაუდით ჰერამდე კიდევ ერთი მეტრი მაინც აკლია. სარკმლების გადახურვა, ისე, როგორც ეს XX უბანზე იყო, შესრული უნდა ყოფილიყო. ასეთ ფორმას ზღუდის არქიტექტორი იყენებს ყველა კოშკის კარებზე.

კოშკი, სხვა კოშკების მსგავსად, გადახურული ყოფილა ბანურად. გადახურვა ეყრდნობოდა ხის კოჭებს, რომლებიც ხანძრის დროს დამწვარა და შიგ ჩაიკეცინილა. ეს დამწვარი და გარუჯული კოჭები სხვადასხვა მდგომარეობაში ბლომად იყო ნაპოვნი.

ბანზე ამავალი კიბის უჯრედი გადახურული იყო ცილინდრული კამარით და ნაგები—ალიზით.

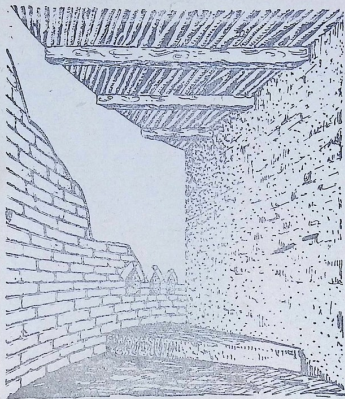

სურ. 17. კოშკი 2. ინტერიერის რეკონსტრუქცია

კოშკის ალიზის კედლები აქაც თიხის ხსნარითაა შელესილი. ძლიერი ხანძრის კვალი კედლებსაც კარგად ეტყობოდა. იმავე ხანძრის მიერაა დამწვარი ის ხის ჯოხები, რომლებიც კედლებში ჩარქობილია დაახლოებით 2 მ სიმაღლეზე. მათ გამოიყენებდნენ ტანსაცმლის, თუ სხვადასხვა ნივთის ჩამოსაკვიდად.

მესამე კოშკი (უბანი XX). მიწაყრილის მონდევნო მოკვერცხლილი შემადლების წვერზე საცდელი თხრილი გავაგულეთ. თხრილში პირველივე დღეებში გამოვლინდა რთული სურათი. 50—70 სმ ქვეშ აღმოჩნდა დუღაბივით მაგარი მოზელილი თიხა. ეს ფენა 70-80 სმ სისქისა იყო. რის შემდეგაც დაიწყო ალიზის წყობა, ალიზის სამი-ოთხი ფენის აღების შემდეგ განაკვეთი უფრო გართულდა: შუაში ფხვიერი მიწა ამოდიოდა, ბოლოებში კი—ალიზი. ამის შემდეგ შევუდექით თხრილის გაფართოებას. საბოლოოდ მალე დადგინდა ზღუდის ორფენიანობა; მიწაყრილის შიგნით—ალიზის კოშკოვანი კედლის არსებობა.

კოშკის შიგნიდან და გარედან გაწესების შემდეგ გამოჩნდა ფორტიფიკაციული ნაგებობის ახალი სახე, რომელსაც საქართველოში ჯერჯერობით ანა-

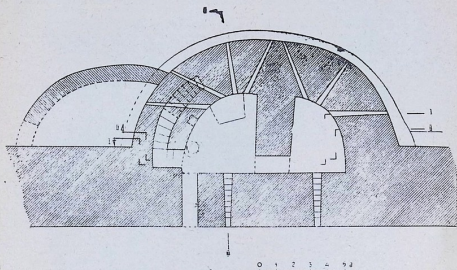
სურ. 18. კოშკი 2. ანტერიერის რეკონსტრუქცია

ლოგია არა აქვს (ეს იყო პირველი კოშკი, რომელიც ჩვენ გავთხარეთ. ფაქტიურად აქ გაიხსნა მიწაყრილისა და ზღუდის საიდუმლოება).

კოშკი ქალაქის კედელთან კონსტრუქციულად ერთ მთლიანს წარმოადგენს და ერთიანად ნაგებია ალიზით. ალიზში ბზე საკმაო ბლომად ურევია. ფორმით ალიზი ძირითადად კვადრატულია, მაგრამ აქა-იქ ურევია აგურიც. კვადრატული ფორმის აგურში ჭარბობს 47 და 48 სმ ზომის, რომლებიც სისქით 10 ან 11 სმ. შემაკავშირებლად გამოყენებულია მოზელილი თიხა. შრეების სისქე საშუალოდ 1,5—2 სმ.

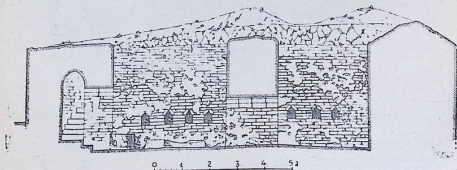
გალავნის გარეთ კოშკი ნახევარწრედ გამოდის. ამ შემთხვევაში წრე არ არის ზუსტი, იგი თითქმის ოდნავ დატყულებულია. თანაც, გარკვევით უნდა აღინიშნოს, რომ კოშკი მთლიანად გარედან კი არ არის მიდგმული ზღუდის კედელზე, არამედ კედელშია შესული (სურ. 19). მაგალითად, კოშკებს შორის გალავანი სიგანით თუ 4,5 მ, კოშკის არეში მხოლოდ 3 მ. ასეთივე სისქისაა კოშკის

გარეთა კედლებიც. ასეთი გადაწყვეტა თავისთავად ხუროთმოძღვრის სწორ გააზრებაზე მიგვითითებს.

სურ. 19. კოშკი 3. გეგმა

კოშკის გაწმენდისას აღმოჩნდა, რომ იგი ხანძრისგანაა დანგრეული. ნახანძრალი ეტყობოდა არა მარტო დამწვარ ხის კოჭებს, არამედ კედლებსაც, ძლიერი ხანძრის შედეგად კედლებზე ნალესობა გაშავებულა, ხოლო იქ სადაც ნალესობა ჩამოცვენილი იყო, ალიზის კედლების ზედაპირი გაწითლებულია.

სურ. 20. კოშკი 3. განაკვეთი 11—11

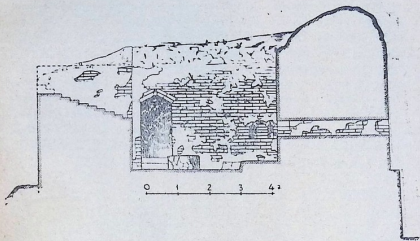
ხანძრის დროს შიგ რაც იყო ყველაფერი დამწვარა. ბანური გადახრვა, დამწვარ კოჭებთან ერთად, ჩაქცეულა. გარუჯული და დამწვარი ხეები კოშკის შიგნით ბლომად ეყარა. კოჭების ნაწილი მიწაზე იდო, ნაწილი კი ერთი ბოლოთი იყო გადმოკიდული ან კედლებზე მიყუდებული. როგორც ეტყობა, ხანძრის შემდეგ კოშკები არ გამოუწმენდათ, არამედ ისევე დატოვებული და შემდეგში საგანგებოდ ამოვსებული.

კოშკი შიგნით, ორი მეტრის სისქის მქონე კედლით, ორადაა გაყოფილი; რითაც იქმნება სეგმენტური ვეგმის მქონე სადგომები. ამ სადგომებიდან პირველი მეორეზე შესამჩნევად დიდია. ასეთი გადაწყვეტა შემთხვევითი არ არის, რადგან პირველი, ძირითადი ფუნქციის გარდა, განმანაწილებელ-ვესტიბიულის როლსაც ასრულებს. აქვეა კოშკში ქალაქიდან ერთადერთი შემოსასვლელი და იმავე კუთხეში იწყება ბანზე ასასვლელიც.

კოშკს გადახურვა არ შერჩენია, მაგრამ ამოწმენდის დროს, როგორც აღვნიშნეთ, კარგად ჩანდა დამწვარი კოჭები და მათი განლაგებაც კი. კოჭები განლაგებული ყოფილა შუა კედელზე დაყრდნობით, ე. ი. ზღუდის მიმართულებით. უფრო წვრილი ხეები დაწყობილი იყო საპირისპირო მიმართულებით, რის ზემოთაც ბანის ტკეპნილი თიხა იქნებოდა.

კოშკის შიდა სადგომები გათვალისწინებული ყოფილა გარნიზონის სამყოფად, საზვერავად და სხვა, ხოლო თავდაცვა და მტრის მოგერიება ხდებოდა ბანიდან.

სურ. 21. კოშკი 3. განაკვეთი III—III

კოშკის გარეთა კედლებში სამხერები განლაგებულია რადიალურად და იატაკის ზემოთ ერთ მეტრზე მდებარეობენ (სურ. 19, 20). სამხერები შიგნიდან სიმაღლით საშუალოდ 45—50 სმ, სიგანით—25—30 სმ. ხერელები გარეთკენ ჰორიზონტულად მიემართება, ხოლო გვერდებიდან ოდნავ ვიწროვდება. სამხერი პირველ ოთახში ოთხია, მეორეში—სამი. ისინი ნახევარწრიული კოშკის კედლებში ისეა განლაგებული, რომ დაზვერვა ხდება მთელ ფრონტზე. განაპირა სამხერები კი თითქმის ზღუდის პარალელურებია. მათი დახმარებით, ერთი მხრივ, გვერდითი კოშკების მდგომარეობას იგებდნენ, ხოლო, მეორე მხრივ, ათვალეერებდნენ ზღუდის მისადგომებს. ამრიგად, გარეთა სივრცე მთლიანად მხერის ორბიტში იყო.

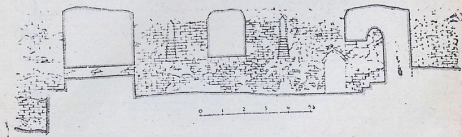
კოშკის პირველ ოთახში, სამხერების წინ, ფართო, ტახტივით 25—30 სმ ალიზისავე შემადღებაა. ეს „ტახტი“ დამით მცველების წამოსაწოლი უნდა ყოფილიყო

ბანზე ასასვლელი კედლის კიბე შემოსასვლელის მარცხნივ მდებარეობს. კიბე ჯერ პირდაპირ მიდის, შემდეგ მარჯვნივ უხვევს და წრიულ კედელს მიჰყვება (სურ. 19, 20, 22, ტაბ. XXა). ამ კიბით ბანზე აღიოდნენ მშვერავები და მებრძოლებიც.

ქალაქიდან შემოსასვლელის პირდაპირ, ბანზე ასასვლელის კუთხეში, მოზრდილი თონეა ჩადგმული. თონე სპეციალური დანიშნულებისა იყო. მტრის გარემოცვის შემთხვევაში თონეში გაჩაღებულ ცეცხლზე ააღუღებდნენ ფისს, წყალს და სხვა სითხეს. ბანზე ასასვლელის კუთხეში იგი იმიტომ იდგა, რომ ცხელი სითხე ქვემოდან ზემოთ სწრაფად მიეწოდებინათ. სხვა შემთხვევებში კი მას გამოიყენებდნენ კერად.

კოშკის ოთახები კარით ერთდებოდა. განათება ორივე ოთახს ეზოსკენ მდებარე თითო სარკმლიდან ჰქონდა.

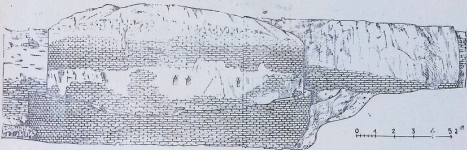
კოშკის კარ-სარკმლები ისრული თაღებითაა გადახურული (სურ. 21, 22, ტაბ. XX). სარკმლები ვიწროა და ორი აგურის ერთმანეთზე მიყრდნობით ადვილად იხურება. შეერთების ადგილას სპეციალური აგური კლიტეს ჰქმნის. უფრო რთულია კარების გადახურვა, რადგან გასასვლელები ერთი მეტრისა და ცოტა მეტი სიგანისაა. მშენებლებს გამოუყენებიათ გაბედული კონსტრუქცია. სიბრტყეზე ალიზის ორი რიგის დალაგებით ისრული თაღია მიღებული. შუაში კი კლიტედ სპეციალურად დამზადებული ალიზია გამოყენებული. ალიზის ასე ბრტყლად დალაგება სახიფათოა, რადგან შეიძლება იგი ჩამოვარდეს არა მარტო ზედა წყობის დაწოლით, არამედ თავისთავადაც, რადგან მას არაფერი იკავებს გარდა ხსნარისა. ასეთი კონსტრუქციის გამოყენება მშენებლების დიდ გამოცდილებაზე მიუთითებს. ჩვენ ზუსტად არ ვიცით კოშკი და მასთან ერთად კარები რამდენ ხანს იყო მოქმედებაში, ხოლო ამოვსების შემდეგ ამ თაღებმა ჩვენამდე კარგად მოაღწია.

სურ. 22. კოშკი 3. განაკვეთი I—I

კოშკის ამოვსების დროს სამივე კარი ერთნაირად არ ამოუქოლიათ. მაგალითად, ოთახებს შორის შემაერთებელი კარის ორივე მხარეს ალიზის ერთი რიგით კედლები იყო ამოყვანილი, ხოლო მათ შორის ადგილი ამოუვსიათ მიწით (ტაბ. XXI). ამის შემდეგ, ახალი კედლების ორივე პირი შეუღესიათ (შელესვისას რაიმე ხელსაწყო არ არის ნახმარი, არამედ ხელითაა გადაღესილი, რის გამოც თითების მოძრაობის კვალი კარგად ემჩნევა). რაც შეეხება შემოსასვლელსა და ბანზე ასასვლელს, ისინი არ ამოუშენებიათ, ისე ამოუვსიათ.

თაღების გარდა მშენებლებს კამარაც აქვთ გამოყენებული. ბანზე, ასასვლელი კიბის უკრები გადახურული ყოფილა ცილინდრული კამარით. კამარის

Լճ. 20. Գրչ. 2. Կղզուցից ցնցոյ

მცირე ნაწილმა მოაღწია ჩვენამდე. აქ ალიზის აგურები დალაგებული იყო სიმალღეზე. ასე რომ, აგურები ერთმანეთზე სიბრტყეებითაა მიწყობილი. ასეთ შემთხვევაში აგურების გამოვარდნა მოსალოდნელი არ იყო.

მშენებლებს რომ დაცვის ყველა მომენტი კარგად ჰქონიათ გათვლილი, ამისი ერთი დამამტკიცებელი სარკმლის გადაწყვეტაცაა. სარკმლის ძირი შიგნიდან იწყება კაცის სიმაღლეზე და შემდეგ საფეხურებით ზემოთკენ აღის (სურ. 22). ცხრა საფეხურით ერთი მეტრით მალღდება სარკმლის გარეთა ბირი. ასეთ პროფილის მქონე სარკმელში, თუ მტრის ისარი შემოვიდოდა იგი მოხედებოდა ჭერს, რითაც დაცული იქნებოდა კოშკში მყოფი მეომარი. გარდა ამისა, თვით სარკმელი შიგნიკენ განიერდება, რითაც ხდება სინათლის გავრცელება. ამ ხერხმა, როგორც კარგად ცნობილია, შუა საუკუნეების არქიტექტურაში დიდი გავრცელება ჰპოვა.

კოშკი ორივე მხრიდან კარგად ყოფილა შელესილი. შიდა შელესვა ხანძრისგან დამწვარ ადგილებზე გაწითლებული ან გაშავებული იყო, ხოლო სადაც ალი არ მოსდებია, იქ ჩვეულებრივი თიხის ფერი ჰქონდა. შიდა კედლების ნალესობის სისქე ერთ სანტიმეტრს არ აღემატება, გარედან კი სქელია, თითქმის 2—3 სმ. ეს გასაგებიცაა, რადგან გარეთა ნალესობას ევალებოდა ატმოსფერული ნალექებისაგან ალიზის კედლების დაცვა.

კოშკისა და ზღუდის თავდაპირველი სიმაღლე ზუსტად არ ირკვევა ზედა ნაწილის მორღვევის გამო. ამეამად, ალიზის კედლები შიგნიდან 3,5 მ სიმაღლისაა. გარედან დაახლოებით იატაკის დონეზე იწყებოდა ცოკოლი, რომელიც მიწაში ჩადიოდა და იმავე დროს საძირკველსაც წარმოადგენდა. ამ შვერილი ნაწილის სიმაღლე თითქმის სამ მეტრამდეა (სურ. 23, ტაბ. XIX).

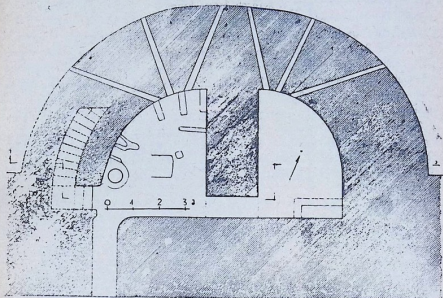
მეოთხე კოშკი (უბანი III). კოშკი მდებარეობს იმავე ხაზზე, ახლანდელი გზის მარჯვენა ნაპირას. იგი ზღუდის დასავლეთ მონაკვეთში, მტკვრიდან მოყოლებული მეოთხეა. სამწუხაროდ, კოშკი ჩვენ მიერ გათხრილი კოშკებიდან ყველაზე მეტადაა დაზიანებული. მისი ზედა ნაწილი, არც თუ ისე დიდი ხნის წინათ, მოსახლეს მოუჭრია. გარეთა კედელი სამ მეტრამდეა შერჩენილი, ქალაქისკენ მდებარე კი უფრო მეტადაა დაზიანებული (სურ. 24, ტაბ. XXI).

კოშკი ტიპით ისეთივეა, როგორც XX და XXXV უბნების კოშკები. ისინი მაოლოდ დეტალებით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ამიტომ მოკლედ აღვწერთ.

გეგმის ნახევარწრიულ ფორმაშიც ორი სადგომია მოთავსებული. კოშკს შესასვლელი მარცხენა ოთახის კუთხიდან აქვს. პირველი ოთახი, როგორც სხვაგან, მეორეზე დიდი და რთულია. შემოსასვლელის კუთხიდან იწყება კიბე, რომელიც ბანზე და გალავნის საბრძოლო ბილიკზე აღის. შემოსასვლელის პირდაპირ ისევ თონეა. იგი იატაკზე მალაა და შემოღესილია 20 სმ სისქის თიხით. სხვა კოშკების ანალოგიური თონეების მსგავსად, ბლომად იყო ნაცარი და ნახშირი.

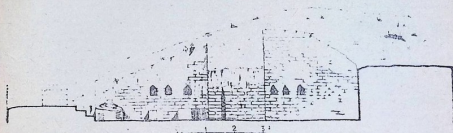
ორივე სადგომის გარეთა კედელში სამ-სამი სამზერია მოწყობილი. მეორე სადგომის სამზერების წინ ცარიელი ადგილია, პირველ სადგომში კი საკმაოდ რთული სურათია. ალიზის კოშკში ალიზისავე მასალით ვაკეთებულია შემადგენლობანი (სურ. 25, 26, ტაბ. XXI). სამი ერთნაირი, საჯდომივით შემადგენლობა მოთავსებულია სამზერების წინ, ხოლო მეოთხე (უფრო თხელი) მათ წინაა. ისინი სისქით 20—25 სმ, სიმაღლით—40 სმ. თითოეული მათგანი კედელთანაა

დაკავშირებული და კარგადაა შელესილი. მათი დანიშნულების დადგენა ძნელია. ისინი საჯდომებს კი მოგვაგონებს, მაგრამ მუდმივ სახმარად თიხის საჯდომი არ გამოდგებოდა. უფრო მაღალი, განიერი და გარკვეულ ფორმას მოკლე-

სურ. 24. კოშკი 4. გეგმა

ბული შევერილია თონის მარჯვნივ (უფრო წესიერი ფორმის შევერილი იყო XXXV უბნის კოშკში, ისევ თონის გვერდით). იქვე, ოთახის შუაზე, მცირედ პანდუსივითაა აწეული და გვერდზე კვადრატული შემადლებათ.

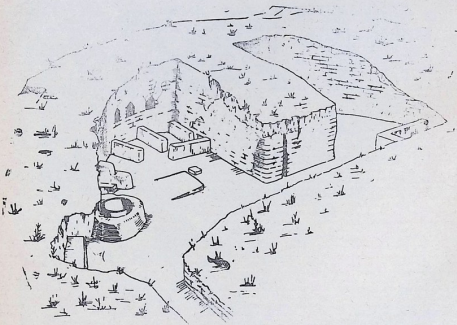

სურ. 25. კოშკი 4. განაკვეთი I—I

კოშკის მეორე ნაწილში მხოლოდ სწორკუთხა მინაშენია მარჯვენა კუთხეში (სურ. 24). ეს აბაზანის მაგვარი მინაშენი XXXV უბანზე მიკვლეული მინაშენის მსგავსია ზოგადად, მაგრამ ეს იმაზე მარტივი და პატარაა.

მეხუთე კოშკი მდებარეობს III უბნის მომდევნო შემადლებათზე. საუკუნეებს გადარჩენილი ზღუდის ნაწილში ეს იყო უკანასკნელი კოშკი.

გათხრების პირველივე დღეებში ცხადი გახდა, რომ ეს კოშკი გამოირჩეოდა სხვებისაგან. ფაქტიურად იგი არცაა კოშკი სრული ამ სიტყვის მნიშვნელობით. ჩატარებულმა გათხრებმა ყველა კითხვაზე პასუხი როდი მოგვცა. საბოლოოდ ასეთი სურათი წარმოგვიდგა: კოშკის ქვედა ნაწილი სხვა კოშკებში თუ 2—3 მ სიმაღლეზე ალიზით ამოყვანილ მასივს წარმოადგენდა, აქ მასივის სიმაღლე 4 მ აღემატებოდა (ტაბ. XXIII). ამ ერთიან მასაზე 80 სმ სიმაღლეზე დაუსხამთ დუღაბივით მკვრივი, მოზელოლი თიხა. ამას მოსდევს ალიზის აგურის ერთი ფენა, რის შემდეგაც მოხაზულია ისეთივე ორსადგომიანი კოშკი, როგორიც ზემოგანხილული ოთხი კოშკიდან სამ შემთხვევაში ვნახეთ. აღნიშნული ალიზის ერთი ფენის შემდეგ კოშკის კედლები ამოყვანილია 70 სმ სიმაღლეზე თიხატკეპნილით, რის შემდეგ ისევ ალიზის კედელი მისდევდა. მისგან შერჩენილია 2—3 ფენა. კოშკის სადგომებს შორის გამყოფი კედელი, სისქით 1,9 მ, ამოყვანილია მთლიანად ალიზით. საერთოდ კოშკში ნახმარი ალიზი ზომით სხვა კოშკების მსგავსია (46×46×11; 48×48×12 სმ), მაგრამ არის გამოჩაყლისებიც (40×46; 44×46; 44×44; 51×51 სმ).

სურ. 26. კოშკი 4. ხელი სამხრეთიდან (ნახ. არქ. გ. მარჯანიშვილისა)

არც ერთი ჩვენ მიერ გათხრილი კოშკი ასე მალლა არ იწყებოდა. თანაც, დანარჩენის კედლები მხოლოდ ალიზისა იყო. ამ კოშკის გარეთა კედლები თითქმის 1,5 მ სიმაღლემდეა შერჩენილი, შესასვლელი კი არსად ჩანს. სადგომებს შორის მდებარე კედელში კარია.

კოშკს გამოყენების კვალი არ ეტყობა. სხვა კოშკებში ყველაფერი მათ ხანგრძლივ გამოყენებაზე მიუთითებდა. ზემოთ აღნიშნული კოშკები თუ ხან-

ძარმა გამოიყვანა მწყობრიდან, აქ ხანძრის კვალი აბსოლუტურად არ ჩანდა. ასე რომ, როგორც ირკვევა, კოშკის მშენებლობა დაუწყიათ და შემდეგ იგი მშენებლობის პროცესშივე ამოუყვანიათ.

კოშკის მხოლოდ ერთი დანიშნულება შეიძლებოდა ჰქონოდა: იგი ბანიდან ქალაქის დაცვას მოემსახურებოდა. ციხის კედელსა და კოშკის ბანს, საბრძოლო ზილის სახით, დაცვის ერთიანი ხაზი აკავშირებდა. ამ საერთო ხაზში იქნებოდა ჩართული ეს კოშკიც.

სამწუხაროდ, ქალაქის ზღუდის დანარჩენი ნაწილი დანგრეულია, რაც არ გვაძლევს საშუალებას შევამოწმოთ—ერთადერთი იყო ეს კოშკი, თუ კიდევ იყო მსგავსი. გათხრილი ნაწილის მიხედვით ეს შეიძლება გამოთავისებულად ჩაითვალოს.

ზღუდის სხვა ადგილები. მართალია, ზღუდის ხაზის გაგრძელებაზე ზღუდე მოშლილი იყო, მაგრამ ნაშთების ძებნა აუცილებელი იყო. დასადგენი გვეჩვენა, თუ როგორ შემოფარგლავდა ზღუდე ქალაქს. ცხადია, იგი ვრძელდებოდა ჩრდილოეთით და აღმოსავლეთით მშვილდისებრ მორკალული თხრილის კონცენტრულად. ამ მიზნით ყველგან, იქ სადაც თავისუფალი ადგილი იყო, გვაველეოთ საცდელი თხრილები, რადგან ეს მხარე მკიდროდა დასახლებული, ამიტომ მოხერხდა მხოლოდ შეიდი თხრილის გავლება. ამ თხრილებიდან ოთხში დადასტურდა ალიზის კედლის არსებობა, დანარჩენში კი გვიან დასახლარებს წაეწყდით. თხრილებში შერჩენილი ალიზების რიგი ოთხიდან ათამდე იყო. ზოგან თხრილში ზღუდის მხოლოდ კედელი იყო აღმოჩენილი, ზოგან კი ალიზის წყობა 9—10 მ სიგანეზე ვრცელდებოდა (უბ. XXV). ცხადია, ასეთ ადგილებში კი კოშკები უნდა მდგარიყო. ალიზის ზომები ისეთივეა, როგორც დასავლეთ მონაკვეთში (კვადრატული აგურის ზომაა 47 და 48 სმ, ხოლო სისქე 10, 11 სმ), რაც იმაზე მივივითებებს, რომ ალიზის კოშკოვანი ზღუდე ქალაქს რკალურად შემოუყვებოდა. მისი ორივე ბოლო მდინარია ნაპირს ებჯინებოდა.

საკირო იყო დაგვედგინა, თუ რას წარმოადგენდა მტკვრის მხარეს ქალაქის გამაგრების სისტემა. არაძეოთ ალიზის კედლები, არამედ მიწაყრილიც არ ჩანდა. ამ მიზნით რამდენიმე ადგილას გაკეთდა საცდელი თხრილები, რის შედეგადაც მივიღეთ საერთო სურათი.

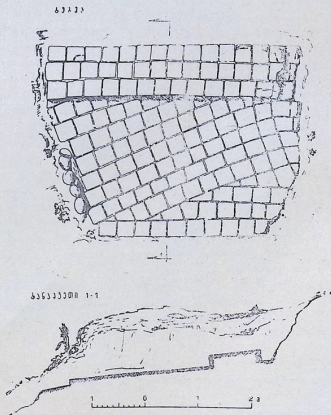
ჯერ კიდევ 1954 წელს ამ ხაზზე, კოლმეურნეობის მიერ სასილოსე ორმოს გათხრის დროს აღმოჩნდა ალიზის კედელი (უბ. XIX). ამ კედლის ნაშთის ზემოლან გადაწმენდის შემდეგ გაირკვა, რომ ალიზის ზომები განსხვავებული იყო კოშკებისა და ზღუდისაგან. ალიზის ზომებია: $46 \times 55 \times 10$, $47 \times 50 \times 10$ სმ და ნახევარაგურის: $23 \times 48 \times 10$, $24 \times 45 \times 11$ სმ.

30-ოდე წლის წინათ ამ კედლის გაგრძელებაზე, აღმოსავლეთით, საკირე ორმო ამოულიათ, რასაც გაუწყვეტია ზღუდე. მისი ორივე მხარე განსხვავებულ სურათს იძლევა.

ორმოს აღმოსავლეთით კედლის სიგანე არ ირკვევა, მხოლოდ მისი შიდა პირია დარჩენილი (უბ. XXVI—I). ოციოდე მეტრზე დარჩენილი კედელი შიგნიდან გავაშიშვლეთ. აღმოჩნდა სხვა ადგილებთან სრულიად განსხვავებული კონსტრუქცია. ალიზის ერთ ფენაზე აღმართული იყო თიხატყვპნლი. ასეთი კედლის სიმაღლე ზოგან 1,5 მ აღწევდა. ერთგან ალიზის ქვეშ სამიოდე მეტრის სიგრძეზე შერჩენილი იყო კირის დუღაბზე ნაგები იატაკი (მისი კონსტრუქცია ასეთია: თხელი ნაღესობის ქვეშ, სქელ დუღაბზე დაწყობილია მაგრად გამოწყვარი მომწვანო აგური, ხოლო მის ქვემოთ დორღიანი დუღაბია დასხმული). რადგანაც ამ იატაკის ფრაგმენტი ზღუდის შიგნით ქალაქის ტერიტორიაზეც

გრძელდებოდა, ამიტომ ცხადი იყო აქ სხვადასხვა ფენასთან გვერდნა საქმე. იატაკი რომელიღაც შენობისაა, კედელი კი ზღუდის ერთ-ერთი შეკეთების დროინდელი უნდა იყოს. თიხატკეპნილი მეტად მკვრივია. კვადრატული ალიზის გვერდები ცვალებადია. მაგალითად, 45, 46, 47, 52 სმ. მათში ჭარბობს 45 და 47 სმ აგური.

ორმოს დასავლეთის მხარეს უფრო რთული სურათი წარმოგვიდგა (უბ. XXVI—2). აქ დაზიანებული ალიზის კედლის სივანე სამ მეტრს აღემატება. ალიზის კედლის მოხსნის შემდეგ აღმოჩნდა რომელიღაც შენობის ნაშთი (სურ. 27, ტაბ. XXIII), დარჩენილი იყო ოთახის იატაკის ფრაგმენტი (ფერდობის გამოფიტვის გამო იატაკის გარეთა მხარე დაწეულია). იატაკზე მთლიანად მოფე-

სურ. 27. უბანი XXVI—2

ნილი იყო აგური (კვადრატული აგურის ზომებია: 30, 31 სმ. სისქე—7, 8 სმ). ოთახის კედლები არ დარჩენილა, ამიტომ მისი საზღვრები არ დგინდება. იატაკის სამხრეთის ნაწილი 95 სმ სივანეზე ამალელებულია. შემადგენელი მიღებულია აგურის ორი ფენის დაწყობით. თვით აგურში ბევრი ბზე ურევია და გამოშწვარია ცუდად. შემაკავშირებლად გამოყენებულია თიხის ხსნარი.

ოთახის ფრაგმენტის დასავლეთით, კირის დულაზე ნაგები შენობის ნაშთია დარჩენილი. ყველა ნანგრევზე გადადიოდა ალიზის ზღუდე. თვით შენობის ფორმების ან სხვა საკითხების გარკვევა არ ხერხდება.

XXII უბანი ყველაზე რთული და საინტერესო გამოდგა მტკვრის მხარეზე მდებარე საცდელი თხრილებიდან. ეს ადგილი შეირჩა ნიშანდობლივი შემადლების მიხედვით. ამ შემადების ქვეშ იმალებოდა ორი კედელი და სამარხები. იმ მცირე ფართობზე, რომელიც აქ გაითხარა. აღმოჩნდა რამდენიმე სამარხი. ყველა მიცვალებული ქრისტიანული წესით იყო დამარხული (როგორც ეტყობა, აქ სამაროვანის ნაწილთან გვაქვს საქმე).

თხრილში აღმოჩენილი ალიზის ორი კედელი ცერად ებჯინება ერთმანეთს. ერთი მათგანი მტკვარს გადაწყურე ქედს მიჰყვება, ხოლო მეორე—ჩრდილო-აღმოსავლეთით მიემართება. ამ კედლებიდან ქედზე გამავალი მაღალია და წყობით ისეთივეა, როგორც ქალაქის დასავლეთის კოშკოვანი ზღუდე. ალიზის ზომებიც ისეთივეა (46, 47, 48 სმ). მეორე, ცერად მიმავალი კედელი ათიოდ მეტრზე გრძელდება. ეს კედელი ალიზის პორიზონტული წყობით კი არ არის ნაგები, არამედ ეტყობა რელიეფს მიჰყვებოდა და ამიტომ რიგები დასავლეთისკენ დაქანებულია. ამ კედლის ალიზები მეორე კედლის ალიზებზე პატარებია (მაგ. 42, 43, 44, 45 სმ).

ქალაქის ეს მონაკვეთი ორჯერ ყოფილა სამაროვნად გამოყენებული. პირველად შიდა, ცერად მიმავალი კედლის აგებამდე და მეორედ მას შემდეგ, როდესაც ორივე კედელი მწყობრიდან გამოვიდა.

პირველი სამაროვნის ორმოსამარხები სხვადასხვანაირად იყო გადაწყვეტილი. მაგალითად, ჩრდილოეთით მდებარე ორი სამარხისათვის სპეციალურად მომზადებული იყო დიდი ორმოები, სადაც შემდეგ მოხელილი თიხის ჩასასვენებელი გაუკეთებიათ (ეს თიხატყეპნილი და ნიადაგი კარვად განირჩევა ერთმანეთისაგან). კედლის სამარხებით ერთი სამარხი ჩვეულებრივი ორმოსამარხია, ხოლო მეორეს კვერდებზე და ზემოდან ალიზები ჰქონდა შემოწყობილი.

ალიზის კედლის ასაგებად ერთი ფენა რიყისქვა დაუწყვიათ. ამ ფენას ზოგიერთი სამარხი გაუფუჭებია. ამ ფართობზე მიკვლეული ყველა სამარხი უინვენტარია.

მეორე პერიოდის სამარხებიდან გათხრილ მონაკვეთზე მხოლოდ ორი სამარხი იქნა აღმოჩენილი. ორივე სამარხი ბავშვისა იყო. ერთი მათგანი მოთავსებული იყო საკმაოდ მაღლა, კედლების შეერთების ადგილას და კრამიტყუთს წარმოადგენდა. ბავშვი იმდენად პატარა ყოფილა, რომ ყუთის გვერდებზე და ზემოდან მხოლოდ თითო კრამიტია გამოყენებული (კრამიტის ზომები: სიგრძე 45, განაეკი ბოლო—32, მოკლე ბოლო 26 სმ). ამ სამარხს მხოლოდ რამდენიმე მძივი აღმოაჩნდა.

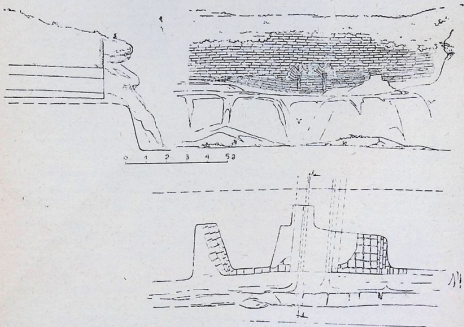
ბავშვის ნეორე სამარხი ორიგინალურია. ცერად მიმავალი კედლის გარეთა პირი ოციოდ სანტიმეტრზე გამოუჭრიათ და შიგ ჩაუსვენებიათ მიცვალებული (ტაბ. XXIV). ეს ბავშვიც იმდენად პატარა ყოფილა, რომ გარედან ერთი ალიზის აგურის მიფარების მეტი არაფერი დასჭირებია (ალიზის ზომები: 45×45×10 სმ).

მტკვრის გამყოლი კედლის გამოსაჩენად აღწერილი თხრილების აღმოსავლეთით კიდევ სამი საცდელი თხრილი გაკეთდა (უბ. XXVII—1, 2, 3). ყველა მათგანში ალიზის კედლის არსებობა დადასტურდა, მაგრამ მათ გაგრძელებაზე კი რელიეფი ჩარეცხილი იყო და ალიზის კედელიც აღარ დაგვიხვდა.

თუ შევაჯამებთ ამ ხაზზე ჩვენ მიერ ნანახ კედლის სიგრძეს, იგი ზღუდის სამხრეთ-დასავლეთის კუთხიდან აღმოსავლეთით ორასიოდე მეტრზე გრძელდება. ამ ადგილას ხევი იწყება და კედელი ძირს უნდა ჩასულიყო და ხევი გადაეჭრა (ხევი წყაროებია, ცხადია, იგი ქალაქის ფარგლებში იქნებოდა). ამ ხაზზე მიწის ზემოთ კედლის ნაშთი არ ჩანს (ფერდობები ისეა გადაარეცხილი, რომ საეჭვოა დამატებითი თხრილების გავლებამ რაიმე მოგვეცეს).

ხევის გაღმა საკმაოდ მოზრდილი კონცხი იქმნება. კონცხის ზედაპირი გადაარეცხილია, ნაწილობრივ კი პირი მორღვეული აქვს, ამიტომ ზღუდის ნაშთი არ დარჩენილა.

კონცხის მეორე მხარეს „ხიზანანთ გორამდე“ იქმნება უბე, ამიტომ აქ სხვანაირ გადაწყვეტას შევხვდით. ხევის ძირში დაახლოებით 10 მ სიგრძეზე დაგებულია დიდი ზომის აგური (30×30×8 სმ). ცხრა რიგის შემდეგ შუაზე შემადგება, სადაც ერთმანეთთან ახლოს ორი ხვრელია დატანებული. თაღოვანი ხვრელის სიმაღლე 50 სმ, ხოლო სიგანე საშუალოდ 12 სმ. აგურის ასეთი კონსტრუქციის ზემოთ და გვერდებზე წყობა გრძელდება ალიზით (სურ. 28). ასეთი კედლის ამოყვანა აუცილებელი შეიქნა, ალბათ, ზღუდის კედლის გადასატარებლად ჩაეარდნის ადგილას. ამასთანავე, კედლის ძირას გამომწვარი აგურის წყობა სქელ დუღაბზე ნაკარნახევი უნდა იყოს იქ წყაროს არსებობით (ამჟამად წყარო უფრო ქვემოთ გამოდის). წყაროს წყალს კი დაუტოვეს ორი ხვრელი.

სურ. 28. წყალგამყვანი არხი

ხიზანანთ გორას აღმოსავლეთით ღრმა და განიერი ხევი მოსდევს. ამ ხევი წყაროა. წყაროც, ზემონახსენები ხევის წყაროს მსგავსად, ქალაქის ზღუდის შიგნით უნდა ყოფილიყო.

ხევის გაღმა, ქალაქის ირგვლივ გამავალ თხრილამდე, სოფლის მცხოვრებლებს მიწა მოუსწორებიათ და ბევრგან მტკვრის ტერასაც ჩანს. ამიტომაც ამ ხაზზე ზღუდის ნაშთი არ არის შერჩენილი. მტკვრის მხარეზე გამავალი ზღუდის კვალს სხვაგან ვერ მივაგვლიეთ.

ქალაქის ირგვლივ გამავალი ალიზის კოშკოვანი ზღუდის შესწავლა ამით ამოიწურა (გასათხრელი მეტი არსად დარჩა). მონაპოვარი მასალის მიხედვით შედარებით კარგად ირკვევა თუ რას წარმოადგენდა ქალაქის გამაგრება.

ნაქალაქარის დასავლეთ მონაკვეთში, როგორც განხილვიდან ჩანდა, სამალიოდ მეტრის მანძილზე შერჩენილა მიწაყრილი და მის შიგნით ალიზის ზღუდე. ამ მონაკვეთზე ჩვენ მიერ გაითხარა ხუთი კოშკი, ხოლო მათი მომდევნო მეტეჟესე, ჩვენს იქ არ ყოფნაში მოთხარა კოლმეურნეობამ.

მაღალი და მძლავრი მიწაყრილის რელიეფს გათხრამდე ეტყობოდა თანაბრად განლაგებული შემადღებები, რომლებიც ფერდობზე ტალღისებურად გამოიყურებოდა (ეს შემადღებები და ტალღები ტაპოგეგმაზე კარგად აისახა). გათხრებმა გახსნა მიწაყრილის საიდუმლოება და შემადღებების ქვეშ აღმოჩნდა კოშკები, რომლებსაც აერთებდა გალავანი. კოშკებს შორის თითქმის თანაბარი ინტერვალია. კოშკების ცენტრებს შორის საშუალოდ 60 მ. ზღუდე შიგნიდან ერთი მთლიანი სიბრტყეა, ხოლო გარედან სიბრტყეს რითმულად მიჰყვება კოშკების ცილინდრული შვერილები.

კოშკები და მათი შემეგრებელი კედლები შიგნიდან და გარედან შელესილი ყოფილა თიხის ნალესობით. თიხის ფენა გარედან სქელია 2—3 სმ. შიგნიდან კი უფრო თხელია. ეს ნალესობა ალიზის კედლებს დაიცავდა ატმოსფერული ნალექებისაგან. ალიზის კედლების თიხის ხსნარით შელესვა ანტიკური ხანის ქართულ ძეგლებშიც საერთოდ მიღებული ყოფილა, რასაც ვხედავთ კერძოდ არმაზციხეში¹².

კოშკი და კედლები არსად არ შერჩენილა თავდაპირველი სახით. ამიტომ დანამდვილებით ვირ ვიტყვი, თუ რა ფორმით მთავრდებოდა. სამწუხაროდ, არც ადგილობრივი და ახლო მდებარე ქვეყნების მაგალითები გვაძლევს ხელმოსაყიდ მასალას. ხოლო რაც შეეხება თავისთავად ალიზისგან აგებულ სიმაგრეს, ასეთი ჩვენში საკმაოდ ყოფილა გავრცელებული. მისი ტრადიციები მოდის ჯერ კიდევ ანტიკური ხანიდან. ამის კარგ მაგალითებს იძლევიან დღემდე ცნობილი ძეგლებიდან არმაზციხე, წიწამური, გორის ციხე (ქვედა ფენა), სარკინე¹³, უფლისციხე¹⁴ და სხვ. ჩამოთვლილი ძეგლებიდან განსხვავებით ურბნისში უფრო მცირე ზომის ალიზის აგურია ნახმარი. კერძოდ, ურბნისში აგურის დიდი უმრავლესობა კვადრატულია, სადაც გვერდების ზომა ძირითადად 46—50 სმ შორის მერყეობს, მაგრამ დამახასიათებელია 47 და 48 სმ, სისქე კი 10—11 სმ. ანტიკური ხანის ძეგლებისათვის კი დამახასიათებელი ყოფილა უფრო დიდი ზომის

¹² ა. აფაქიძე, მცხეთა, გვ. 29.

¹³ ა. აფაქიძე, დასახ. შრომა, გვ. 21—25; გ. გოგუნიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბილისი, 1952, გვ. 120.

¹⁴ Н. Чубинашвили, Уплисцихе. Тбилиси, 1961, გვ. 11, 12; დ. ხახუტაიშვილი, ანტიკური ხანის უფლისციხე ახალმოკვებულ მასალების სინათლეზე, აკადემიის მოამბე, 1958, XXI, № 3, გვ. 371.

აგური, კერძოდ 52¹⁵ და 50 სმ.¹⁶ ასეთი დიდი ზომის აგური ურბნასში თითქმის არ გვხვდება.

ქალაქის კედელი თუ როგორ იყო დაცვისათვის მომზადებული, ან როგორი არქიტექტურული ფორმები ჰქონდა, არ ირკვევა. არსებული მასალის მიხედვით, კოშკებისა და ზღუდის სიმაღლე არ აღემატება 3,5 მ. მაგრამ აქ მიწაყრილის გაჩენის წინ ამკარად ეტყობა, რომ დაზიანებული ზედა ნაწილი მოურღვევიათ და სათანადოდ მოუსწორებიათ. ყველაფერ ამას თუ გავითვალისწინებთ, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ზღუდესა და კოშკებს აკლია არანაკლები ერთი მეტრისა. თანაც, მოსალოდნელია, რომ კოშკები ზღუდეზე მაღალი ყოფილიყო თუ შესამჩნევად არა, ერთი მეტრით მაინც. ამასთანავე, წარმოდგენილია ციხის კედლებს არ ჰქონოდა ქონგურები. იგი საპირო იყო არა მარტო როგორც არქიტექტურული ფორმა, არამედ, როგორც დაცვისათვის აუცილებელი ელემენტი. საქართველოში ანტიკური პერიოდის ალიზით ნაგებ ციხეებს არ შერჩენია ქონგურები, მაგრამ გვაქვს უფრო მოგვიანო პერიოდის ქვით ნაგები ციხეები, სადაც ქონგურები აუცილებელ ელემენტს წარმოადგენენ. ასეთებიდან პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ შედარებით კარგად მოღწეული აფსარის (გონიოს) ციხე, რომელიც III—V სს. თარიღდება¹⁷, შემდეგ V ს. ბოლოს აგებული უჯარმის ციხე¹⁸. ამ ორი ძეგლიდან პირველის ქონგურები უკეთ არის შერჩენილი, მისი კბილანები მაღალ და განიერ სწორკუთხედებს წარმოადგენდნენ. ასეთი ქონგურები თავისუფლად დაფარავდა (სიმაღლე 2,3 მ) კედლის ბილიკზე გამავალ მებრძოლს.

მოყვანილი ანალოგიების გადაწყვეტა ჩვეულებრივია ციხეებისათვის. სხვანაირი გადაწყვეტა ურბნისშიც წარმოდგენილია. ურბნისის კედლებსა და კოშკებს შიგნიდან დაცვის ელემენტები არა აქვთ; კოშკებს მარტო სამზერები გაჩნია, ხოლო მათი შემაერთებელი კედლები ერთიანად ყრუა. ასეთ შემთხვევაში ერთადერთი გადაწყვეტა იქნებოდა ციხის დაცვის მოწყობა კედლების ზედა ხაზიდან და კოშკის ბანიდან. თუ გავისხენებთ ზღუდის სისქეს, ასეთი გადაწყვეტა რეალური ჩანს. კოშკებს შორის გამავალი კედლის სისქე 4,5 მ, ზოგან კიდევ ცოტათი მეტი. ცხადია, ასეთი სისქის კედელზე ქონგურებიც დაეტეოდა და დარჩენილ ადგილზე შემორები კი არა, ეტლიც თავისუფლად გაივლიდა.

ასეთი მიდგომით ვეცადეთ აღვედგინა პირვანდელი სახე ერთ-ერთი კოშკისა გალავნის ნაწილით¹⁹. ვეცადეთ მაქსიმალურად გაგვეთვალისწინებია ალიზის

¹⁵ ირ. ციციშვილი, ძველ საქართველოში ხმარებული სივრცის საზომთა შესახებ, საქ. მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. IX, № 5, 1945, გვ. 330—331.

¹⁶ Н. Чубинашвили, Уплисцихе, გვ. 11.

¹⁷ В. А. Леквиנדзе, Материалы по истории и архитектуре Апсарской крепости. Византийский временник, т. XX, გვ. 241, სურ. 11, 12.

¹⁸ ირ. ციციშვილი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბილისი, 1955, გვ. 50—51. ტაბ. XVII₁₂, XVIII.

¹⁹ თავისთავად საინტერესოა მიხლოებით მაინც ვიანგარიშოთ ის კოლოსალური სამუშაოები, რომელიც ჩატარებულია ალიზის კედლის აშენებისას.

ქალაქის ალიზის კოშკოვანი ზღუდის სიგრძე მორკალულ მხარეს დაახლოებით 120,0 მ, ხოლო მდინარის მხარეს—800 მ. ზღუდის სიგანე 4 მ აღემატება, ხოლო სიმაღლე, კოშკების ჩათვლით, საშუალოდ 5—6 მ.

ალიზის აგურის გავრცელებული ზომა 48×48×10 სმ. ამ ზომებით ზღუდეს მთლიანად დასპირდებოდა 50000 კუბური მეტრი, ანუ 1 600 000 ცალი ბზე-ალიზი.

ნაგებობის თავისებურებანი და შესაძლებლობის ფარგლებში—ანალოგიებიც (სურ. 30). ამ პრინციპიდან გამომდინარე ვიდრევეთ ქალაქის გალავნის რეკონსტრუქციასაც (სურ. 29, 31, 32).

სურ. 29. ქალაქის ალიზის გალავანი. რეკონსტრუქცია

კომქისა და კედლების საბრძოლო ნაწილის აღდგენისას ძნელი გადასაწყვეტია მათი გადახურვის საკითხი. ალიზის კედლებს ატმოსფერული ნალექებისაგან დაცვა სჭირდებოდა. გათხრებისას არ აღმოჩენილა ისეთი რაიმე მასალა, რომელიც მიუთითებდა მათ გადახურვაზე კრამიტით ან სხვა მასალით. მაგალითად, არმაზციხის გამთხრელი წერს: „ზღუდე-გალავნის უმთავრესი კომპიები და ბურჯები გადახურული ყოფილა მცხეთური, წითლად შეღებილი კრამიტით“²⁰. სამწუხაროდ, ავტორი არ წერს ტექნიკურად, თუ როგორ იყო ეს

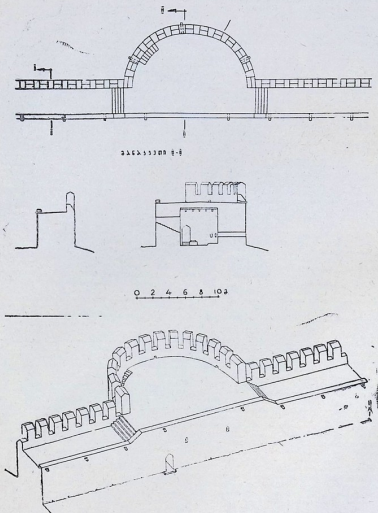
მაშინდელი პირობებისათვის თუ ავიღებთ 10 საათიან სამუშაო დღეს, ნორმების მიხედვით ერთი კაცი დღეში დაამზადებდა 100 ცალ ალიზს. მაშინ ზღუდისათვის საჭირო ალიზის დამზადებას მოუწოდებდა 16 000 კაც-დღე.

ალიზის კედლების აშენებისათვის ავიღებთ სამხრეთის ქვეყნებისათვის მიღებული სტონი—წელიწადში ექვსი თვე. ასეთი გაანგარიშებით აღწერილი ალიზის დამზადებას 5 წლის მანძილზე მოუწოდებდა დღეში 250 კაცი.

ვივარაუდებთ, რომ ალიზი იქვე ახლოს დაამზადეს და გადაიტანეს დაახლოებით 100—150 მ. ხუთი წლის განმავლობაში ამ ალიზის გადაზიდვას დასჭირდებოდა დღეში საშუალოდ 250—300 კაცი, ხოლო ამგვარ რატატებად იმუშავებდა დღეში არანაკლებ 100 კაცისა, ე. ი. ურბნისის ალიზის სიმაგრის აგებას 5 წლის განმავლობაში დღეში მოუწოდებოდა არანაკლებ 600—700 კაცისა.

²⁰ ა. აფაქიძე, მცხეთა, გვ. 26.

გადაწყვეტილი. ლოგიკური იქნება თუ წარმოვიდგინოთ არმაზის ხევში ზღუდისა და კოშკების ზემოთ მსუბუქ ჩარდახს, რომელიც თავისთავად ხის კონსტრუქციისა იქნებოდა და დაიხურებოდა კრამიტით. ასეთი გადახურვის ქვეშ მოთავსდებოდნენ და იმობრავებდნენ მეომრები. სხვანაირად კრამიტის გამოყენება ზღუდის ზემოთ წარმოუდგენელია იმ შემთხვევაში, თუ იქიდან ხდებოდა ცხის დაცვა.

ხურ. 30. კოშკის რეკონსტრუქცია

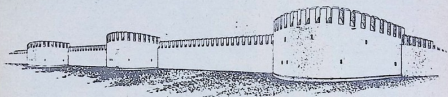
ურბნისში რადგანაც ზღუდესთან დაკავშირებით არ იყო მიკვლეული კრამიტი, ფილები ან სხვა მასალა, ვფიქრობთ, რომ ზღუდისა და კოშკის ზემოთ გადახურვა იქნებოდა ჩვეულებრივად ისეთი, როგორიც მიღებულია ბანური გადახურვის დროს, ე. ი. თიხით მოტკეპვნა, მოლესვა და დრო და დრო განახ-

ლება. ამასთანავე, წყლის გადასაცემი შვერილები აუცილებელი იყო, რათა წყალს არ ჩაერეცხა კედლები. წყლის გადასაცემად მოვაწყვეთ რეკონსტრუქციის პროექტზე ლარიანი კრამიტები (ასეთი კრამიტები ბლომად იყო ნაპოვნი ნაქალაქარზე).

ქალაქ ურბნისის ალიზის ზღუდის აგება ისტორიულ წყაროებში არ იხსენიება. მის გარშემო თუ კოშკებს შიგნით ნაპოვნი არქეოლოგიური მასალები ვიწრო ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ვერ თავსდება.* მათი დათარიღება შესაძლოა მხოლოდ V—VII სს. დასათარიღებლად შედარებით კარგი მასალა ნუმიზმატიკური მონაპოვარი.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, ქალაქის ირგვლივ გამავალი კედელი მთლიანია, ე. ი. ალიზის ზღუდე ხიზანანთ გორაზე მდგარა ალიზისავე კოშკით ერთდროულია. ისინი არა მარტო ერთადაა აგებული, არამედ მტრის ხელით ერთი და იმავე დროსაა დამწვარი, რის შემდეგაც მათ ფუნქცია დაუკარგავთ.

ხიზანანთ გორაზე მდგარი დიდი კოშკი თარიღდება კედელში ჩაყოლებული მონეტებით—VI ს. შუა ან მეორე ნახევრით. ეს თარიღი უნდა მივიღოთ ციტადელთან ერთად ქალაქის ირგვლივ გამავალი ალიზის კოშკოვანი კედლისათვის.

სურ. 31. ალიზის ზღუდე დასავლეთიდან. რეკონსტრუქცია

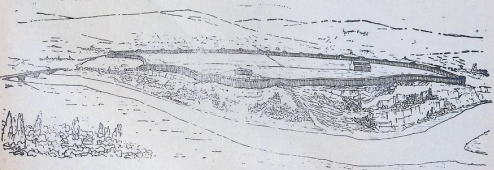
რაც შეეხება საკითხს, თუ როდისაა დამწვარი ალიზის კოშკოვანი ზღუდე, პირდაპირი პასუხი არ არის. არქეოლოგიური მასალა კი ზოგადად ქალაქის არსებობის ბოლო პერიოდზე მიგვითითებს. ეს თავისთავად უფლებას გვაძლევს გამოვიყენოთ ვახუშტის ცნობა, რომ „ურბნისი... იყო ქალაქი ყრუსადმდე“²¹. ხოლო ჭუანშერის მიხედვით ვიცით, რომ მურვან ყრუმ „შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და უმრავლესნი ციხენი ყოველთა საზღვართა ქართლისათა“²². მურვანის უმოწყალო ხელი ჩანს ურბნისის ნახანძრალში. ასეთი დასკვნების მიხედვით ქალაქის გადაწვა (ერთი უკანასკნელთაგანი) მომხდარა 736—738 წწ.

აქვე არ შეიძლება არ შევეხოთ ქალაქთან მისასვლელ გზებს. ამჟამად აშკარად არ ჩანს და არც ადგილობრივთ მოუწოდებით რაიმე ცნობა აქ გამავალი უძველესი გზის შესახებ. ახლა მაგისტრალური გზა გადის ურბნისის ჩრდილოეთით ნახევარ კილომეტრზე, მაგრამ იგი ნაწილობრივ განახლებულია.

ურბნისიდან ქალაქ გორამდე მტკვარზე ორი ნახიდური ჩანს. ერთი მათგანი სოფ. ტინისხიდის გასწვრივაა, ხოლო მეორე—სკრის პირდაპირ. ეს უკანასკნელი გასული საუკუნისა ჩანს, ხოლო მეორე უფრო ადრეულია. სკრასთან მდებარე ხიდიდან გზა მტკვრის მარცხენა მხარეს აღმართს მიჰყვება, გაუვლის

²¹ ვახუშტი ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 78.

²² ქართლის ცხოვრება, 1955, I, გვ. 234.

Նկ. 32. Յուդեի արևել կողմի հայրենիքը

ნასახლარ ქვეცხელას და ურბნისის ჩაუვლის ჩრდილოეთით ასე მიემართებოდა გზა უქანასკნელ პერიოდში²³, მაგრამ თუ სად გადიოდა ანტიკურ ხანაში, ძნელი სათქმელია.

ნაქალაქარის დასავლეთით მტკვარზე შერჩენილა ზიდის ერთი ბურჯი²⁴. მისი ზუსტად დათარიღება ძნელია, მაგრამ ზოგადი ნიშნებით გვიანანტიკური ჩანს. ამჟამად იგი მდინარის მთავარ ტოტში დგას და წყალი ფერდობების ძირას გადის. გამორიცხული არაა, რომ მდინარეს, რომლის დაწოლა ჩრდილოეთითაა, საუკუნეების განმავლობაში არ ჩამოეკრა ფერდობი და არ წაეშალა ძველი გზა.

ძველი გზა, როგორც ეტყობა, ამ მონაკვეთში მაინც მტკვრის ხეობას მიჰყვებოდა. ქალაქში შესასვლელად ზიდი უნდა გაევლოთ და შემდეგ აღმართით ასულიყვნენ ქალაქამდე. ქალაქის სამხრეთის მხარე მაღალ (30 მ) ფლატე კლდეს წარმოადგენდა და აქეთკენ ერთადერთი მოხერხებული მისადგომი ისაა, რომელიც ზიდისკენ მიემართება. ქალაქის ზღუდე, რომელიც ქალაქს ამ მხარეზე უვლის, სწორედ ამ გზის მაღლა წყდება. როგორც ეტყობა, კედელი აქ გზისკენ ჩადიოდა, გადადიოდა ხევს და შემდეგ ისევ მაღლა აღიოდა. ვფიქრობთ, სწორედ ამ ადგილას უნდა ყოფილიყო ქალაქში მთავარი შესასვლელი. რეკონსტრუქციის პროექტზე ამ ადგილას მოვაწყვეთ კოშკებით დაცული ალყაფის კარი.

ურბნისს არ შეიძლება მეორე შესასვლელიც არ ჰქონოდა. მისი მკვებავი სამეურნეო უბნები, დიდი და პატარა სოფლები განლაგებული იყო ჩრდილოეთით. ამიტომ დაახლოებით იმ ადგილას, სადაც დღესაცაა შესასვლელი, რეკონსტრუქციის პროექტზე მოვათავსეთ მეორე ალყაფის კარი (სურ. 29).

დასაშვებია, რომ ქალაქს, რომლის გალავნის სიგრძე ორ კილომეტრს უდრია, კიდევ ჰქონოდა კარი, მაგრამ თუ იყო, ის იქნებოდა მცირე ზომის, დამხმარე დანიშნულების. მისი გამოყენება მარჯვე იქნებოდა გარშემორტყმის დროს მტერზე სწრაფი თავდასხმისათვის.

უნდა აღინიშნოს ერთი გარემოება: ქალაქს არც თუ ისე იშვიათად უხდებოდა თავდაცვა. აღრეფოდალური ქალაქის ნანგრევებში აქა-იქ გვხვდება სხვადასხვა ზომის სფერული ქვა. ქვის ზომები არ აღემატება 10 სმ. ცხადია, ასეთი ზომის „ყუმბარებს“ მტერი არ გამოიყენებდა 4—5 მ სისქის მქონე გალავნის დასანგრევად; ისინი მიმართული იქნებოდა გალავნის დაცვის საზღვე მდგომარეობის წინააღმდეგ. ამავე დროს, მათი გამოყენება შეიძლებოდა ქალაქის მოსახლეობისა და საცხოვრებელ ნაგებობათა დასაზიანებლად (ტაბ. XXVIII).

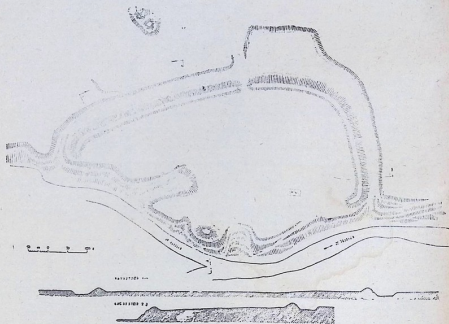
გ) მიწაყრილი და თბრბილი. ქალაქის აღიზის ზღუდე მწყობრიდან გამოუყვანია, როგორც აღვნიშნეთ. ძლიერი მტრის შემოსევას მტერს გადაუწვავს ქალაქი და ზღუდის კოშკებიც. როგორც ეტყობა, ხანძარს და მტრის ნგრევას ისეთი ზიანი მიუყენებია ზღუდისათვის, რომ მისი აღდგენა ქალაქის მებატრონეს მიზანშეწონილად არ მიუჩნევია. არაა გამორიცხული სხვა ვარიანტიც. კერძოდ, აღიზის ზღუდემ რადგანაც თავისი დანიშნულება ვერ გაამართლა, გადაწყვიტეს დაცვის სისტემა შეეცვალათ.

²³ ამ ხილზე საქარენო გზა გადიოდა, ჰყვებიან წინაპართა ვადმოცემას ურბნელები.

²⁴ ამ გზას ადგილობრივნი „ფოსტის გზას უწოდებენ“.

მართალია, ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით „ურბნისი... იყო ქალაქი ყრუსადმდე“²⁵ (736—738 წწ.), მაგრამ ეს ცნობა მთლიანად ზუსტი არ უნდა იყოს, რადგან ქალაქს კიდევ გაუგრძელებია ცხოვრება, თუმცა არა დიდი ხნით. გაღებულ ქალაქს კიდევ იმდენი შესძლებია, რომ საკმაოდ შრომატევადი სამუშაოები განუხორციელებია და ქალაქის ირგვლივ ახალი სიმაგრე შეუქმნია.

ქალაქის დაცვის ახალი სისტემა მართალია, შრომატევადი იყო, მაგრამ თავისთავად მარტივი. ალიზის კოშკოვანი ზღუდის პარალელურად ამოღებულ იქნა მიწა 8—10 მ სიღრმით და 30—40 მ სიგანით. აქედან ამოღებული მიწა დაეყარა ალიზის ზღუდეს. ასე გაჩნდა ქალაქის ირგვლივ, მშვილდისებრ მოზკალული ალიზის კოშკოვანი კედლების თავზე, მიწაყრილი-ბეჭობი. ამგვარად, მიღებულ იქნა დაცვის ახალი სისტემა: ქალაქის ირგვლივ გამავალი მიწაყრილი და მის ძირში პარალელურად მიმავალი თხრილი (სურ. 33, ტაბ. I—IV).

სურ. 33. ქალაქის ირგვლივ გამავალი მიწაყრილი თხრილით. რეკონსტრუქცია

ქალაქის დაცვის ეს ახალი სისტემაც თავდაპირველი სახით არაა შერჩენილი. აღმოსავლეთით კარგად ჩანს თხრილის პროფილი, დანარჩენ მხარეებზე კი გვერდები ჩარეცხილია. აღმოსავლეთის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, თხრილს თითქმის ვერტიკალური გვერდები ჰქონია და მისი სიღრმე 8—10 მ უდრიდა, ასეთივე იყო დასავლეთის ბოლოშიც, ხოლო ჩრდილოეთით შუაში 6—8 მ.

თვით მიწაყრილი, რომელიც ქალაქს მშვილდისებრ უვლიდა, როგორც აღვნიშნეთ, მხოლოდ დასავლეთ მონაკვეთზეა შერჩენილი. ამჟამად მისი სიმაღლე ქალაქის დონიდან 7—8 მ. ქედი და ფერდობი, ცხადია, საუკუნეების მანძილ-

²⁵ ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 78.

ზე ჩამორეცხა, რითაც მას დაეკარგა სიმაგრე და ფერდობთა პირვანდელი ქანობები. როდესაც აკვირდებით ფერდობს და მათ გარშემო მდებარე ტერიტორიას, ცხადი ხდება, რომ შორს გაშლილი დაქანება და ფერდობთა ფუძეების გაშლა გამოწვეულია ჩამორეცხვით.

ასე გამაგრებულ ქალაქებს და ციხე-სიმაგრეებს ხშირად წყალი ედგა გარშემო, მაგრამ იყო მშრალი თხრილებიც. პირველი შეხედვით, ექსპედიციის წევრებს ისეთი შთაბეჭდილება დარჩათ, რომ ურბნისის თხრილშიც წყალი უნდა მდგარიყო.

ქალაქის სამ მხარეს გამავალი თხრილი, ორივე ბოლოთი, მტკვრის ხეობას უერთდებოდა. მაგრამ მათ შორის დონეთა განსხვავება 20 მ აღწევს. ცხადია, ამიტომ აქ გამდინარე მტკვრის წყლის არსებობა, როგორც ეს ახრი ზოგიერთმა სპეციალისტმა შემოგვთავაზა, ყოვლად შეუძლებელია. ამ თხრილში თუ წყალი არსებობდა, იგი უნდა მოეყვანათ შორიდან, მდინარე ლიახვიდან. ჩვენ ვიცით, რომ ამ თხრილისა და მიწაყარლის გაჩენამდე, დიდი ხნით ადრე, ლიახვიდან მართლაც იყო გამოყვანილი არხი, რომელიც წყლით ქალაქსაც კვებავდა და რწყავდა მის გარშემო მდებარე ტერიტორიას. მაგრამ ამ არხით ქალაქის გამაგრების თხრილში გამდინარე წყალს ვერ გაუშვებდნენ, რადგან არხით მოყვანილი წყალი თხრილს ისე ვერ გაავსებდა, რომ იგი ძნელი გადასალახი გამხდარიყო (ამ მიზნისათვის წყლის დონე არხში უნდა ყოფილიყო არანაკლებ 2 მ). ლიახვის არხით წყალს თხრილში თუ გაუშვებდნენ, იგი მაშინ დაგუბებული უნდა ყოფილიყო. ამ ვარიანტს თუ მივიღებთ, უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ თხრილის ბოლოებში, მტკვრის ნაპირებთან მაღალი ჯებირები იდგა. ამჟამად ასეთი ჯებირების კვალი არსად არ ჩანს. ხელოვნურად აღმართული ქვის ჯებირების ნაცვლად, მათ შეეძლოთ ბოლოებში დაეტოვებინათ მოუჭრელი მიწა. მაგრამ არც ასეთის კვალი ჩანს.

მიუხედავად ყველა დაკვირვებისა, აუცილებელი იყო დაგვეზუსტებია თხრილში წყლის არსებობის საკითხი.

ამ საკითხის გასარკვევად მივმართეთ მელიორაციის ინსტიტუტს. ინსტიტუტის კოლექტივი გულსხმიერად მოეკიდა ამ საკითხს. რამდენიმე სპეციალისტი ჩამოვიდა ადგილზე. ობიექტის გულდასმით დათვალიერების შედეგად მოწვეულმა სპეციალისტებმა განაცხადეს, რომ საბოლოო პასუხის გასაცემად საჭირო იქნებოდა თხრილის გეოლოგიურად შესწავლა.

მოწვეულ იქნა, ერთი მხრივ, ჰიდრო-ინჟინერი პროფ. ალ. ლოსაბერიძე და სახელმწიფო პრემიის ლაურეატი გეოლოგი გ. ჯილაური, ხოლო, მეორე მხრივ, „ქალაქმშენარქიტის“ ინჟინერ-გეოლოგი ა. გვაზავა.

სპეციალისტების მიერ ყოველმხრივ შესწავლილ იქნა თხრილი და მასთან დაკავშირებული საკითხები. ორივე ჯგუფი, როდესაც ლაბორატორიული მუშაობა დაამთავრეს, ერთმანეთს შევახვედრეთ საერთო დასკვნის გამოსატანად. გამოირკვა, რომ სპეციალისტები ცალ-ცალკე მივიდნენ ერთი და იმავე დასკვნამდე. მოგვყავს მათი დასკვნის ზოგიერთი მუხლი:

1. „თიხისა და თიხნარის ნალექებში, რომლებიც თხრილის ქვედა ნაწილს ავსებს, არ მოიპოვება არავითარი ნიშანი იმაზე, რომ მათ წარმოშობაში წყალს რაიმე როლი ეთამაშოს, წყლის არსებობის შემთხვევაში, როგორც წესი, ნალექებს ზოლებრივი სტრუქტურა უნდა ჰქონდეს, ჩვენ კი საქმე გვაქვს წმინდა კონტინენტალურ ნალექებთან.“

2. იმის გამო, რომ არხის ძირი შედგება კარგად წყალგამტარი რიყისაგან, რომლის ფილტრაციის კოეფიციენტი შეიძლება უდრიდეს არა ნაკლებ 25—50 მმ/დღელამეში, საქმე უნდა გვექონოდა წყლის დიდ ფილტრაციასთან, რაც მოითხოვდა მუდმივ წყლის მიწოდებას დებიტით—რამდენიმე ათეული ლიტრი სეკუნდში. ასეთი რაოდენობით წყლით მომარაგება არსებულ პირობებში ძნელი წარმოსადგენია.

3. როგორც დასკვნასთან თანდართული კრილიდან ჩანს და რელიეფიკ გეოკარნახებს, თხრილის ძირი არ არის პორიზონტალური. მაგალითად, სიმაღლეთა განსხვავება თხრილის ყველაზე მაღალ წერტილსა და დასაწყისს შორის 9 მ შეადგენს, ამავე წერტილსა და ბოლოს შორის—5 მ. თხრილში, რომ წყალი მდგარიყო, საქმე იყო მის დონეს ჰქონოდა ნიშნული 640 მ.

რადგანაც თხრილის ძირის ნიშნული დასაწყისში 624 მ შეადგენს და ბოლოში 628 მ, წყლის აღნიშნული დონის მიღწევა შეიძლებოდა ჯებირებით, რომლის სიმაღლე დასაწყისში უნდა ყოფილიყო არანაკლები 17 მ, ხოლო ბოლოში — 13 მეტრი.

ცხადია, ასეთი ჯებირების არსებობას არ შეიძლება შესაფერი კვალი არ დაეტოვებია ადგილზე. მაშასადამე, რადგან ჯებირების კვალი არ არსებობს, არც შეიძლება დაეუშვათ მათი არსებობა, და ეს უკანასკნელი კი უპირობოდ წყვეტს წყლის ზღუდარის არსებობას²⁶.

როგორც ვხედავთ, თხრილში წყალი არ მდგარა. ამრიგად, ქალაქის გამაგრების ახალი სისტემა მაღალი მიწაყარობებისა და ღრმა და განიერი მშრალი თხრილისაგან შედგებოდა.

ასეთი გამაგრების სისტემა საკმაოდ ეფექტური იქნებოდა. მაგრამ არა ისეთი, როგორც შეიძლებოდა წარმოგვედგინა თხრილში წყლის არსებობის დროს.

მშრალი თხრილის შემოვლება ქალაქისათვის, რომელიც ზღუდის ბარაღელურად გადიოდა, საქართველოში უკვე წინაეღინისტურ ხანაში სცოდნიათ. ამის საუკეთესო მაგალითს იძლევა კლდეში ნაკვეთი ქალაქი უფლისციხე. საუკუნეების განმავლობაში, მიუხედავად მრავალი ცვლილებისა, ახლაც კარგად ეტყობა განიერი და ღრმა თხრილი.

უფლისციხე მდებარეობდა მაღალ კლდეზე. იგი ბუნებრივად დაცული იყო მიუდგომელი კლდეებით დასაყრდენიდან და სამხრეთიდან. ამ უკანასკნელი მხრიდან სიმაგრეს ერთვოდა თავისთავად ძნელად გადასალახი მდინარე მტკვარიც. სხვა სურათი იყო აღმოსავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან. აქეთ მხარეს სქელი კედელიც გააღეს და ირგვლივ თხრილიც შემოაყარეს. ცხადია, დაცვის ეს ორმაგი ხაზი უფრო საიმედო იქნებოდა²⁷.

ქალაქის ირგვლივ თხრილის გაყვანის მეორე კარგ მაგალითს იძლევა თბილისი. X საუკუნის ცნობები, რომ თბილისის ერთ ნაწილს, ისანს, ორმაგი ალიზის კედლები შემოუყებოდა²⁸, როგორც აღვნიშნეთ, დადასტურდა ადგილზე. იქვე ნაწილობრივ მოიხაზა ის თხრილი, რომელიც დატანილია ვახუშტისა და

²⁶ დ. ხახუტაიშვილი, ანტიკური ხანის უფლისციხე, ახალმოპოვებული მასალების სინათლეზე, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXI, № 3, 1958, გვ. 371, 373; Н. Чубинашвили, Уплисцихе, 1961, სფ. 1.

²⁷ ისთახრი, გზანი და სამეფონი, ვ. ფეთურძის გამ. საქართველოს ისტორიის წყაროები, თბილისი, 1937, გვ. 2; პოდულ ალ-აღში, მკვერის საზღვრები აღმოსავლეთიდან დასავლეთამდე, იქვე, გვ. 15.

XIX საუკუნის დასაწყისის სხვა რუკებზე. მისი გამოკვლევის ცნობით, უკეთ შემორჩენილი ადგილის მიხედვით (მტკვრის სანაპიროზე) თბილისის სიგანე 10 მ, ხოლო სიგრძე 20 მ აღემატება²⁸.

არ არის გამორიცხული, რომ სხვა ადრეულ ქალაქსაც ჰქონოდა თბილისი. მაგალითად, შეიძლება დავასახელოთ უფრო გვიანი ყვარლისა და გორის ციხე²⁹. მიუხედავად ამ მაგალითებისა, საქართველო რთული რელიეფის ქვეყანაა და, ამიტომაც, ქალაქის თუ ციხის ირგვლივ თბილისის ვაკეანა და მასში წყლის გაშვება არ იყო დამახასიათებელი. ჩვენთან ადვილად იძებნებოდა ადგილი—ორ მდინარეს შორის აღმართული კონცხი, მთის წვერი, კლდეებით მოზღუდული მონაკვეთი და სხვა. ამით იმისი თქმა გვინდა, რომ ქართველ მშენებელს, უმრავლეს შემთხვევაში, არ სჭირდებოდა თბილისის ვაკეანა, მაგრამ თუ დასჭირდებოდა იგი მას იყენებდა. უფრო მეტად იგი თბილისს მიმართავდა მაშინ, როდესაც კონცხის მესამე ბუნებრივად დაუცველი მხარე იყო გასამაგრებელი, ანდა თუ სიმაგრე ვაკეზე იდგა (რაც თავისთავად იშვიათად გვხვდება).

ურბნისში დაზიანებულ ზღუდესა და კოშკებზე თბილიდან ამოღებული მიწის დაყრა არ ხდებოდა მარტივად, არამედ ამისათვის ნიადაგი სპეციალურად იყო მომზადებული.

კოშკების გათხრისას დადასტურდა, რომ ხანძრის შემდეგ ისინი არავის არ გამოუყენებია. არ უცდიათ კოშკების გამოწმენდა და მათი გამოყენება. ამავე დროს, გათხრებმა გარკვევით გვიჩვენა, რომ კოშკების ხანძრით დაღუპვისა და მათ ამოგვებას (ე. ი. ახალი სისტემით შეცვლას) შორის სულ მცირე დრო იყო გასული. ძლიერ მტერს უჯობნია ურბნელთათვის, მაგრამ მისი გამარჯვება დროებითი ყოფილა, მალე მტერი განუდევნიათ, სიცოცხლე განახლებულა. ამ აღორძინების გზაზე მღვარე ქალაქს იმდენი ძალა შესწევია, რომ გამაგრების ახალ სისტემაზე ეზრუნა. თბილისისა და მიწაყრილის გაკეთება კოლოსალური სამუშაოების ჩატარებას მოითხოვდა. ეს სამუშაო მათ პირნათლად შეუსრულებიათ.

ალიზის კოშკოვანი ზღუდის მიწით დაფარვა მარტივად არ მომხდარა. ახალი სისტემის მშენებლებს კარგად გაუთვალისწინებიათ კონსტრუქციული თავისებურებანი და სპეციალური ღონისძიებები მიუღიათ³⁰.

მიწაყრილის აგებისას ალიზის კოშკებზე მხოლოდ მიწის მიყრას შეიძლებოდა მოყოლოდა ალიზის დაშლა და ძირის გამოცლა, რაც გამოიწვევდა კატასტროფას. ასეთი კატასტროფის თავიდან ასაცილებლად ისევ ალიზით ამოუშენებიათ კოშკების კარები და შემდეგ მთლიანად ამოუგსიათ სათავსოები. კოშკებისა და

²⁸ В. Цинишадзе, Тбилиси, 1959, გვ. 33, სურ. 709, ტაბ. 4, 12.

²⁹ ბ. ზაქარაია, კახეთის საფორტიფიკაციო ნაგებობანი, თბილისი, 1962, გვ. 108—109.

³⁰ ქალაქ ურბნისის გამაგრების მეორე სისტემის შექმნისას ჩატარებულ დიდ სამუშაოებს თუ დაახლოებით ვიანგარიშებით სათანადო ნორმებით, ასეთ სურათს მივიღებთ:

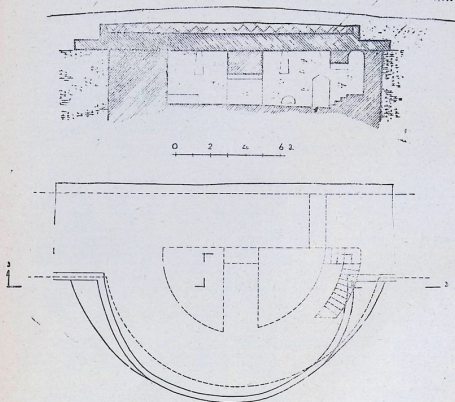
ქალაქის მორკალულ მხარეს გამავალი თბილისის სიგრძე 1200 მ, თბილისის საშუალო სიგანე 40 მ, ხოლო სიღრმე—8 მ. მიწაყრილის სიმაღლე საშუალოდ 8 მ.

ასეთი პროფილის თხრილში ამოღებულია და გადატანილია დაახლოებით 50 მეტრზე ხელის საზიდებით 600 000 კუბური მეტრი მიწა. ამ სამუშაოების შესრულებას 10 საათიანი სამუშაო დღის დროს დასჭირდებოდა საშუალოდ 400 000 კაც-დღე.

ამ შემთხვევაში სეზონს თუ ავიღებთ რვა თვეს და მუშათა რაოდენობას დღეში 520, მაშინ ამ სამუშაოთა შესრულებას მოუწევდა 4 წელზე მეტი.

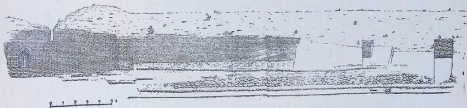
გვერდით მდებარე ზღუდის კედლები წინასწარ ერთ ღონემდეა გაყვანილი. ზემოთ არსებული მონანგრევები, ქონგურები და სხვა მოუსწორებიათ. ამავე ღონემდეა ამოვსებული სათავსოებიც. მას შემდეგ, რაც ყველაფერი ეს ერთ

სტრუქტურა
განმარტებული
განმარტებული
1928

სურ. 34. კოშკი 2. კონსტრუქციის სქემა

ზედაპირად უქცევიათ, დაუწყვიათ ალიზის ხუთიოდე ფენა. ალიზის წყობა კოშკის ფარგლებს სცილდება 1—2 მ. ამგვარად შეკრულ ზედაპირზე 50—60 სმ სისქის მკერივი მოზედილი თიხა დაუსხიათ, რომელსაც კოშკის ზედაპირა შეუქრავს როგორც დუღაბი და ერთ მთლიან მასად უქცევია. ასეთმა გონება-მახეილურმა კონსტრუქციამ, უზრუნველყო კოშკის მასის ერთიანობა (სურ. 34). მან გაუძლო რამდენიმე ასეულ წელს. ატმოსფერულმა ნალექებმა ჩარეცხეს და გადაიტანეს მიწაყრილის დიდი ნაწილი. ეს პროცესი განსაკუთრებით კარგად ეტყობოდა მიწაყრილ-ბეჭობს გათხრებამდე: კოშკის თავზე და მის ირგვლივ მაღალი მოკვერცხილი ზედაპირი იყო შექმნილი, ხოლო კოშკებს შორის— ჩაზნექილი ზედაპირი. კოშკების თავი, მყარი ნიადაგის გამო, ნაკლებად გადაიტეცა, დანარჩენგან ჩარეცხვა ადვილად ხდებოდა.

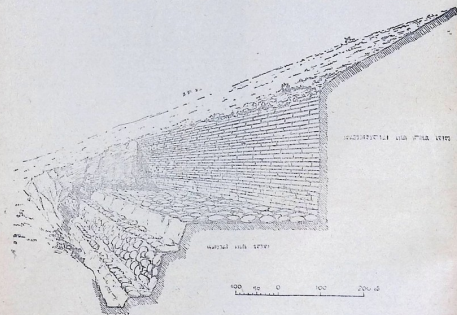

ԼճԻ 30. զմեռ ԷՃՃՎԻ. Վճրաբնի Ե. Կճրաբնաբնի նման Նոյեմբ. Կճրաբնաբնի զմեռ

Վճրաբնի Կճրաբնաբնի նման

დ) ანტიკური ხანის ზღუდე. 1 და მე-2 კოშკის ქვემოთ რამდენიმე წელი ითხრებოდა XXXVI უბანი. იგი თანდათანობით გაფართოვდა და მიაღწია აღნიშნულ კოშკებს შორის მდებარე კედელს. უბანზე რამდენიმე ფენა ჩანდა. ქვედა ფენას წარმოადგენდა ადრებრინჯაოს ხანის სამარხები. მის ზემოთ ელინისტური ხანის რამდენიმე სამარხი იყო. მესამე ფენაში გვიანანტიკური ხანის სამარხები იქნა ნაპოვნი, ხოლო მეოთხე უკანასკნელი ფენა ადრეფეოდალურ ხანას ეკუთვნოდა. ამ თითქმის მეოთხედ ჰექტარ ფართობზე, ცხადია, ყველგან ერთნაირი სურათი არ ყოფილა. უბნის სტრატეგრაფია საერთოდ ასეთი იყო: უკანასკნელ ზედა ფენაში მივაკვლიეთ ნასახლარს (ურბნისისათვის ჩვეულებრივი რიყისქვის საძირკველით) თონეებით, ქვევრებითა და სხვა.

უბანზე სიღრმით ჩასვლისას, ქალაქის ზღუდის სიახლოვეს, გამოჩნდა რიყისქვის ფენილი. თანდათანობით სურათი გართულდა, თხრა ღრმად შეიქნა საჭირო (მაგალითად, ალიზის კედელთან ყამირი ხუთი მეტრის სიღრმეზე), რის გამოც მუშაობა სამი კამპანიის განმავლობაში გაგრძელდა. მიუხედავად ასეთი დიდი სამუშაოების ჩატარებისა, ნაკვეთზე ბევრი რამ არ გაიჩვენა; ძირითადი მიზეზი ფენების დაზიანება, მისი ფრაგმენტალობაა, საერთო სურათი კი ასეთია:

სურ. 36. ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ზღუდეთა ხედი

ყამირის ზემოთ მდებარე სამარხები თარიღდება III—II საუკუნეებით ჩვ. წ.-მდე. სამარხების ურნების დაზიანებით (30-40 სმ ზემოთ წაკვეთილია) გატარებულია რიყისქვის ერთი ფენა, მას ზემოდან ადევს 20-30 სმ სტერილური ფენა. შემდეგ მიდის რიყისქვის კედელი, რომლის სიმაღლე შერჩენილია 100-130 სმ, კედლის სისქე კი ოთხ მეტრამდეა. კედლის ქალაქისკენ მიმართული მხარე დაქანებულია, ვარეთა პირი კი ვერტიკალურია (სურ. 35, 36, ტაბ.

X-XII). კედლის სიგრძე ორმოც მეტრამდეა შერჩენილი. მისი ზედა ნაწილი სხვადასხვა სიმაღლეზეა მორღვეული და იქ სადაც უფრო მეტადაა დაზიანებული, აღმოჩნდა V-VI საუკუნეების სამარხები (ორმოსამარხებს წარმოადგენდნენ ერთი იყო ალიზით შემოწყობილი). ამ კედლის დანიშნულება ზედმიწევნით არ ირკვევა, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ იგი ქალაქის ძველი გალავნის ნაწილი უნდა იყოს. იგი საკმაოდ ძლიერი იქნებოდა. მის თარიღზე ზედა და ქვედა სამარხების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ანტიკური ხანისა ჩანს. კედლის აგების თარიღის დაზუსტება ზოგი დეტალებით შესაძლებელი ხდება წელთაღრიცხვათა მიჯნით.

ანტიკური პერიოდის ქალაქს უნდა ჰქონოდა გალავანი. უფრო ადრეული ხანის ზღუდის კვალი ვათხრილ ადგილებში, მართალია, არ შერჩენილა, მაგრამ იგი აუცილებლად იქნებოდა. საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სხვა იმ დროის ქალაქების ანალოგიებიც ამაზე მეტყველებს.

თიხის ხსნარზე ნაგები რიყისქვის კედელი ისეთი სიმაგრის არ იქნებოდა, როგორც დუღაბით ნაგები, მაგრამ ამ შემთხვევაში კომპენსაცია მოხდებოდა კედლის სისქით. როგორც ეტყობა, ურბნელთათვის თლილი ქვის შოვნა ძნელი იყო, ახლო-მახლო სათანადო ქვის კარიერების არარსებობის გამო.

აღნიშნული ზღუდე ადრეფეოდალური ხანის ალიზის ზღუდეს ცერად ებჯინება. ანტიკური კედლის მიმართულებას თვალი რომ გავადევნოთ, დავრწმუნდებით, რომ ანტიკური დროის ზღუდეს, ადრეფეოდალურ ზღუდესთან შედარებით, მცირედ ნაკლები ფართობი ჰქონდა მოკავებული; შესაძლოა, ანტიკური დროის ქალაქს ნაკლები ფართობი ექირა.

აღნიშნული კედლის ზემოთ ოცდაათიოდე სანტიმეტრის დაცილებით რიყისქვის ფენილია (სურ. 35, ტაბ. XXII). ეს ფენილი ქვის ერთი რივის წყობითაა მიღებული. შესაძლოა, იგი ქუჩის ქვაფენილს წარმოადგენდა. იგი დასავლეთისკენ შედის ალიზის ზღუდის ქვეშ, უკეთ, ზღუდის აგებისას ქვაფენილზე გადაატარეს კედელი. მაგრამ მათი მიმართულება ერთმანეთს არ ემთხვეოდა, ამიტომ ზღუდემ მხოლოდ ნაწილობრივ გადაუარა მას. მისი დათარიღება ხერხდება მხოლოდ მიახლოებით V საუკუნით.

ანტიკური დროის დიდი კედლის ნაშთია იმავე ხაზზე, ზღუდის დასავლეთის ბოლოში; აქ ძლიერი ხანძრისგან დამწვარი რიყისქვის უზარმაზარი გორაა (შესაძლოა ეს და ხიზანაანთ გორის „კიბიანი ნაგებობა“ ერთ დროს იყოს დამწვარი).

ქალაქის ანტიკური დროის ფენებში ხშირად გვხვდებოდა დიდი და პატარა სფერული ქვა (ყველაზე დიდი ქვის დიამეტრი 16 სმ). გარსომოდგარი მტერი ამ ქვიდან დიდებს ძირითადად გამოიყენებდა გალავნის დასანგრევად. პატარა კი დაზიანებდა ქალაქის მოსახლეობასა და ნაგებობებს (ტაბ. XXVIII).

საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაკებობანი

ნაქალაქარ ურბნისის ტერიტორია ისეა დანგრეული VIII საუკ. 30-იან წლებში შტრის შემოსევისა და ხანძრის შედეგად, რომ მიწის ზემოთ არაფერი გადაჩენილა გარდა ტაძრისა (ისიც მეტად დაზიანებული). ამასთანავე, საუკუნეების განმავლობაში ნანგრევებიც მოუსპიათ ქალაქობის შემდგომ იქ დარჩენილ მოსახლეობას. ამ ხნის მანძილზე მოსახლეობას უბრუნებია მიწა და ხშირად ნახავთ XIX საუკ. ნიეთებს 2—3 მ სიღრმეზე და რამდენიმე ათასეული წლის წინათ შექმნილ ნიეთს—მიწის ზედაპირზე¹. ასეთ ვითარებაში ნაკლებად იყო მოსალოდნელი ნაკებობის ნაშთების დამაკმაყოფილებელ მდგომარეობაში პოვნა. მართლაც, ნაქალაქარის იმ ნაწილში, სადაც მჭიდრო მოსახლეობაა, ნაკებობათა მეტად უმნიშვნელო ფრაგმენტები აღმოჩნდა.

შედარებით უკეთესი მდგომარეობა იყო ნაქალაქარის დასავლეთ ნაწილში, სადაც ამ ადგილზე, „ტაბუს“ გამოცხადების გამო, ნაკებობათა მეტი კვალი აღმოჩნდა, თუმცა დამაკმაყოფილებელი შედეგები აქაც არ იყო. მიუხედავად იმისა, რომ აქ ძალიან დიდი ტერიტორია გაითხარა, ქალაქის დასახლების სურათის სრული წარმოდგენა მაინც შეუძლებელი გახდა. საქმე იმაშია, რომ დარჩენილია ნაკებობათა კედლების საძირკველი და ისიც ხშირად მხოლოდ ქვედა ფენა.

მიუხედავად იმისა, რომ ნაქალაქარის საკმაოდ დიდი მონაკვეთი გაითხარა, ფენების დაზიანების გამო არ დგინდება არც ქუჩები და არც კვარტალები. ხშირად რამდენიმე ფენა ერთმანეთზეა და თანაც ყველა დაზიანებული. ზემოაღნიშნული დასავლეთის მონაკვეთი, რომელიც შედარებით უკეთ იყო შენახული, შესაძლოა ღარიბთა კვარტალს წარმოადგენდა. ასეთი დასკვნა იმიტომ გამოგვაქვს, რომ აქ მხოლოდ ალიზით ნაკები სახლები მდგარა. როგორც წესი, შენობებს საძირკველად ჰქონიათ თითო ან ორი რიგი რიყისქვის ფენილი. ზემოთ კი ალიზის კედლები აღიოდა. ალიზის კედლები დაანგრეეს, თუ დაინგრა, ხოლო რაც დარჩა ისიც დაიშალა და დამიწდა. ამიტომ ჩვენ არა გვაქვს საშუალება აღვადგინოთ შენობის კარ-ფანჯრების განლაგება კი არა, ხშირად ნაკებობის კონტურიც კი.

ზემოაღნიშნული მიზეზების გამო განვიხილავთ არა ყველა ნაკებობის კვალს, რომლებიც გათხრებისას აღმოჩნდა, არამედ ავარჩევთ რამდენიმეს, სადაც მეტ-ნაკლებად ჩანდა შენობისა თუ ოთახის კონტურები.

I უ ბ ა ნ ი მდებარეობს ქალაქის ზღუდის გარეთ დასავლეთით, მტკვრის სანაპიროზე. მტკვარს ეს ნაპირი ბლომად ჩამოუტრეცხია და თან ჩაუტანია გვი-

¹ სოფ. ურბნისის სახლები ერთი-ორის გარდა 30-იან წლებამდე ყველა მიწური იყო. ამ სახლებისათვის ორმოების ამოთხრისას საბოლოოდ წაშლილა ძველის კვალი.

ანი სამარხებიც. ფლატეზე ჩანდა თიხის სარკოფაგის ფრაგმენტები. გათხრებიც აქედან დავიწყეთ (უბანი ითხრებოდა მხოლოდ პირველი და მეორე კამპანიის დროს 1953—54 წწ.). გათხრებით აღმოჩენილ იქნა ადრეფეოდალური ხანის თიხის სარკოფაგები და ორმოსამარხები. იქვე იყო ნაგებობის ნაშთები. აშკარა გახდა, რომ აქ მდგარი ნაგებობის თუ ნაგებობათა დანგრევის დიდი ხნის შემდეგ ეს ტერიტორია სამაროვნად ქცეულა. სამარხებს ისედაც დაზიანებული ნაგებობის კვალი ზოგან სულ წაუშლია, ზოგან კი გადაუჭრია.

რამდენადაც ნაგებობის კვალი გარკვევის საშუალებას გვაძლევს, აქ მდგარა ერთი შენობა, რომელიც ოთხი თუ ხუთი ოთახისაგან შედგებოდა. კარგად ჩანება შუა ოთახის გეგმა, რომელიც უწესო ოთახუთხედია (ფართობი 32, 5 კვ. მ). მის აღმოსავლეთით მდებარე ოთახი უფრო მომცროა (ფართობი დაახლოებით 25 კვ. მ). ოთახების ჩრდილოეთით მდებარე ოთახებიდან შუა კედლის ნაშთია დარჩენილი. ოთახებიდან მარჯვენა, განაპირა სივანით, სამხრეთით მდებარე ოთახის ტოლი უნდა ყოფილიყო. შესაძლოა, მარცხენა ოთახიც ანალოგიურად იყო გადაწყვეტილი, მაგრამ დანამდვილებით ვერაფერს ვიტყვით. კიდევ ერთი ოთახის ფრაგმენტი ჩანს დასავლეთით. იგი წინა ოთახების გაგრძელებაზეა, მაგრამ გარეთა ხაზიდან მცირედ შეწეულია. კედლების სისქე მერყობს 80 და 90 სმ შორის.

ნაგებობის სხვა დეტალებიდან ირკვევა, რომ მისი კედლები ალვისგან ყოფილა ნაგები, ხოლო საძირკვლად ჰქონია რიყისქვის თითო-ორი ფენა. გადახურვა, საფიქრებელია, ბანური ყოფილიყო, რადგანაც კრამიტის ნატეხიც კი არსად გვინახავს.

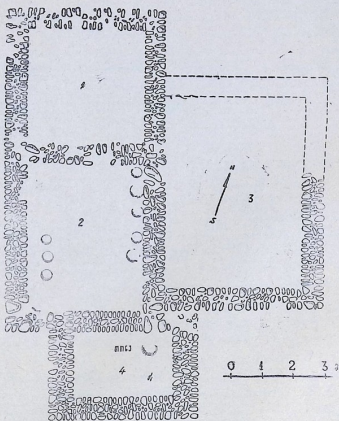
ნაგებობის ზედმიწევნით დათარიღება ძნელია, რადგანაც პირდაპირი დამთარიღებელი მასალა არა გვაქვს. ამიტომ უნდა მივმართოთ იმ არქეოლოგიურ მონაპოვარს, რომელიც იქვე იყო ნაპოვნი.

სამწუხაროდ, ფენების არევის გამო ხშირად არ ხერხდებოდა ამა თუ იმ ნივთის მიკუთვნება ნაგებობის ფენისადმი. ყოველ შემთხვევაში ის მცირე კერამიკული მასალა, რომელიც შენობის იატაკზე აღმოჩნდა, ელინისტურ ხანას მიეკუთვნება. ამდენად ნაგებობაც იმავე დროისად მიგვაჩნია.

XX უბანი მრავალფეროვანი გამოდგა. ეს უბანი გაიხსნა ზღუდის ერთ-ერთი კოშკით, რასაც შემდეგში მოჰყვა აბანოს გამოვლინება. ამ ნაგებობის აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის ტერიტორიის გაწმენდამ გამოაჩინა ადრეფეოდალური ხანის არა ერთი ნაგებობა და მარანი; სადაც ორმოცამდე ქვევრი იყო (მარანს, თუ მარნებს მოკავებული ჰქონდა აბანოს ნანგრევებისა და მისი მიმდებარე ტერიტორია). ამ შემთხვევაში ჩვენ ვეხებით იმ შენობას, რომელიც მდებარეობდა აბანოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით. შენობა, მართალია, თითქმის ემიჯნება აბანოს კედელს, მაგრამ შენობის ამგებმა არც კი იცოდა, რომ იქვე ნახევარი მეტრით დაბლა დაფარული იყო აბანოს კედლის ნაშთი.

შენობა, რომელსაც ახლა ვიხილავთ, გეგმის მოხაზულობა პირივ ყველაზე უკეთაა შენახული (სურ. 37). სხვა შენობების მსგავსად ეს შენობაც ალიზისა ყოფილა. შენობა დამწვარია მეტად ძლიერი ხანძრისაგან. მის შემდეგ აქ ცხოვრება არ განახლებულა და არც მისი გაწმენდა უცდიათ. შიგ, გადახურვის დამწვარი კოჭების ქვეშ, ეყარა უამრავი საოჯახო ნივთი (ტაბ: XXVI). ხანძარს

ნაწილობრივ გამოუწვავს კედელიც, რის გამოც იგი 10—15 სმ სიმაღლეზე უკეთაა შენახული. ფრაგმენტების მიხედვით ირკვევა, რომ რივისქვის ფენილზე აღმართული ალიზის კედელი შელესილი ყოფილა. ნალესობას კარგი გლუვი ზედაპირი ჰქონია.

სურ. 37. უბანი XX. საცხოვრებელი ნაგებობის ვეგმა

შენობა ოთხი ოთახისაგან შედგებოდა. აღმოჩენილი ნივთების მიხედვით პირველი ოთახი სამზარეულო უხდა: აქ იყო ფილიყო, აქვეა ნაპოვნი რკინის სხვადასხვა საოჯახო ნივთები და კერამიკული ჭურჭელი. ოთახის შუაზე შეიმჩნეოდა კერის ნაშთი. მეორე ოთახი აღემატება პირველს, მაგრამ თავისთავად დიდი არ არის; მისი ფართობი 16 მ. მოგრძო ოთახი მთლიანად სავესე იყო კერამიკული ჭურჭლების ნამტვრევებით. ბევრი მათგანი აღსდგა კამერალური დამუშავების დროს და საოცრად მრავალფეროვანი სურათი წარმოგვიდგა. იშვიათად თუ შეხვდებით კერამიკული ჭურჭლის ასეთ მრავალსახეობას. ერთი მეტრისა, თუ მეტრედ ნაკლები სიმაღლის დერგები გრძივი კედლების გასწვრივ იყო ჩამწკრივებული (დერგები, ვიწრო ძირების გამო, 20—30 სმ სიღრმით მიწაში იყდა). ცხადია, ამ ოთახს სამეურნეო დანიშნულება ექნებოდა; აქ შეინახავდნენ ოჯა-

ხის მარაგს. შესაძლოა, მას საკუქნაო შევარქვეთ (ცხადია, დიდი მასშტაბის).

საკუქნაოს გაგრძელებაზე მცირე ზომის სათავსოა (6 კვ. მ ფართობით). მის შიგნით არაფერი არ იყო, გარდა მიწაში სანახევროდ ჩასმული თონისა. იგი იდგა ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხესთან. შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ სადგომი სანახაზოდ იყო განკუთვნილი.

მესამე ოთახი ყველაზე დიდია. იგი ფაქტიურად გრძელი დარბაზია, რომლის ფართობი 30 კვ. მ აღემატება (სამწუხაროდ, ჩრდილო ბოლო დაზიანებულია). მის შიგნით სულ მცირე კერამიკული ჭურჭლის ნამეტრეები იქნა აღმოჩენილი. დარბაზის დანიშნულება ზედმიწევნით არ ირკვევა. მაგრამ ყველაზე მეტად სავარაუდოა, რომ იგი საწოლად უოფილიყო განკუთვნილი.

ნაგებობის ჩრდილო დასავლეთით კიდევ იყო გრძელი შენობა რამდენიმე ოთახით, მაგრამ ის უფრო დაზიანებული იყო და შიგ მოწინააღმდეგე ნაკლებია, ამიტომ მას მთლიანად არ განვიხილავთ, მაგრამ ერთი რამ მაინც უნდა აღვნიშნოთ. სახელდობრ, მისი კედლები შედიოდა ქალაქის ზღუდის ქვეშ, რაც თავისთავად იმას მოწმობს, რომ ამ შენობაში ცხოვრება დამთავრებულია, მანამ ქალაქს ალიზის გალავანს შემოავლებდნენ. ე. ი. VI საუკ. ბოლომდე.

ამასთანავე, საგულისხმებელია, რომ იქვე გვერდით აბანოს ნანგრევებზე გამართული მარანიც აღნიშნული სახლის მეპატრონეს ეკუთვნოდა. მარანს ვრცელი ტერიტორია ჰქონდა მოკავებული ორმოცამდე ქვევრით. იქვე, აბანოს დასავლეთით, ზღუდის გვერდით აღმოჩნდა დიდ ფართობზე მობნეული დამწვარი ხორბალი (ცენტრალურ ნაწილში დამწვარი ფენა 40—50 სმ უღრიდა). საძირკვლის ნაშთისა და დამწვარი კოჭების მიხედვით ბედლის ფართობი დაახლოებით 25—35 კვ. მ იყო.

ყველაფერი ზემოთყვანილი—სახლი, მარანი, ბედელი და სხვა სამეურნეო ხასიათის ნაგებობები, უეჭველად ამ მოსახლის სიძლიერეზე მიგვიითხებს.

შენობის თარიღის ზუსტი დადგენა ძნელდება. ზედა და ქვედა მიჯნა კი ზოგადად შეიძლება მოისაზროს. ქვედა მიჯნად უნდა მივიღოთ აბანოს დანგრევების დრო. როგორც ზემოთ ვწერდით, ამ შენობის ამგებმა არც კი იცოდა იქვე მახლობლად აბანოს ნანგრევების არსებობა და ზედ მან გამარცხო თავისი სახლი და მარანიც.

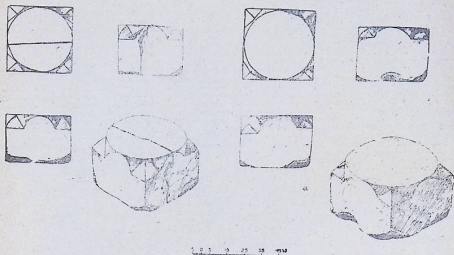
შენობა არ არის დამწვარი იმ ხანძრის დროს, როდესაც გადაბუგეს ქალაქი და მისი ალიზის კედელ-კოშკები: უფრო მეტიც, სახლის დაწვისას, არ იყო აგებული ალიზის გალავანი.

დამწვარ შენობაში აღმოჩენილი კერამიკა, ლითონი, მინა და სხვა, ერთი მხრივ, განსხვავდება გვიანანტიკური ხანის მასალებისაგან. ხოლო, მეორე მხრივ, ქალაქის იმ ხშირი დასახლებისაგან, რომელიც დაკავშირებულია ზღუდემშემოვლებული ქალაქის მოსახლეობასთან.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, გამსახილავი შენობის თარიღად უნდა მივიღოთ V საუკუნე ან უშუალოდ მისი მომიჯნავე ხანა.

ამ შენობის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ორმოციოდ მეტრზე, მეორე მოსახლე ყოფილა, რომლის შენობაც აღწერილისაგან განსხვავდება (უბ. XII). იგი არსებული კვლის მიხედვით სამოთახიანი ყოფილა და მასშტაბით შედარებით ბატარა, აქ აღმოჩენილი ნივთებიც მეზობელ სახლში მიკვლეულის მსგავსია და მასთან ერთად უნდა იყოს დამწვარი. ხანძრის ძლიერ ფენას გაუნადგურებია ყველაფერი. 20—30 სმ ფენაში დამტვრეული და გარუჯული იყო საოჯახო ნივთები. აქაც მტრის დაუნდობელი ხელი ჩანს.

XXXIX—I უბანი მდებარეობდა ნაქალაქარის ჩრდილო-დასავლეთის მონაკვეთზე ზღუდესთან ახლოს. აქ ერთგან გაითხარა 100 კვ. მ. უბანი თავის-თავად სხვებზე ღარიბი იყო, მაგრამ იქ აღმოჩნდა კოლონების ბაზისები, რომლის მსგავსიც სხვაგან არ შეგვხვედრია.

სურ. 38. უბანი XXXIX, ბაზისები

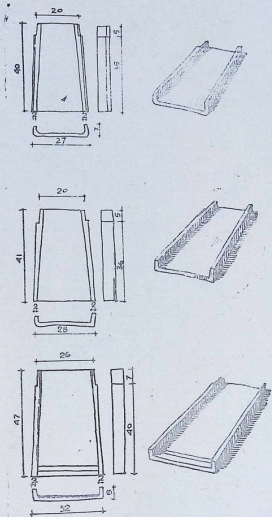
აღნიშნული უბნის კედლები სხვაგან ფიქსირებულის მსგავსია. მიუხედავად ალიზის კედლების რიყისქვის ფენილის ერთ დონეზე არსებობისა, მოპირდაპირე კედლები პარალელურად არ მიემართება, რის გამოც კარგად არ ირკვევა ისინი ერთი შენობისაა თუ არა. ერთი შეხედვით, თითქოს ოთხი ოთახის კვალი ირკვევა. სამხრეთით მდებარე ორ მომიჯნავე ოთახში თითო თონცეაა. არის აგრეთვე რამდენიმე კერამიკული ჭურჭლის ნატეხები.

ნანგრევებში აღმოჩენილი კოლონების ბაზისები ნაკლებადაა მოსალოდნელი, რომ აქ მდგარ ალიზის სახლს ეკუთვნოდეს. საფიქრებელია, რომ ისინი რომელიმე კაპიტალური ნაგებობისა იყოს (სურ. 38, ტაბ. XXVII).

ბაზისები ერთმანეთის მსგავსია და, ალბათ, ისინი სადმე წყვილად იდგნენ (შესაძლებელია, რომ კოლონები ორზე მეტი იყო). ბაზისის ქვედა ნაწილი კვადრატულია 26 სმ სიმაღლით. კოლონის კვადრატიდან წრიულ კოლონის ღეროზე ($d=35$ სმ) გადასვლა ხდება პირამიდული წიბოებით. ბაზისის ასეთი გადაწყვეტის უშუალო ანალოგია არ გავგაჩნია, მაგრამ ზოგადად იგი ადრეფეოდალური ხანისთვისაა დამახასიათებელი. რაც შეეხება საკითხს, კოლონის ღერო რა მასალისა იყო, ამისი ზედმიწევნით გადაწყვეტა არ შეიძლება, მაგრამ არაა გამორიცხული, რომ იგი ხისა ყოფილიყო. ხისა და ქვის მასალის ასეთი შერწყმა არაა იშვიათი და მას ჩვენში ანტიკური დროიდან მოყოლებული ხშირად მიმართავენ.

სხვა მხრივ შენობა და შიგ ნაპოვნი კერამიკა ანალოგიურია VI—VII საუკუნეებით დათარიღებული ნაქალაქარის ფენისა.

აქვე მოკლედ შეიძლება განვიხილოთ XVI ს ბ ა ნ ი. იგი რამდენიმე წელიწადს ითხრებოდა და მეთად საინტერესო ცხოვრების სურათი გადაგვიშალა. ამ ვრცელ ტერიტორიაზე ფენები ზოგან არეული იყო, მაგრამ ძირითადად ასე-

სურ. 39. ადრეფეოდალური ხანის კრამიტები

თი სტრატეგრაფია დგინდება: დარღვეულ ფენებში ხშირად გვხვდებოდა გვიანბრინჯაოს ხანის კერამიკული ფრაგმენტები (ნაქალაქარის ამ დასავლეთ მონაკვეთის სხვა უბნებზე იმ ხანის სამარხებიც არა ერთი იყო). შედარებით კარგადაა ფიქსირებული ადრეანტიკური ხანის (VI-V სს.) მდიდრული სამარხი. მომდევნო ელინისტური ხანის მასალები ისევ დარღვეულ ფენებში იყო გაფანტული. გვი-

ანანტიკური ხანა საკმაოდ მდიდარი სამარხებითაა წარმოდგენილი. იქვეა ამავე ხანის ყოფის დამახასიათებელი ნივთები. ამასთანავე, განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ქვევრის პირი არამეული (არმაზული) წარწერით და ბოლოს ნასახლარი, რომელიც VI—VIII სს. ინტენსიური ცხოვრების მაუწყებელი იყო.

ამ ვრცელ ტერიტორიაზე ყველგან შეიმჩნეოდა ნაგებობათა კვალი. მაგრამ ისინი იმდენად ფრაგმენტალური იყო, რომ მთლიანად არც ერთი შენობის გეგმის მოხაზულობა არ დგინდებოდა. თანაც, სწორი იყო შემთხვევა, როდესაც შენობები ერთმანეთს ფარავდა, მათი ნაშთების თავისებურებათა და არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ეს ნაგებობანი სხვადასხვა დროისაა, მაგრამ ეპოქა ერთია; იგი მთლიანად ადრეფეოდალურია.

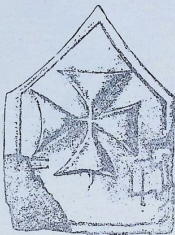
სურ. 40. ანტიფიქსები

ნაგებობათა ამ ფენიდან გამოირჩეოდა ერთი შენობა მარნით (უბ. XVI—3). შენობის სამხრეთი ნაწილი საცხოვრებელს თუ ჰქონდა მოკავებული, ხოლო ჩრდილოეთ მხარეს მარანი იყო (ტაბ. XXVII). მათ შორის სამი თუ ოთხი მცირე ზომის სათავსოა განლაგებული. ერთ მათგანში მოთავსებულია ხარო, ხოლო დანარჩენები, ალბათ, საკუქნაო და სხვა დამხმარე სათავსოები იქნებოდა.

უნდა შეენიშნოთ, რომ ურბნისის ადრეფეოდალური ხანის ნასახლარში ხარო ბლომადაა. ორის გარდა ყველა ხარო მარტივია. მარტივში ვგულისხმობთ ისეთ ხაროს, რომლებსაც მიწის კედლები აქვს¹. ხარო სხვადასხვა ზომისა და ფორმისაა. უმრავლესობას კონუსური ფორმა აქვს, მაგრამ არის ცილინდრულიც. ჩვეულებრივად ცილინდრული ფორმის ხაროები მცირე ზომისაა, ხოლო კონუსური დიდებია. კერძოდ, განსახილავ ფართობზე მდებარე ცილინდრული ხაროს დიამეტრი 120 სმ და სიღრმითაც ამდენივე იქნებოდა. მეორე ხაროს (რომელიც კონუსურია) ქვედა დიამეტრი 2 მ აღემატება, ზედა დიამეტრი კი 80 სმ-დეა, ხოლო სიღრმე 170 სმ. შიგ დღევანდელი სოფლის ტერიტორიაზე, ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში დიდი ზომის ხაროა (სიღრმით სამ მეტრს აღემატება). მისი კედლები ქვით იყო ამოშენებული და ზემოდანაც ქვა ეხურა. ასეთივე ხარო შემორჩენილია ეკლესიის სამხრეთის გალავანთან.

ზემოაღნიშნული შენობის მარანი დიდი ზომისაა (დაახლოებით 7×10 მ). აქ მჭიდროდ ყოფილა ჩალაგებული სხვადასხვა ზომის ქვევრი (ყველაზე დიდი ქვევრის სიმაღლე 2 მ უახლოვდება, მცირესი კი—1 მ). ადგილზე დაგვხვდა მეტნაკლებად დაზიანებული 13 ქვევრი, მაგრამ ნაშთებისა და ნაკვალევების მიხედვით აქ 20-მდე ქვევრი უნდა ყოფილიყო (ტაბ. XXVI).

სურ. 41

აღნიშნულ უბანზე რამდენიმე კერას მივაკვლიეთ. კერა მარტივია, ჩვეულებრივად ქვემოთ ქვა უფენია და ერთ მხარეს ქვითვეა შემადგენი შექმნილი. ერთგან (უბ. XVI—4) კერა უფრო რთული იმით იყო, რომ შემადგენლებით ორი განყოფილება იქმნებოდა.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ნაქალაქარის დასავლეთ მონაკვეთში მრავალი ნაგებობის ნანგრევები აღმოჩნდა. მათ, გარდა ერთისა, ყველას მიწური იატაკი ჰქონდა. ერთ-ერთს კი (უბ. XVI—2) ფრაგმენტების მიხედვით აგურის იატაკი უნდა ჰქონოდა. რაც შეეხება შენობათა გადახურვას, ამ ვრცელ ტერიტორიაზე

¹ მიწის ხაროებს ხორბლის ჩაყრისას ირგვლივ ბზეს შემოაფენდნენ.

უამრავი კრამიტის ნატეხი იყო, რაც კრამიტის სახურავების არსებობაზე მიგვი-
 თითებს; შენობათა ერთ ნაწილს თუ ბანური გადახურვა ჰქონდა, მეორე ნაწილს
 კრამიტი ეხურა. ცხადია კრამიტის სახურავი ლარიბთათვის ხელმისაწვდომი ვერ
 იქნებოდა.

ურბნისის ტერიტორიაზე აღმოჩნდა რამდენიმე მთელი კრამიტი. ნატეხე-
 ბიდან კი ზოგიერთი ბრტყელი (სოლენი) კრამიტის აღდგენაც მოხერხდა, მაგ-
 რამ ლარიანი კრამიტი (კალიბტერი) არც ერთი არ აღსდგა.

აღრეფეოდალური ხანის ფენაში ნაპოვნი კრამიტები მოწითალოა, მაგრამ
 არაა ისეთი მკვეთრი ფერისა, როგორც ანტიკურ ხანაში გვხვდებოდა. თანაც,
 თიხაც არ არის ისეთი სუფთა და მკვრივი.

სურ. 42

ნაქალაქარის აღმოსავლეთ მონაკვეთში (უბ. XXIV) ნაპოვნი ბრტყელი კრა-
 მიტი ყალიბში არ არის მოჭრილი (სურ. 39). ძირი, როგორც ეტყობა, სწორ მი-
 წაზე იდო, მაგრამ გვერდები ისეა აკეცილი, უსწორ-მასწოროა, ზედაპირი კი
 ხელითაა მოსწორებული. წიბოები აქა-იქ დანითაა აჭრილი (№ 1—57—1550.
 ზომები: სიგრძე 40 სმ, განიერი მხარე—27, ვიწრო მხარე—20, გვერდის სი-
 მაღლე 7 სმ.).

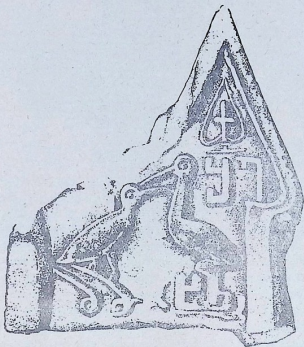
უფრო უკეთესი ნიმუშებია შერჩენილი ნაქალაქარსა და მის მახლობლად
 ნღებარე სამაროვანზე (უბ. VI). ზოგ მათგანს ყალიბი ეტყობა, ზოგი კი ყალიბ-
 ში არ არის მოჭრილი, მაგრამ წესიერი ფორმები აქვს (სურ. 39) მოვიყვანთ
 რამდენიმე ზომას:

სიგრძე	განიერი მხარე	მოკლე მხარე	გვერდის სიმაღლე
46	34	26	5
47	34	26	7
50	36	30	7
47	32	26	5

ეკლესიის ეზოს გათხრისას აღმოჩნდა ერთი ბრტყელი კრამიტის ფრაგმენტი. კრამიტის განიერ ნახევარზე ასომთავრული წარწერა ყოფილა. შერჩენილია შემდეგი:

ქ 1 მ...ჟჟ
77 კ.კ1

ურბნისის ტერიტორიის გათხრებისას ანტეფიქსი არ შეგვხვდრია, მაგრამ იქვე მასლობლად მდებარე ქვატხელას გორაზე კი აღმოჩნდა.

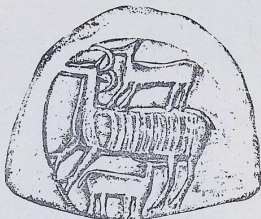
სურ. 43

პროფ. გ. ჩუბინაშვილმა გადმოგვცა რამდენიმე ფოტო დი ნახატი, სადაც აღბეჭდილი იყო კერამიკული ანტეფიქსები. მისი ცნობით, ეს კერამიკული ექსპონატები ინახებოდა კავკასიის მუზეუმში და მის მიერ ისინი ფიქსირებული იყო 1915—1916 წლებში⁴. ჩვენ ბევრი ვეძებეთ ეს ექსპონატები სხვადასხვა მუზეუმში, მაგრამ ჯერჯერობით მათ ვერ მივაკვლიეთ.

სამი მათგანი ერთი ტიპისაა, ისინი ღარისებრ ანტეფიქსს უნდა წარმოადგენდნენ (სურ. 40). მათ წინაპირზე დატვიფრვით დაბალი რელიეფია მიღებული. ერთ მათგანზე (გარეთა ზომებია: 10×6 სმ) ჯერის წინაშე სტილიზებული ირემია გამოსახული. მას, თითქოს ვედრების ნიშნად, მარჯვენა ფეხი აქვს ოდნავ

⁴ აღნიშნული სურათების გადმოცემისათვის აკად. გ. ჩუბინაშვილს დიდ მადლობას მოვუხსენებთ.

აწეული. მეორე ანტეფიქსზე (გარეთა ზომებია: 10×5 სმ) მსგავსი გადაწყვეტის ორი ტვიფრით განედლებული ჯვარია გამოსახული. მესამე პატარა ანტეფიქსზე (გარეთა ზომებია: 7×5 სმ) ისევ განედლებული ჯვარი ცენტრშია მოთავსებული.

სურ. 44. ანტეფიქსი

სამი დანარჩენი კერამიკული ექსპონატი ანტეფიქსები არ უნდა იყოს (სურ. 44). ერთ მათგანს სამკუთხა თავი აქვს, შუაში კი ღრმა რელიეფით ტოლმკლავა ჯვარია გამოსახული⁵. ჯვრის ქვემოთ გვერდებზე ასოები თუ რალაც ნიშნები ყოფილა. მეორე კერამიკული ექსპონატი ძალზე დაზიანებულია. მასზე მხედარია გამოსახული (სურ. 42), მაგრამ დეტალები არ ირკვევა. მესამე ექსპონატი ყველაზე საინტერესოა. სამწუხაროდ, მას მარცხენა მხარე აკლია. შერჩენილი ნაწილით თუ ვიმსჯელებთ, იგი თითქოს ორქიმიანი იყო (სურ. 43). ცენტრში ერთმანეთისკენ მიმართული ორი ნისკარტა ფრინველია გამოსახული. ფრინველები ასოებზე დგანან. მარჯვენა ქიშში ზემოთ მცირე ზომის მარტივი ჯვარია. მის ქვემოთ კი ასომთავრულით აწერია: **ჟ** (შეიწყალე). ფილის ქვედა პორიზონტზე არსებული ხუთი ასოდან შერჩენილია შემდეგი: **ჟჟ—ქს** პირველ ორ ასოში ალბათ „მარიამი“ იგულისხმება, მაგრამ შემდეგი დაზიანების გამო არ იკითხება. ქვაცხელაზე გვიანანტიკურ და ადრეფეოდალურ ხანაში აღმოჩენილი კერამიკული ანტეფიქსის რელიეფიც ტვიფრვითაა მიღებული⁶. შუაში ჯიხვის რელიეფია. ზემოთ და ქვემოთ კი მისი ფოთრები უნდა იყოს გამოსახული (სურ. 44).

⁵ მსგავსი კერამიკული ფილა ინახება ხელოვნების მუზეუმის სეიფში.

⁶ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლოტი, ურბნისი, I, 1962, გვ. 3, ტაბ. IV.

თ ა შ ი მ ე ს ა მ ე

ს ბ ა ნ ო

გათხრების შედეგად ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ნაგებობებიდან გამოირჩევა დასავლეთ მონაკვეთში მდგარი კაპიტალური შენობა (უბ. XX). იგი და მისი მიმდებარე ტერიტორია ითხრებოდა სხვა უბნების პარალელურად 1955—1957, 1959, 1961 წლებში და ძალიან საინტერესო უბანი გამოდგა. ამ ფართობზე გადაშლილმა მრავალფეროვანმა სურათმა ცხოვრების ხანგრძლივი პერიოდი გამოაჩინა. ქვედა ფენა ადრებრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება, ზედა ფენა კი— ადრეფეოდალურს.

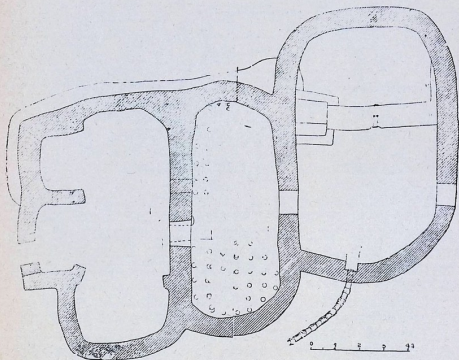
შენობის სამხრეთ-დასავლეთით, ორიოდე ნაბიჯზე, აღმოჩნდა (გვიან ჩადგმული ქვევრისგან დაზიანებული) ბაეშვის სამარხი. იგი არსებული ინვენტარით ადრებრინჯაოს ხანით კარგად თარიღდება (მას ანალოგიები სამხრეთით მდებარე სამაროვანზე ბლომად მოეპოვება). მომდევნო პერიოდებიდან არქეოლოგიური ნივთები გვიანანტიკურ ხანაზე მოდის, ხოლო სულ ზედა ადრეფეოდალური ხანის მძლავრი ფენაა.

XX უბანში ალიზის კოშკი და ქალაქის ზღუდეც შედის, ხოლო უბნის ის მონაკვეთი, რომელსაც ამჟამად ვიხილავთ მის სამხრეთითაა. ალიზის ზღუდის ადგილას, რადგან შემდეგში მიწაყრილი გაჩნდა, სამხრეთის მხარე ფერდობს წარმოადგენდა. რის გამოც ერთი და იმავე ნაგებობის თუ ხანის ძეგლები ზედაპირიდან სხვადასხვა დონეზე მდებარეობს.

გათხრების შედეგად აღმოჩენილი კაპიტალური ნაგებობა ძლიერაა დანგრეული, ამიტომ მისი გეგმარება და ფუნქცია ერთბაშად არ გარკვეულა. თანდათანობით ნაგებობის გაწმენდასთან და მასალების აღმოჩენასთან ერთად ირკვეოდა, რომ აქ აბანოსთან გვექონდა საქმე.

პირველ რიგში გაითხარა ამ ნაგებობის ორი სათავსო, ხოლო შემდეგში (1959 და 1961 წწ.) აღმოსავლეთით მდებარე მესამე სათავსო. სათავსოები ანფილადურადაა განლაგებული (სურ. 45). თუ დასავლეთით მდებარე სათავსოს კედლები შერჩენილია არანაკლები 2 მ სიმაღლეზე, მომდევნო სათავსოს კედლები უფრო ნაკლებია, ხოლო მესამე სათავსოს გარეთა კედლები ერთ მეტრს ძლივს აღწევს. ნაგებობათა კედლები არა მარტო ძლიერაა დაზიანებული, არამედ, დანგრევის შემდეგ სხვა მიზნითაა გამოყენებული და ჩაშენება-გადაკეთებასთან გვაქვს საქმე (ტაბ. XXIX). თანაც, წინასწარ უნდა აღინიშნოს, რომ მთლიანად ნაგებობას არა აქვს მკვეთრი გეგმარება; არც კედლებია ზუსტად ნაგები და არსად არ შეიმჩნევა სწორი ხაზები. ყველაფერი ამის გამო, შერჩენილი კედლები დეფორმირებულის შთაბეჭდილებას ახდენს. მაგრამ სინამდვილეში ეს მშენებლობის თავისებურებაა.

პირველ ხანებში გათხრილი დასავლეთით მდებარე ორი სათავსო ბოლომდე არ ყოფილა გაწმენდილი. ამიტომ ძნელი დასადგენი იყო მათი დანიშნულების დადგენა. ერთ-ერთ გაუგებარ მომენტს წარმოადგენდა დასავლეთის დიდი ხერელი. ერთი შეხედვით იგი შესასვლელს წარმოადგენს, მაგრამ ამავე დროს კარისათვის მეტად დაბალი იყო (სურ. 46).

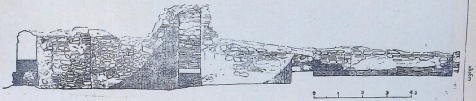

სურ. 45. აბანო. გეგმა

თავიდანვე სავარაუდოდ ნაგებობის აბანოდ მიჩნევას თანდათანობით საფუძველი უმაგრდებოდა. ასეთ ძლიერ ფაქტორს წარმოადგენდა მეორე სათავსოს იატაკზე წრიული ანაბეჭდებისა და ამ სათავსოებს შორის გამყოფ კედელში ორი დაბალი ხერელის აღმოჩენა. ეს ფაქტები დანამდვილებით ნაგებობას აბანოდ განსაზღვრავდა.

სამწუხაროდ, ნაგებობის მესამე და უკანასკნელი ნაწილის გაწმენდა რამდენიმე წლით გვიან მოხდა. ამან თავისებური დალი დააჩნია შესწავლის ადრეულ საფეხურზე ამოცანის გადაწყვეტას. გათხრის შემდეგ თუმცა აქაც ბევრი რამ იყო გაურკვეველი, მაგრამ იგი ნამდვილად დაგვეხმარა ნაგებობის ნაწილთა დაზუსტებაში. ამგვარად, საერთო მონაცემის მიხედვით აბანოს შემოსასვლელი აღმოსავლეთიდან იყო (სურ. 45, ტაბ. XXXI). აქვე იყო ცივი საბანაო. შემდეგ თბილი და ბოლოს—ცხელი. იქვე, ცხელ საბანაოსთან არსებული კარისმაგვარი ხერელი კი ცეცხლის შესანთებს წარმოადგენდა.

ნაგებობის აღმოსავლეთის ნაწილი სხვებზე მეტადაა დაზიანებული. მისი კედლების სიმაღლე ერთ მეტრამდეა შერჩენილი. ერთგან კედელი იატაკამდე

სურ. 10. მანი, ვანჯეთის მხარე

განგრეულის შთაბეჭდილებას ტოვებს, მაგრამ სინამდვილეში ის შესასვლელის ნაშთია. სხვანაირი გადაწყვეტა არც იყო მოსალოდნელი, რადგანაც საერთოდ ანტიკურ სამყაროში, ეს იქნება უშუალოდ რომის იმპერიის ტერიტორიაზე, თუ აღმოსავლეთის ქვეყნები, ძირითადად მიღებული იყო ერთი სისტემა: ვესტიბულურიდან ჭერ მოხვედბოლით ცივ საბანაოში, შემდეგ თბილში და ბოლოს— ცხელში, უკან კი ბრუნდებოდნენ იმავე გზით¹. ასეთი გადაწყვეტა სრულიად ლოგიკური ჩანს განსაკუთრებით საბანაოთა ანფილადური გადაწყვეტის დროს. კერძოდ, ურბნისშიც სათავსოთა ანფილადური განლაგება² (ტაბ. XXXII₁).

სურ. 47. აბანო. ცივი საბანაოს განაკვეთი დასავლეთით

ურბნისის აბანოს პირველი განყოფილება სხვებზე ვრცელია. იგი განივი კედლით ორადაა გაყოფილი. ჩრდილოეთი მონაკვეთი ცივი წყლის აუზს წარმოადგენს (სურ. 45). აუზში ჩასასვლელად საფეხურებია მოწყობილი. რადგანაც ორივე ნაწილის იატაკი ერთ დონეზეა, საფეხურებით ჭერ აღიოდნენ გამყოფი კედლის სიმაღლეზე და მერე უშუალოდ ჩადიოდნენ აუზში. აუზში წყალი ალბათ ცოტა მაღლიდან შემოდის. შერჩენილი კედლები უფრო დაბლაა, ვიდრე მილის დონე. წყლის გასასვლელად კერამიკული მილები ჩაწყობილი იყო გამყოფი კედლის შუაში იატაკის დონეზე. საბოლოოდ შენობიდან წყლის გაყვანა ხდებოდა სამხრეთის კედლის ნიშაში მოწყობილი გასასვლელით (სურ. 47, ტაბ. XXXII₂). იქიდან კი კირის დუღაბით გადაბმული მილები მოხრით მიემართება მდინარის მხარეს (ჩვენ მივსდით მხოლოდ სამიოდ მეტრზე). აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ასეთი მცირე მასშტაბის გვიანანტიკურ აბანოებში ცივი საბანო (ფრაგიდარიუმი) ხშირად ცალკე არ არის გამოყოფილი. ასეთ შემთხვევაში იგი ნაწილია გასასვლელისა ან ვესტიბულისა³. ურბნისშიც ანალოგიურ მდგომარეობასთან უნდა გვეჩვენდეს საქმე.

ცივი საბანაოს მომდევნო თბილი საბანაო (ტეპიდარიუმი) ერთ მთლიან გრძელ სათავსოს წარმოადგენს. იგი ორივე მხარეს მომრგვალებით მთავრდება⁴.

¹ D. Krencker, E. Krüger. Die Trierer Kaiserthermen Augsburg, 1929, გვ. 177; O. Ш у а з и, История архитектуры, М., 1935, გვ. 478.

² შეიძლება ვარაუდი გამოეთქვათ, რომ არ არის გამოჩენილი არმაზისხევის აბანოში ანალოგიური გადაწყვეტა. მით უმეტეს, თუ მივიღებთ მხედველობაში გამოსრევისა და გამომკევის ს. კალანდაძის შენიშვნას, რომ ცივი აბანოს „ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხესთან თავის დროზე ყოფილა გასასვლელი, რომლისაგან აბაო კვალი-ლა დარჩენილა“ (მცხეთა, 1, გვ. 155). საფიქრებელია, რომ არმაზისხევის აბანოში შესასვლელი აქედან ყოფილიყო და არა დასავლეთიდან.

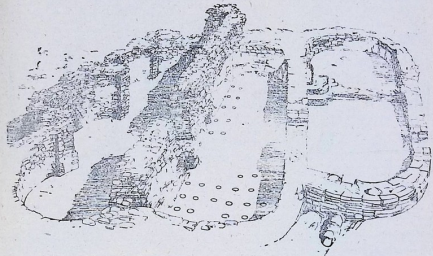
³ E. Piretzschner, Die Grundrissentwicklung der römischen Thermen. Strassburg, 1909, გვ. 36.

⁴ ანალოგიური ფორმის ტეპიდარიუმი იყო ჰოფეიმის რომულ აბანოში (იხ. E. Piretzschner, მით შრ., ტაბ. IX—1), შამილიესა და ნიდერბიბერში (იხ. A. Grenier, Manuel d'archéologie Gallo-romaine, IV, Paris, 1960, სურ. 107—108).

როგორც ვიტრუვიუსი აღნიშნავს, ამ საბანაოების სიგრძე სამჯერ უნდა აღემატებოდეს სიგანეს⁵. ურბნისში თბილი და ცხელი საბანაოების პროპორციები თითქმის უახლოვდება აღნიშნულს (თბილი—9,6×3,6 მ; ცხელი—9×3,4 მ). მესამე სათავსო სხვებზე რთულია. სიგრძით იგი მცირედ აღემატება წინას. თითქმის ასევეა ცენტრალური გრძივი ნაწილის სიგანეც. სათავსოს აღმოსავლეთის კედელი ერთ სიბრტყეს წარმოადგენს, ხოლო მოპირდაპირე მხარეს სხვადასხვა ზომის ორი უბე იქმნება.

განსახილავი ნაგებობა აბანოს დანგრევისა და გაუქმების შემდეგ სულ ცოტა ორჯერ მაინცაა გადაკეთებული და სხვადასხვა მიზნით გამოყენებული. აბანოს ორსართულიანობა ახალ მიზნებს არ ეთანხმებოდა, ამიტომ სართულშუა გადახურვა მოუხსნიათ და კედლები ერთიანად შეუღღესიათ. სათავსოებს შორის არსებული კარებიც ამოუშენებიათ. ამ გადაკეთებული შენობის ისევე მწყობრიდან გამოსვლის შემდეგ იგი აღარ აღუდგენიათ. მისი ტერიტორია, სანახევროდ მიწით დაფარული, მარნად უქცევიათ (იქიდან ჩვენ ამოვიღეთ ათეულობით ქვევრი). ყველაფერი ეს ხელს უშლის პირვანდელი სართულშუა გადახურვის დონისა, კონსტრუქციისა და სხვა საკითხების გარკვევას.

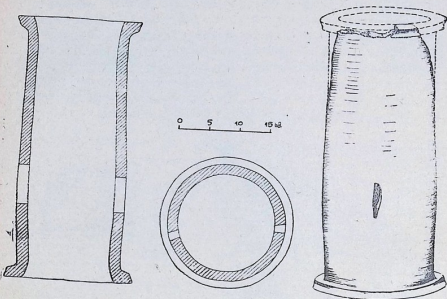
სურ. 48. აბანო. სართო ხედი (ნახ. არქ. ვ. ცუხიშვილის)

აბანოს თავდაპირველი იატაკის დონის გარკვევა შეიძლება სათავსოებს შორის არსებული კარისა და ჰიპოკაუსტის სვეტის დახმარებით.

შუა სათავსოს, ტეპიდარიუმის იატაკის გაწმენდის შემდეგ გამოვლინდა ქვედა სართულის იატაკზე დასხმული კირის ხსნარზე დამზადებული მკვრივი დღუბი. ამ იატაკის გულდასმით გაწმენდის შემდეგ გამოჩნდა წრიული ანაბეჭდები (სურ. 45, ტაბ. XXXIII). ანაბეჭდების ჩაღრმავებებში ზოგან შერჩენილი იყო იქ მდგარი კერამიკული მილების (სვეტების) ნატეხები. ანაბეჭდები უმთავრესად შერჩენილი იყო სათავსოს სამხრეთ მონაკვეთში (29 ცალი), ხოლო ჩრდილო-დასავლეთის კედლების გაყოლებაზე მცირე იყო (15 ცალი). ადგილზე, თავდაპირველად მდგარი კერამიკული მილებისმაგვარი საყრდენების ნატე-

⁵ В и т р у в и й, Десять книг об архитектуре, М., 1936, гл. 107.

ზებივ ვერ ვიპოვნეთ, მაგრამ ორიოდ წლის შემდეგ XVI—4 უბანზე აღმოჩნდა საკანალიზაციო გაყვანილობა (შემდეგში აგებული რომელიღაც შენობისათვის). ამ გაყვანილობის დაშლისას გაირკვა, რომ იგი შედგებოდა სხვადასხვა კერამიკული მილებისაგან და კრამიტებისაგან. მაშინვე ცხადი გახდა, რომ ეს მილები თავდაპირველად განკუთვნილი იყო აბანოსათვის. აღმოჩენილი ოთხი მილიდან, ერთი, ყველაზე დიდი, მილს კი ჰგავს, მაგრამ სინამდვილეში მილი კი არ არის, არამედ სვეტია, საყრდენს წარმოადგენს⁶. სამი დანარჩენი სხვადასხვა ზომისაა, მაგრამ სისტემით ერთია და სხვა დანიშნულებისა (სურ. 49-51, ტაბ. XXXIII₂).

სურ. 49. აბანო, კალორიფერის სადგარი

ტეპიდარიუმის იატაკზე არსებულ ანაბექტებს, როდესაც ეს კერამიკული სვეტი დავაზომეთ, ჩვენი ვარაუდი სწორი გამოდგა: ისინი კალორიფერის საყრდენებს წარმოადგენენ, კალორიფერის ასეთი სვეტის აღმოჩენა, საქართველოს სინამდვილეში, პირველი იყო⁷.

ტეპიდარიუმს უწესო ფორმა აქვს. გრძივი კედლები არ არის პარალელური, ბოლო ბოლოები მომრგვალებულია სხვადასხვა ფორმით (სურ. 45). მისი ფარ-

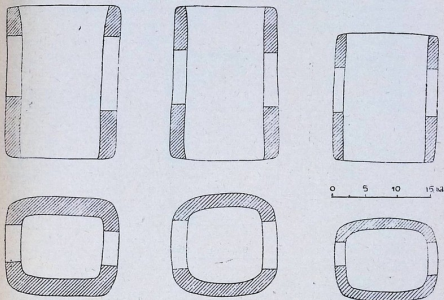
⁶ ასეთი საყრდენების ფრაგმენტი სხვაგანაც რამდენიმე აღმოჩნდა, მაგრამ მთელი კი არ შეგვხვედრია.

⁷ ჰიპოკაუსტის ამ სვეტის ანალოგიებს ვხედავთ შემდეგ პუნქტებში: გარნისში (Г. А. Тирация, Памятник коммунальной техники древней Армении, Бани в крепости Гарни, Историко-филологический журнал, № 2-3 (5-6), Ереван, 1959, გვ. 271), ხარაკსში (В. Д. Блаватский, Харакс. МИА, № 19, М., 1951, სურ. 45, გვ. 253), მისარში (Д. Цончев, Хисарските бани. Годишн. Пловдивск. народн. библиотека и музей 1935-1936. София, 1936-1937, გვ. 140-141), სტობიში (E. Kitzinger, A. survey of the Early Christian Town of Stobi, „Dumbarton Oaks Papers“ № 3, 1946, ტაბ. 201), ისტრიაში (M. Maerea, D. Protase, M. Pusu. Santierul archeologic Porolisssem. „Materiale si cercetări archeologice VII Bucuresti, 1961, სურ. 16).

თობი დაახლოებით 32 კვადრატული მეტრია. აღმოჩენილი კერამიკული სვეტები ორივე მიმართულებით თითქმის პარალელურად მდგარა. მათ ცენტრებს შორის დაახლოებით 50—60 სმ ანაბეჭდების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ასეთი კერამიკული სვეტი აქ მდგარა არანაკლები ასისა. ეს სვეტები გამოყენებული იქნებოდა კალორიფერში ერთიანი სივრცის მისაღებად და ჭერის ანუ ზედა სათულის იატაკის დასაყრდნობად.

მიკვლევული კერამიკული სვეტის სიმაღლე 44 სმ. იგი ოდნავ ვიწროვდება ზემოთკენ, შუა დიამეტრი 18 სმ. სვეტის ორივე თავი 2—3 სმ გადაკეცილია, რაც საჭირო იყო იატაკზე მარჯვე დასაყრდნობად და ჭერის სიმძიმის მეტ ფართობზე გასანაწილებლად. სვეტის 2 სმ სისქის კედლები მაღალხარისხოვანი თიხისაგან კარგადაა გამომწვარი. ასეთი კერამიკული სვეტები ადვილად გასწევდნენ იმ აგურის საყრდენების მაგივრობას, რომლებიც გამოყენებულია რომაული სამყაროს, თუ ამიერკავკასიის ქვეყნების აბანოებში.

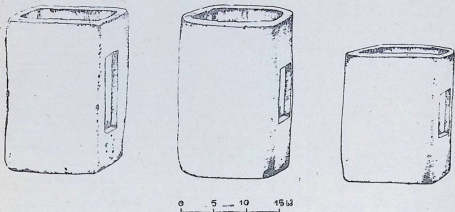
სურ. 50. აბანო. ტუბული

კერამიკული სვეტები საქმის ცოდნითაა გაკეთებული. ოსტატმა კარგად იცოდა, რომ კალორიფერში ტემპერატურის ცვალებადობა იმოქმედებდა სვეტის კედლებზე და შიგ მყოფ ჰაერზე. ამიტომ, შიგ და გარეთ თანაბარი ტემპერატურის მისაღებად, სვეტის კედლებში, ერთმანეთის პირდაპირ, მცირე ზომის ზვრელებია. სვეტები რადგან თვალსაჩინო ადგილას არ იდგა, ამიტომ ზვრელები დანის თითო მოსმითაა გაკეთებული, ყოველგვარი წესიერი ფორმების გარეშე. ამ შემთხვევაში ოსტატი ფიქრობდა მხოლოდ ჰაერის ცირკულაციაზე და არა სილამაზეზე.

ადგილზე აბანოს სათულშია გადახურვის ფრაგმენტიც კი არ არის შერჩენილი. იქვე ახლო ტერიტორიაზე ნაპოვნია კერამიკული ფილების ფრაგმენტები.

რომელთა სისქე 6—7 სმ უდრის, მაგრამ გვერდების ზომები არ ღვინდება. მიკვლეული ფრაგმენტების სიგრძე 40 სმ აღემატება, ამიტომ მთელი უფრო დიდი უნდა წარმოვიდგინოთ. იატაკზე არსებული სვეტების ანაბეჭდები, როგორც აღვნიშნეთ, ზუსტად არაა განლაგებული, მაგრამ ცენტრებს შორის 50—60 სმ გადახურვის მისაღებად 7 სმ კერამიკულ ფილებსაც გვერდები 50—60 სმ უნდა ჰქონოდა. ასეთი ფილა დაეყრდნობოდა ოთხ სვეტს და თითოეული სვეტის მეოთხედს მოიკავებდა.

ასეთი სისტემით ჰიპოკარუსტის გადახურვა რომელი სამყაროსათვის ჩვეულებრივი ყოფილა⁸. იგივე კონსტრუქცია იყო არამაზისხევის⁹, ბაგინეთის¹⁰, გარნისის¹¹ აბანოებში. არამაზისხევის აბანოს ფილები ზომითაც ურბნისისა უდგება, მხოლოდ უფრო თხელია. გარნისის აბანოს ფილების ზომები კი 60—65 სმ. ფილები ერთმანეთთან დაკავშირებული იქნებოდა კირის ხსნარით. ფილებზე ზემოდან დაასხამდნენ, ისე როგორც ეს სხვაგანაცაა, კირის ხსნარს, რომელშიც ერია დაფხვინილი აგური. ზემოთ, შესაძლოა, ყოფილიყო უფრო თხელი კერამიკული ფილები და ბოლოს—ისევ წყალგაუმტარი ხსნარი. მთელი იატაკის საერთო სისქე 15—20 სმ იქნებოდა.

სურ. 51. აბანო, ტუბული

დღემდე საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი აბანოების (არამაზისხევი, ბაგინეთი, ბიჭვინტა) კალორიფერის სვეტები შედგება წრიული და ოთხკუთხა აგურებისაგან.

როგორც აღვნიშნეთ, პირველად ურბნისში მივაკვლიეთ სვეტებად კერამიკულ მილებს, ხოლო 1961 წელს შუხუთში (ლანჩხუთის რ-ნი) აღმოჩენილ აბანოშიც იგივე გადაწყვეტასთან გვქონდა საქმე. აქ სურათი უფრო ნათელი იყო, რადგან კერამიკული სვეტების უმრავლესობა ადგილზე იდგა. ურბნისთან შედარებით შუხუთში სვეტები ცოტათი დაბალია. იქ თუ 44 სმ იყო, აქ 37 სმ, სიგანე კი 14—16 სმ.

⁸ Витрувий, დასახ. შრომა, გვ. 107, Шуазნი, დასახ. შრ., გვ. 477.

⁹ მცხეთა, I, გვ. 151, სურ. 104.

¹⁰ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძვ. საქართველოში, გვ. 38.

¹¹ Г. Тирациян, Памятник коммунальной техники древней Армении, Историко-филологический журнал, 2—3 (5—6), Ереван, 1959, გვ. 267—268, სურ. 2.

ურბნისში კალორიფერის დონეზე ცხელ და თბილ საბანაოებს შორის ორი ხვრელია, სიმაღლით 60 სმ. ერთი მათგანი თაღოვანია, მეორე კი ოთხკუთხა (სურ. 48, ტაბ. XXXI₂). ანალოგებს თუ გადავხედავთ, ასეთ ორ სათავსოს შორის გვხვდება როგორც ერთი ხვრელი, ისე ორი. ხვრელებით შეადარებდა ტეპიდარიუმში ცხელი ჰაერი.

ურბნისში, როგორც აღვნიშნეთ, საცეცხლე მოწყობილი ყოფილა ცხელი სათავსოს დასავლეთით, ცენტრში მდებარე ღრმა უბეში. აქ თავდაპირველად ღრმა და განიერი ხვრელი დაუტანებიათ, მისი სიმაღლე 1,10 მ, ხოლო სიგანე 1,4 მ. როგორც ეტყობა, ასეთი ზომები ცეცხლის დასანთებლად მცირედ ზედმეტი იყო და ორივე მხრიდან თითო აგურის წყობის შემოყოლებით თაღოვანი ხვრელი შეუქმციერებიათ. მერმინდელი დანამატი ცუდათაა შენახული, ამიტომ ფორმა და ზომები ზუსტად არ დგინდება. ამავე დროს, კედლის გარეთ, ხვრელის გაყოლებაზე, წყობის ნაშის მიუსწარი. არაა გამორიცხული, რომ აქ საცეცხლეს შემომსახვრელი დამატებითი კედლებიც ყოფილიყო.

საცეცხლეს ზემოთ წყლის გახურება როგორ ხდებოდა არ ჩანს. ანალოგიების მიხედვით, შესაძლოა, იქ ქვაბი იდგა. სწორედ აქ წყლის მოსაწოდებლად უნდა ყოფილიყო დატანებული ის კერამიკული მილი, რომელიც ახლაც ჩანს იქვე მალა, გარე კედელში (სურ. 48, ტაბ. XXX₂).

საბანაო აუზის კვალიც წაუშლია გვიან გადამკეთებელს. ამ სათავსოში აუზის არსებობა ყველაზე მეტად მოსალოდნელია სამხრეთის მომრგვალებულ ნაწილში. ეს მხარე გამოყოფილი იყო პილასტრებზე გადასული თალით. იმავე სათავსოში საცეცხლეს გვერდით არის კიდევ ერთი ღრმა უბე.

ცხელი სათავსოს გათბობის საკითხიც საბოლოოდ არ არის გარკვეული, რადგანაც ასეთი განყოფილება არა მარტო იატაკიდან თბებოდა, არამედ კედლიდანაც და ზოგჯერ ქერიდანაც.

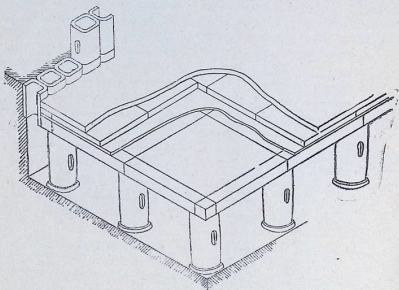
კალორიფერის კერამიკულ სვეტთან ერთად, როგორც აღვნიშნეთ, ვიპოვნეთ სამი კერამიკული მილი. მილები სხვადასხვა ზომისა და ფორმისაა (სურ. 50, 51). მათ შორის ყველაზე პატარა შედარებით წესიერი ოთხკუთხაა (სიმაღლე 20 სმ, გვერდები 16×12 სმ), ორი დანარჩენი ერთნაირი სიმაღლისაა (23 სმ), მაგრამ გვერდები სხვადასხვა ზომისაა (17×16 სმ და 17×13 სმ). ამასთანავე, ერთი მათგანი წრეს უახლოვდება. სამივე მილის გვერდებზე სხვადასხვა ზომის სწორკუთხა ამოჭრილებია (პირველი მილის ამოჭრილები 7×5 სმ, მეორე მილისა კი 7×8 სმ, ხოლო მესამეს ერთ მხარეზე—11×5 სმ, მეორე მხარეზე— 9×5 სმ). ასეთი კერამიკული მილების ანალოგიებს თუ მივმართავთ¹¹, ცხადი გახდება, რომ ეს შემთხვევით ნაპოვნი მილები (tubuli) ფაქტიურად აბანოს „ცენტრალური გათბობისათვის“ იყო განკუთვნილი, ასეთი კერამიკული მილების მიჯრით დაწყობით კედლები ერთ ფენად იფარება. მილები ვერტიკალურადაა დაწყობილი და გვერდითი ხვრელების დახმარებით ჰაერის ცირკულაცია სრულიად თავისუფლად ხდება. მილები დღევანდელი რადიატორების როლს ასრულებდა და სიბობს უშუალოდ საცეცხლედან იღებდა. მილების ქვედა ბოლო, კედლის გაყოლებაზე, იატაკის ქვეშ ჩადიოდა. იქ კი კალორიფერში ცხელი ჰაერი ტრია-

¹¹ Витрувий, დასახ. ნაშრ., გვ. 107, 278, სურ. 88; Шүазн, დასახ. ნაშრ., გვ. 477, სურ. 339; Durm. Die Baukunst der Etrusker. Die Baukunst der Römer. Stuttgart, 1905, სურ. 197, გვ. 185.

ლებდა და ამ მიღებით კედლის ზედაპირს ათბობდა, რითაც თავისთავად ოთახის ტემპერატურა მატულობდა.

საქართველოში აღმოჩენილი ანტიკური აბანოებიდან მცხეთაში იშვიათი სიზუსტითაა გათბობის ასეთი სისტემა გამოყენებული. განსხვავება მხოლოდ მილების ფორმაშია. არმაზისხევეში მთლიანი კერამიკული მილის მაგიერ მისი ნახევარია, რითაც სწორკუთხა კრამიტს მოგაგონებთ¹³. შუხუთში მეტად პატარა ფრაგმენტებია, მაგრამ, ვფიქრობთ, იქაც კრამიტისმაგვარი უნდა ყოფილიყო.

ფაქტიური მასალებიდან გამომდინარე და ანალოგიების მოშველიებით, ჩვენ ვცადეთ აღვედგინა აბანოს გათბობის სისტემა, რასაც ვიძლევიტ რეკონსტრუქციის პროექტში (სურ. 52).

სურ. 52. აბანო. კალორიფერის რეკონსტრუქცია

სათავსოებს დასჭირდებოდა ვენტილაცია. სავენტილაციო მილები ჩვეულებრივად კუთხეებშია დატანებული. ერთი ასეთი მილი შერჩენილი იყო ცხელ საბანაოს ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში (იგი თავდაპირველი იატაკიდან დაახლოებით 2 მ სიმაღლეზე იქნებოდა). ისეთივე ერთი მილი ეგდო საცეცხლეს სამხრეთ-დასავლეთის კუთხესთან. შესაძლოა, ისიც სავენტილაციო იყო. შემოადნიშნული კერამიკული მილი ოდნავ დახრილად შედიოდა კედელში და ალბათ გადიოდა სახურავში. მეორე სათავსოს, თბილ საბანაოსაც ექნებოდა სავენტილაციო მილები, მაგრამ ისინი არ შერჩენილან.

ანტიკური პერიოდის აბანოებს ხშირად აქვს აფსიდალური დამთავრება ყველაზე ხშირად ეს გამოიყენება ცხელ სათავსოში. ვიტრუვიუსის (რომაელი ავტორი, ცხოვრობდა ჩვ. წ-მდე I ს. მეორე ნახევარში) განმარტებით სიმრგვალე

¹³ მცხეთა, I, გვ. 152, სურ. 109; Durm, დასაბ. ნაშრ., სურ. 195.

საჭიროა იმისათვის, რომ სიბო განაწილდეს თანაბრად¹⁴. ურბნისის ოსტატს, როგორც ვიტყობა, ეს წესი სცოდნია. მას სათავსოებისათვის მიუცია აფსიდალური დამთავრება, მაგრამ არც ერთ მათგანს არა აქვს მკვეთრი ფორმა. ურბნისის აბანოს სამივე სათავსო ორივე მხარეს მომრგვალებულია, მაგრამ არა აქვთ სწორი მოხაზულობა. ეს ეხება არა მარტო აფსიდებს, არამედ საერთოდ მთელ ნაგებობას; თითქოს მშენებელი განგებ გაურბის სიმკვეთრეს. ასევე, სიმკვეთრე აკლია გათბობის სისტემის კედლების ამჟღავნებულ მიღებსაც.

აბანოს გადახურვა არ შერჩენია. ნაგებობა ფაქტიურად სამი ნავისაგან შედგება. ნაგები სხვადასხვა სიგანისაა. ყველაზე ვიწროა ცენტრალური ნავი. დაახლოებით იმავე სიგანისაა ცხელი სათავსოს ერთიანი ნაწილი უბეების გარეშე. პირველი (აღმოსავლეთის) ნავი კი ორივეზე ვანიერია. ნაგებს რომ კამაროვან-თაღოვანი გადახურვა ჰქონია, თეორიულად სავსეობა არ არის. გარდა ამისა, წინა სათავსოს სამხრეთ მონაკვეთში იატაკზე ეგდო აგურის თაღისა, თუ კამარის საკმარად მოზრდილი ფრაგმენტი (ტაბ. XXXI). ასეთი დეტალის აღმოჩენა თავისთავად წყვეტს ნაგებობის გადახურვის კონსტრუქციისა და ფორმის საკითხს. ცხადია, აქ საუბარია გადახურვის სისტემის პრინციპულ გადაწყვეტაზე და არა კონკრეტულზე.

აბანოს ნაგების გადახურვის ყველაზე რეალური კონსტრუქცია იქნება ცილინდრული კამარები. როგორც ნაგებობის განხილვისას ვხანეთ, მისი კედლები არ არის წესიერად ნაგები. მაგ., ნაგებობის კედლები არ არის ურთიერთ პარალელური, მრუდეები უფორმოა და სხვა. ამიტომ ჩვენ არ უნდა დაგვაფიქროს ასეთი უწყესო ფორმის ნაგების კამარებით გადახურვამ. კედლები ატარებს დეფორმირებულ ხასიათს, შესაძლოა იმავე ხასიათისა ყოფილიყო კამარებიც. კერძოდ, თუ როგორ იყო გადაწყვეტილი მესამე სათავსოს გადახურვა, ამ შემთხვევაში მხოლოდ ერთი ვარიანტი გვესახება. ვფიქრობთ, რომ გრძივი ნავი მთლიანად იყო გადახურული ცილინდრული კამარით და მასთან შეერთებული იყო პერპენდიკულარულად მიმართული უბეების მცირე კამარები. ცენტრალურ ნავს შედარებით ადვილად გადახურავდნენ, რადგან აქ ერთიანი სივრცეა. პირველი სათავსოც ვარაუდობთ კედლების მიხედვით ერთიანია, მაგრამ ცოტა ვანიერია (იქვესი მეტრია). ასეთი სიგანე გვიანანტიკური ხანის ოსტატისათვის საშიში არ უნდა ყოფილიყო.

ამგვარად, ნაგებობის სახურავი გარედან გამოჩნდებოდა სამი ცილინდრული კამარის სახით. შესაძლოა, კომპოზიციური მოსაზრებით ცენტრალური ნავი გვერდითებზე მაღალი ყოფილიყო.

ნაგებობის კედლის მასალა არ არის ერთგვაროვანი. ძირითადად გამოყენებულია საშუალო ზომის ყორექვა. მცირე რაოდენობით არის რიყისქვაც, შესამჩნევი რაოდენობითაა გამოყენებული აგრეთვე აგურიც. აგურს ოსტატი მოხერხებულად იყენებს შესასვლელისა და დიდი და პატარა ზვრელების წირთხლებზე და კედლების წყობაში აქა-იქ პორიზონტალურად. წყობაში ეს პორიზონტალები არ ატარებს ისეთ წესიერ ხასიათს, როგორც ეს მიღებული იყო გვიანანტიკურ და ადრეფეოდალურ ხანაში და ეძახიან „შერეულ წყობას“¹⁵ (Opus mixtum).

¹⁴ Витрувий, დასახ. შრომა, გვ. 108.

¹⁵ С. Н. Бобчев, Смешаната зидария в римските и ранно византийските строжи, София, 1952.

თავისთავად აგური კარგი თიხისაგან არის გაკეთებული და იშვიათი სიმკვრივისაა. მაგრამ ერთი სტანდარტის არაა, თანაც გამოწვევის დროს ზოგიერთი დეფორმირებულია. შეიძლება ეს ნაწილობრივ იმიტო იყოს გამოწვეული, რომ აგური დიდი ზომისაა და თხელია. აგურის სისქე ძირითადად 4 სმ. ზოგან გვხვდება ნახევარი სანტიმეტრით მეტი ან ნაკლები (მათი ზომია: 42×30 , 42×27 , 41×28 , 40×29 , 39×28 და 36×24 სმ). გარდა ამისა, გამოყენებულია რამდენიმე ცალი სქელი აგურიც, მაგალითად, $7 \times 24 \times 6$ და $7 \times 32 \times 25$ სმ.

აბანოს შიდა კედლები თავდაპირველად შელესილი იყო მკვრივი შენაერთით. როგორც ეტყობა, იგი პიდრავლურ ხსნარს წარმოადგენდა. იგი მოვარდისფროა დანაყილი აგურის გარევის გამო. თუ როგორ იყო გარედან კედლები, ზედმიწევნით არ ირკვევა. ეტყობა, რომ შენობა ნაწილობრივ მიწაში იჯდა. ეს გასაგებიცაა, რადგან მიწაში სითბოს უკეთ შეინახავდნენ. რაც შეეხება სახურავს, მისი ფრაგმენტიც არაა შერჩენილი, მხოლოდ ვიცით, რომ კამარები აგურისა იყო. როგორც ეს საერთოდ გვხვდება გვიანანტიკური პერიოდის კამაროვან ნაგებობებში, აქაც სახურავი კრამიტისა იქნებოდა. კრამიტის ნამტკრევეები კი იქვე ბლომად იპოვებოდა.

ურბნისის ნაგებობის კიდევ ერთი თავისებურება უნდა აღვნიშნოთ. აბანო ორიენტირებულია ისე, რომ ცხელი სათავსო დასავლეთისკენ არის მიმართული. როგორც ეტყობა, ეს ერთ-ერთი პირობა იყო აბანოს აგებისას. ვიტრუვიუსი აბანოს აღწერას იწყებს სწორედ ორიენტაციიდან¹⁶. ამას, ავტორის ცნობით, დიდი ყურადღება ეთმობოდა იმიტომ, რომ საბანაოდ ჩვეულებრივად დღის მეორე ნახევარში მიდიან ხოლმე. ამ დროს მზის სხივები სწორედ დასავლეთიდან მეტი; იგი რამდენადმე ეხმარება აბანოში სითბოს შენარჩუნებას.

ურბნისის აბანოს თარიღი არ გააჩნია და არც ადგილზეა ზუსტი მონაცემები. არქეოლოგიური მასალა ზოგადად გვიანანტიკურ ხანაზე მიგვიითითებს. ზედა მასალის მიხედვით (მარანი) გარკვევით შეიძლება ითქვას, რომ VI საუკუნეში აბანო დანგრეული იყო. უფრო მეტიც, აბანო მწყობრიდან გამოსვლის შემდეგ ჯერ სხვა დანიშნულებისათვის იყო გამოყენებული და შემდეგში კი მარნად გამოიყენეს.

უდავოდ ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ადრეული ხანის აბანოები ყველა (არმაზისხევი¹⁷, ბაგინეთი¹⁸, ბიჭვინტა, შუხუთი) გვიანანტიკური ან ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისისაა. ურბნისის აბანოს კედლის წყობა, მშენებლობის ხასიათი, საერთოდ ქალაქის ისტორია არქეოლოგიური მონაცემებით და სხვა, მის აგებას უფრო III საუკუნეზე მიუთითებს.

¹⁶ Витрувий, დასახ. ნაშრ., გვ. 106.

¹⁷ მცხეთა, I, გვ. 159.

¹⁸ ა. აფაქიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 38.

თ ა ვ ი მ ი ო თ ხ ე

ქალაქის წყლით მომარაგება

ქალაქ ურბნისის წყლით მომარაგების საკითხის გარკვევა ექსპედიციის ერთ-ერთ ძირითად მიზანს წარმოადგენდა. ამ მიმართულებით საქმაოდ დიდი სა-
მუშაოები ჩატარდა და ზოგი საკითხიც სათანადოდ გაირკვა.

ნაქალაქარის ტერიტორიაზე მდებარე სოფელს ამჟამად კარგი სასმელი წყალი არა აქვს. ადგილობრივი მცხოვრებნი გადმოგვცემენ, რომ 30—40 წლის წინათ, როდესაც მტკვრის წყალი უფრო სუფთა იყო (იგულისხმება მრეწვე-
ლობის სხვადასხვა დარგის განვითარების შედეგად მდინარის გაჭუჭყიანება). სასმელად მდინარის წყალს ვიყენებდით, ხოლო შემდეგ დავიწყეთ აქვე არ-
სებული მლაშე წყლების გამოყენებაო. საქმე იმაშია, რომ მტკვრის ფლატეზე, ნაქალაქარის ფარგლებში, დაახლოებით 800 მეტრის სიგრძეზე, შვიდი წყაროა. ამ წყაროებიდან ორს საქმაოდ დიდი დებიტი აქვს, ხოლო დანარჩენები მცირეა. შვიდივე წყარო მლაშეა. ეს წყაროები მავნებელი არ არის, მაგრამ ძალიან ხის-
ტია და ალბათ ამიტომ ხმარებას ერიდებოდნენ¹.

ჯერ კიდევ 1953 წელს ნაქალაქარის აღმოსავლეთით, ზღუდესთან, ექსპე-
დიციამ იპოვნა წყალსადენის ფრაგმენტი. ამ ფრაგმენტის მიხედვით წყალსადე-
ნი კაპიტალურ ნაგებობას წარმოადგენდა. სხვადასხვა ზომის ორი კერამიკული მილი (ერთი მილის დიამეტრი 10—12 სმ იყო, ხოლო მეორესი—8 სმ). ორივე მილი კირის მკვრივ დულაბში იყო ჩასმული (ტაბ. XXXV₂). როგორც ეტყობა, წყალი შორიდან მოჰყავდათ, წყალსადენი პარალელურად მიმავალი ორი მილისაგან შედგებოდა. თუ საიდან მოჰყავდათ ეს წყარო არ ირკვევა, რადგან ამ მხარეს კარგი სასმელი ამჟამად არ ჩანს².

ერთი წყალსადენის კერამიკული მილი უბოგნიით ამ ოციოდე წლის წინათ სახლის სარდაფის ამოღებისას ნაქალაქარის ჩრდილოეთ ნაწილში. ეს მილიც

¹ ასეთივე მლაშე წყლებია აღმოსავლეთით ორიოდე კილომეტრზე, მტკვრის ნაპირას მდებარე ჭეცხელას ნასახლარის ორივე მხარეს. მლაშე წყაროა აგრეთვე ისევ მდინარის სიახლოვეს, დღევანდელი სატრანზიტო გზის ნაპირას (ძველად „ამილამბერიანთ წყაროს“ ეძახდნენ) მგზავრების შესასვენებელ ფანჩატურთან.

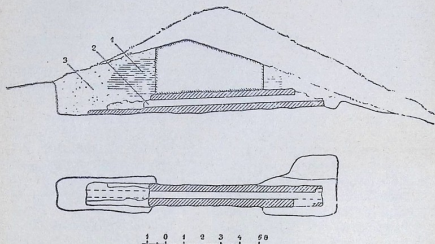
თუ ურბნისის აღმოსავლეთით ასეთი წყაროებია, სულ სხვა მდგომარეობაა დასავლეთით. იქვე ნახევარ კილომეტრზე „დეგათობად“ წოდებულ ადგილას სამასიოდ მეტრის სიგრძის ზეგში უამრავ ადგილას წყარო ამოდის. ეს ანკარა წყარო ძალიან კარგია სასმელად. ამავე დროს, წყაროს დებიტი იმდენად დიდია, რომ მასზე ათამდე წისქვილი დგას. ეს მდგომარეობა ვახუშტისაც აქვს შემჩნეული. იგი წერს: „ურბნისის დასავლეთით, დუდეს, დის წყარო ფრიად დიდი კიდესა მტკვრისასა, რომლით ბრუნავენ წისქვილნი ზამთარსა, ვინათგან ვერ განჰყინაეს“ (გეოგრაფია, გვ. 78).

² ურბნელები ჰყვებიან: გადმოცემით ჩვენი ტაძარი არ არის ადგილობრივი წყლით ნაგები, არამედ მისთვის შორიდან მოჰყავდათ წყალიო.

ჩვენ გადმოგვცეს. იგი ღულაბში არაა ჩასმული, მაგრამ საერთო ნიშნებით ისევ ადრეფეოდალურ ხანაზე მიგვითითებს.

ქალაქს სასმელი წყლის გარდა სამეურნეო წყალიც ესაჭიროებოდა. ამ მიზნით იყენებდნენ ლიხვიდან ადრევე გამოყვანილი არხის წყალს.

ქალაქის ტერიტორიის გათხრისას ჩვენ მიერ აღმოჩენილ იქნა სხვადასხვა ხასიათის სამი არხი.

სურ. 53. უბანი 11. არხი ალიზის გალავნის ქვეშ

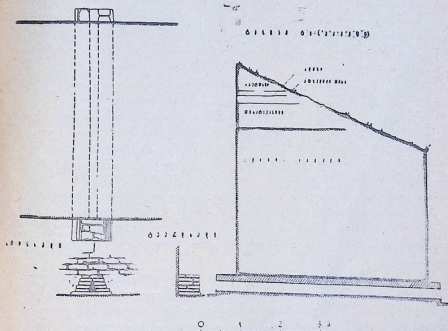
ვათხრების დასაწყისში (1953) ერთი არხის არსებობაზე მიგვითითეს ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა. დასაველეთით, ღვეთების წისქვილებისკენ მიმავალ გზაზე, რომელიც გადადიოდა ზღუდეზე, იქმნებოდა „უღელტეხილი“. ამ შემადლების გასასწორებლად, ჩვენს ჩასვლაამდე ორიოდ წლით ადრე, მოუყვანიათ ბულდაზორი, რომელსაც გზა გაუჭრია. ზღუდის გაჭრისას ბულდაზორს მოუწვრევია ქვიტკირით ნაგები არხის ნაწილი. მითითებული ადგილი გაეწმინდეთ (უბ. 11). გამოჩნდა დასურული არხის გარეთა მხარე, რომელსაც დასაწყისი მორღვეული ჰქონდა. მოვუძებნეთ ამ არხს მეორე ბოლოც. გაწმენდის შემდეგ აღმოჩნდა, რომ არხის შიდა ნაწილიც 3—4 მ სიგრძეზე დაზიანებული იყო. ადგილზე დარჩენილა არხის ძირი. ზღუდის გაჭრისას გაიჩვენა, რომ ალიზის კედელი და არხი ერთი და იმავე დროსაა აგებული (სურ. 53, ტაბ. XXXV). ქალაქისათვის ალიზის კედლის შემოვლების დროს შიდა ტერიტორიაზე წყალი შემოუყვანიათ დასურული არხით. როგორც ეტყობა, წყალი ზღუდიდან მოდიოდა დიდი ხოლო ზღუდის ქვეშ კი გვირაბით გადიოდა. ზღუდიდან გამოსვლის შემდეგ მცირედ გრძელდებოდა ქვის არხი, რის შემდეგაც წყალი ისევ დიდი ივლიდა. გვირაბი ნაგებია ქვიტკირით. დიდი ზომის ქვების შიდა ზედაპირი კარგადაა გათლილი და ურთიერთ მჭიდროდ მორგებული³. გვირაბის კვეთი ოდნავ მაღა-

³ П. Закаряя, К изучению жилых и оборонительных сооружений городища Урбниси, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1959, вып. 74, сур. 54, 56, гб. 132—136.

ლი ოთხკუთხედი (40×50 სმ). გვირაბის საერთო სიგრძე 13 მეტრამდეა (სურ. 53). როგორც აღვნიშნეთ, მას ბოლოები მორღვეული აქვს, მისი დანიშნულება მხოლოდ წყლის გატარებაა ზღუდის ქვეშ, ამიტომ შესაძლოა მას ბევრი არც აკლდეს. ალიზის კედლის სისქე, რომლის ქვეშაც უნდა გაევიდოდა არხს, 4.5 მ.

გვირაბის შიდა პირი ამჟამად 1,5 მ სიღრმეზე იყო მიწაში. ეს მიწა შემდეგაა გაჩენილი ზღუდის მიწაყრილის ჩამორეცხვის შედეგად. თავდაპირველად არხის ბოლო მიწის ზედაპირზე იქნებოდა. არხს მცირე დაქანება აქვს ქალაქისკენ.

1959 წელს XX უბანზე, კოშკის ჩრდილოეთით, ზღუდის შიდა ნაპირის გაწმენდის დროს ალიზის კედლის ქვეშ აღმოჩნდა არხი. არხის დანიშნულების გასარკვევად ჩაქრილი იქნა კედლის მეორე მხარეს მიყრილი მიწა. კედლის გაწმენდის შემდეგ დადგინდა, რომ არხის ბოლოები ალიზის კედლიდან ორივე მხარეს გამოშვებულია 25—30 სმ (სურ. 54). არხი ფაქტიურად გვირაბს წარმოადგენს, რომელსაც შესაძენევი დაქანება აქვს ქალაქისკენ (არხის დონეთა სხვაობა 3.4 მ მანძილზე 12—13 სმ). გვირაბი ნაგებია კირის ხსნარზე დიდი ზომის აგურით (აგური კვადრატულია 30×30×6 სმ). აგური დაგებულია ერთ ფენად. გვირაბს კი ქმნის აგურის სამ-სამი რიგი, რომლებიც ერთმანეთს უახლოვდება და გადახურულია აგურის ორი ფენით. გვირაბის სიგანე ძირში 20 სმ უდრის, ზემოთ კი—15 სმ, სიმაღლე 20 სმ. აგური მოვარდისფროა და კარვალაა გამოწვარი. უშუალოდ გვირაბის თავზე იწყება ალიზის ზღუდე.

სურ. 54. უბანი XX. არხი ალიზის გალავნის ქვეშ

გვირაბის ფუნქცია შეიძლება წარმოვიდგინოთ, თუ მხედველობაში მივიღებთ ზემოთ აღწერილ II უბნის გვირაბს. ვფიქრობთ, ამ გვირაბითაც სამეურნეო წყალი შემოდის ქალაქში.

ურბნისის ტერიტორია, როგორც აღვნიშნეთ, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ მცირედ დაქანებულია. თუ მოსარწყავად წარმოვიდგინო ასეთ რელიეფს, მაშინ დასაშვებია, რომ მიკვლეული გვირაბების მსგავსი უნდა ყოფილიყო რამდენიმე. თუ აღმოჩენილი არხები მდებარეობს ქალაქის ჩრდილო-დასავლეთით, ერთმანეთისაგან 40 მ დაცილებით, ასეთივე არხები უნდა ყოფილიყო მოპირდაპირე მხარეს, შუაში (ჩრდილოეთით) და სხვაგანაც. თანაც, უნდა გვახსოვდეს, რომ ამ არხების გაყვანის დროს ადრეფეოდალური ხანა და არხებს ცალკეული მეპატრონეები ეყოლებოდა. მათ შესაძლებლობაზე იქნებოდა დამოკიდებული საშენი მასალა, არხის სიგრძე და სხვ. ამ გარემოებას შეეძლო მათი რიცხვის გაზრდაც.

1956 წელს ნაქალაქარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მონაკვეთში აღმოჩნდა დახურული არხი, რომელიც განსხვავდება აღწერილებისაგან (უბ. XXIV).

არხი გრძელი ყოფილა. სამწუხაროდ, დარღვეულია მისი თავი და ბოლოდა შერჩენილია მართო 50—60 მ სიგრძეზე.

არხი ნაგებია ქვით და კრამიტით (ტაბ. XXXIV). არხის ძირში მიჯრით დღენილია გვერდებაკეილი კრამიტი (სიგრძე 41, ვანიერა მხარე 26, ვიწრო მხარე 16 სმ), ხოლო გვერდებზე და ზემოდან ოდნავ გათლილი ქვის ფილებია გამოყენებული. ყველაფერი ეს კირის სხნარზეა ნაგები, მაგრამ არ არის ისეთი მტკიცე, როგორც II უბნის გვირაბი იყო.

არხის ქანობი მთელ სიგრძეზე გაიზომა ზუსტი ხელსაწყობით და გამოიოკვა, რომ იგი თითქმის ჰორიზონტულია, რაც ვაუგებარს ზღის მის პრაქტიკულ გამოყენებას. არხი ამჟამად მიწაში ღრმად მდებარეობს. მისი ჩრდილო ბოლო ერთი მეტრის სიღრმეზეა, ხოლო მეორე ბოლო—ორ მეტრზე (აქ თავისთავად რელიეფი მაღლდება).

ქალაქის შიგნით, ზემოთ განხილულის გარდა, სხვა არხი არ აღმოჩენილა. მაგრამ გამორიცხული არაა, რომ აქ გაცილებით მეტი ყოფილიყო.

რაც შეეხება შიდა არხებით წყლით მომარაგების საკითხს და, საერთოდ, ქალაქის სამეურნეო წყლით მომარაგებას, ექსპედიციამ შეისწავლა, გაიკვია, რომ ქალაქი ურბნისი და მისი მიმდებარე ტერიტორია წყალს ღებულობდა ჯერ კიდევ ანტიკურ ხანაში გაყვანილი არხით. იგი გამოყვანილია მდ. ლიხვიდან. მისი სიგრძე ოციოდე კილომეტრია. არხი იმდენად მაღალი საინჟინრო ხელოვნებითაა ნაგები, რომ იგი დღესაც მოქმედია და სპეციალისტებს ანცვიფრებს.*

თუ საიდან ხდებოდა სასმელი წყლით ქალაქ ურბნისის მომარაგება, ამის გარკვევა არ მოხერხდა. ქალაქის შიგნით, მის განაპირებში თუ ირგვლივ, სპეციალურად არა ერთი თხრილი გაეთდა, მაგრამ სასურველი შედეგი არ გამოიღო.

ურბნისის ირგვლივ ათიოდე კილომეტრის მანძილზე ამჟამად სასმელად გამოსადეგი ისეთი წყარო არ არის, რომლის მოყვანა თვითდინებით შეიძლებოდა (დეგოთების წყაროები, რომელიც ზემოთ ვახსენეთ, ურბნისზე დაბლაა). ერთადერთი ასეთი წყარო, თუმცა მცირე დებიტით, იქვე მახლობლად მდებარე სოფ. რუისშია. სოფელში საკმაოდ მკიდრო მოსახლეობა ჩანს, როგორც ამაზე მიგვითითებს არქეოლოგიური მონაცემები, თუ უფრო ადრე არა, ანტი-

* რუისის არხს და მასთან დაკავშირებულ საკითხებს სპეციალური მონოგრაფია მიუძღვნა ექსპედიციის წევრმა ი. კიკნაძემ: მორწყვა ძველ საქართველოში, თბილისი, 1963.

კური ხანიდან მაინც. ასე რომ, ის მცირეწყლიანი წყაროები თითონვე დასჭირდებოდათ.

ნაქალაქარის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ორიოდ კილომეტრზე, მდებარეობს დიდი დებიტის მქონე მლაშე წყლები. მაგრამ მის მოყვანას ქალაქში აზრი არ ჰქონდა.

ცხადია, წყალსადენის მიწები ფრაგმენტებად ნაპოვნია ნაქალაქარის ტერიტორიაზე. მაშასადამე, ქალაქს ჰქონდა თავისი წყალსადენი. ზოგი ფრაგმენტის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, წყალსადენი კაპიტალური ყოფილა; პარალელურად მიმავალი, სხვადასხვა დიამეტრის მქონე კერამიკული მიწები კირის მკვრივ დუღაბშია ჩასმული. რაც შეეხება იმ საკითხს, თუ საიდან მოყავთ იგი, ეს დაუდგენელი რჩება. არაა გამორიცხული, რომ წყალსადენი უფრო შორიდან მოდიოდა, ვიდრე ამას ჩვენ ვვარაუდობთ.

თ ა ვ ი მ ა ხ უ თ ა

ტ ა ძ რ ი

ტაძარი მდებარეობს ნაქალაქარის აღმოსავლეთ მონაკვეთში, მდინარის ნაპირთან ახლოს. აქ განლაგებული ნაგებობანი არ არის ერთდროული. ადრეულია სამნავიანი ბაზილიკა, რომელსაც მრავალი გადაკეთება განუცდია. გვიანი ხანის ნაგებობებიდან სამრეკლო დგას შედარებით კარგად შენახული, ხოლო უკანასკნელი პერიოდის გალავნიდან მხოლოდ ერთი კოშკის საძირკველია გადაჩენილი. ამჟამად არსებული, ძლიერ დაზიანებული გალავანი კი არცთუ დიდი ხნის წინათ იყო აგებული.

აღნიშნული ანსამბლის ისტორიის სრული აღდგენა შეუძლებელია. ნაწილობრივ ამ ხარვეზს ავსებს მათიანეთა თურცლებზე შემონახული ცნობები და ტაძრისა და სამრეკლოს კედლებზე არსებული წარწერები.

ლიტერატურის მიმოხილვა. ურბნისის ტაძარი მოგზაურთა შენიშვნებითა და სამეცნიერო ლიტერატურით არცთუ მდიდარია, მაგრამ საკმაოდ საინტერესოა და ზოგი მათგანი—ანგარიშგასაწევი.

ურბნისის ტაძარს უცხოელთაგან პირველად შარდენი შეესო. სამწუხაროდ, მას თვით არ უნახავს ტაძარი, არამედ სხვის ნათქვამს ჰყვება. იგი როდესაც იმერეთიდან 1672 წ. მოდიოდა და გორს უახლოვდებოდა, მარჯვნივ დარჩენილ ნაქალაქარი ურბნისი. მისი სიტყვებით: „იმ ქალაქში არის საეპისკოპოზო კათედრა და ერთი დიდი ეკლესია ქართველებისაგან აშენებული“¹.

XVIII ს, პირველ ნახევარში ურბნისს ჩვეულებისამებრ ლაკონიურად აღწერს ვახუშტი ბაგრატიონი: ურბნისს „არს ეკლესია დიდი, უგუნბათო, ზის ეპისკოპოზი, მწყემსი დიდის ღიახვისა და რომელი ირწყვის ღიახვითა მით. შემუხსკრილი აღაშენა და განაახლა ედ (94) მეფემან ვახტანგ და შეამკო ხატი მისი წმიდისა სტეფანე პირველმოწამისა. მოზღუდა ქვიტკირითა“².

ვახუშტის დროს და ალბათ გვიანფოდალურ ხანაში ურბნელის სამწყსო შესაძლოა მართლაც ასეთი იყო, მაგრამ როგორი იყო იგი ადრე, ან რა ცვლილებები განიცადა საუკუნეების განმავლობაში, ეს უცნობია. თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ ურბნისის საეპისკოპოსოს ტერიტორია დაახლოებით იგივე ყოფილიყო ადრევეც, რადგანაც ნიქოზელი, რომელიც მას ჩრდილოეთით და მროველი დასავლეთით ესაზღვრებოდა, VI საუკუნეში უკვე ცნობილი იყო.

ვახუშტის შემომოყვანილ საინტერესო ცნობებს სხვადასხვა ადგილას გამოვიყენებთ. აქ კი აღვნიშნავთ, რომ მის დროს ურბნელის სამწყსო თითქმის ძველ ფორმებში იყო.

XIX საუკუნეში ევროპელი მეცნიერებიდან ურბნისს პირველი შეესო შვეიცარიელი დიუბუა დე მონპერე. სამწუხაროდ, მას არა აქვს საკუთარი დაჯ-

¹ ტ. შარდენი, მოგზაურობა საქართველოში, 1935, გვ. 58.

² ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 78.

ვირეებები, არამედ მატინეებისა თუ შარდენის მიერ მოყვანილ ცნობებს იმეორებს³.

ურბნისის წარწერები და ამდენად ისტორიაც პირველად მ. ბროსემ ალაპარაკა⁴. 1847 წლის მარტში მას უნახავს ურბნისი. ნაგებობა არ მოსწონებია და მასზე მოკლედ წერს. წარწერებს კი საკმაო ადგილს უთმობს. წარწერების გამოხეულება და კომენტარები მეტად საინტერესო იყო.

გასული საუკუნის 40-იან წლებში ურბნისი, სხვა ძეგლებთან ერთად, უნახავს მურავიოვს, როდესაც იგი მიემართებოდა ქართლიდან იმერეთს. მიუხედავად იმისა, რომ მის ნაწერში ჩანს არასპეციალისტის ხელი, მაინც საინტერესოა ზოგ დეტალში და ამიტომ ნაწილობრივ მოვიყვანთ. იგი წერს: Мы посетили древний город Урбниси известны уже во дни Македонского завоевателя; там останавливалась св. Нина, на пути в Грузию, и долго существовала кафедра одного из архиепископов Карталинских. Теперь это убогое селение на берегу Куры, замечательное только по своей древней церкви, основанной Вахтангом Гург-асланом. Она празднует архидиакону Стефану, коего часть мощей там хранится“ შემდეგ მოსდევს ეკლესიის გარე სახის აღწერა, რაც ნაკლებ საინტერესოა. მერე აგრძელებს: Была ограда, но обрушилась, уцелела надворотная башня, служившая архиерейским теремом, и несколько келии; на дворе опрокинута каменная древняя купель продолговатой формы, и около храма, как вообще на всем пространстве старого города, жители находят много монет греческих и римских“⁵.

ამ ამონაწერის მიხედვით ურბნისი XIX ს. შუა წლებში ყოფილა „უბოგო სеление“. ეს პატარა ღარიბი სოფელი ასეთივე ღარიბი შემდეგშიც. მას გამოცოცხლება დაეტყო მხოლოდ ჩვენს დროში.

მურავიოვის აქ ყოფნის დროს ეკლესიის გალავანი დანგრეული ყოფილა, ხოლო სამრეკლო მღვდელ-მთავრის საცხოვრებლად გაუხდიათ. იქვე მდგარა რამდენიმე სენაკი. ამ სენაკებიდან დღემდე კვალიც არ არის მოღწეული. ეზოში თავდაღმა დამხობილი სახათლავაც დაკარგულა. ამ ადგილებში სხვადასხვა მონეტებს რომ პოულობდნენ, ადგილობრივთა ვხადგანუელთათვის შეუტყობინებიათ.

მომდევნო ოციოდე წლის განმავლობაში ურბნისზე არაფერი დაწერილა. 1875 წელს დ. ბაქრაძის მიერ გამოცემულ კრებულში ურბნისს მიეძღვნა შესაფერისი ადგილი⁶. ავტორი ეყრდნობა არსებულ ლიტერატურას და ახალი თითქმის არაფერია; ერთადერთი, რაც ეურადღებას იპყრობს, ესაა რამდენიმე ახალი ეპისკოპოსი, რომლებიც მანამდე სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილი არ ყოფილა.

იმავე წლებში საქართველოში იმოგზაურა ახალგაზრდა რუსმა მეცნიერმა ნიკოლოზ კონდაკოვმა. მან ბევრი საკითხი, დავაშორებული ქართული არქიტექტურის ისტორიისთან, სწორად განსაზღვრა, მაგრამ ურბნისის თარიღში ვერ გარკვეულა⁷. ამის შედეგად იგი ურბნისს აქცევს ისეთი ძეგლების ფარგლებში,

³ Fr. Dubois, Voyage autour du Caucase, Paris, 1839, ტ. III, გვ. 183—184.

⁴ M. Brosset, Voyage archéologique... VI, Rapp., 1851, გვ. 13—19.

⁵ Муравьев, Грузия и Армения, ч. III, Спб., 1848, გვ. III.

⁶ Д. Бахрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства. 1875, გვ. 151—152.

⁷ Н. П. Кондаков, Древняя архитектура Грузии, М., 1876, გვ. 59.

როგორცაა დაბა, ვარძია, ტიმოთესუბანი და სხვა. ავტორისეული დაყოფით ეს არის ქართული არქიტექტურის განვითარების მესამე პერიოდი. ცხადია აქ არც პერიოდიზაციაა სწორი და არც ზემოხსენებული ძეგლების ერთ ჯგუფში მოქცევა⁸.

სხვა მხრივ კი ნ. კონდაკოვს ძალიან მოსწონებია ურბნისის ტაძარი. იგი წერს: „Эта Базилика, несомненно одно из самых красивых и величественных зданий Грузии“⁹.

სამწუხაროდ, ავტორი რადგანაც მთლიანად ვერ ერკვევა ქართული არქიტექტურის არსში, იგი ტაძარს მიაკუთვნებს „რომანულ“ და „ბიზანტიურ“ არქიტექტურას და ბოლოს წერს: Церковь, отличается такими совершенными пропорциями (чего опять-таки нельзя сказать о грузинских церквях), что невольно заставляет думать, что она построена специально выписанным западным художником и не позднее XIII столетия“⁹. კონდაკოვს, რომ ცოდნოდა ქართველ ოსტატთა სილიადე, მაშინ ურბნისის ტაძრის მშენებლად უცხოელს არ წარმოიდგენდა¹⁰.

მომდევნო წლებში ურბნისის ეხება ე. მურიე. მას ტაძარი უნახავს, მაგრამ მურიეს იგი აინტერესებდა, როგორც სამეგრელოს ისტორიისთან დაკავშირებული ძეგლი. როგორც ცნობილია, მარიამ დედოფალი, რომელმაც 1668 წელს ააღადგინა ტაძარი. იყო ცოლი მეფე ვახტანგ V (1658—1675 წწ.) და და ლევან II დადიანისა. მურიე როდესაც ჩამოთვლის მარიამის ნამოღვაწარს, იქვე ეხება ურბნისსაც. რაც შეეხება ტაძრის შეფასებას, მას ნაგებობა მაინცდამაინც არ მოსწონებია. თანაც დასძენს, რომ ზედ ძველი წარწერები არ არისო (რას გულისხმობს ის ძველ წარწერებში ძნელი ვასაგებია). ბოლოს მოჰყავს მარიამ დედოფლის წარწერა¹¹.

ძველ მკვლევართაგან პ. უვაროვა ერთადერთია, რომელმაც რეალურ მონაცემებით დაადასტურა ურბნისში ძველი ქალაქის არსებობა¹². იგი იცნობდა ქალაქზე არსებულ წერილობით წყაროებს, რაც ადგილზე შეამოწმა მცხოვრებთა მიერ ნაპოვნი ნივთების მიხედვით. მან არა მარტო შეაგროვა მოსახლეობაში შემთხვევით აღმოჩენილი ნივთები, არამედ თვითონვე უწარმოებია მცირე გათხრები. მოპოვებულ მასალას იგი ძირითადად სწორად განსაზღვრავს (ექვსი ნივთის ფოტოც აქვს გამოქვეყნებული), მაგრამ რატომღაც არქეოლოგიურ სამუშაოებზე და შედეგებზე წერს სქოლიოში. სამწუხაროდ, იგი არ უთითებს, ნაქალაქარის თუ რომელ ადგილზე გათხარა. იქვე იგი სინანულს გამოთქვამს, რომ ნაქალაქარი სოფლის მიწური სახლებითაა დაფარული და დიდი მასშტაბის გათხრები სასურველ შედეგს ვერ გამოიღებსო. მისი აზრით: „Древнее городище это навсегда закрыто для исследований“¹³. ავტორის აზრი. ცხადია საფუძველს არ იყო მოკლებული, მაგრამ, როგორც ჩვენ მიერ ჩატარებულმა გათხრებმა გვიჩვენა. ძველ ქალაქზე გარკვეული წარმოდგენა მაინც შეგვექმნა.

⁸ Н. П. Кондаков, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 29.

⁹ იქვე.

¹⁰ ნ. კონდაკოვი ურბნისის ეკლესიაზე ამ წიგნში რაც თქვა, იმას მოკლედ იმეორებს მეორე წიგნში: И. Толстой и Н. Кондаков, *Русския древности в памятниках искусства*, Спб., 1891, გვ. 73.

¹¹ Mourier, *La Mingrelie*, tier XV, 1883, გვ. 406—407.

¹² П. Уварова, *Урбниси, Материалы по археологии Кавказа*, вып. IV, М., 1894, გვ. 141—145.

¹³ П. Уварова, *Урбниси. Материалы по арх. Кавказа*, вып. IV, М., 1894, გვ. 141.

აღნიშნულის გარდა, უვაროვა ძირითადად განიხილავს ტაძარს და მასთან დაკავშირებულ საკითხებს. წარწერებზე და ხატებზე ცნობებს იღებს დ. ბაქრაძის გამოცემიდან (პ. უვაროვას მიერ წამოჭრილ ზოგიერთ საინტერესო საკითხს ქვემოთ ვიხილავთ).

ამ საუკუნის დასაწყისში ურბნისის ტაძრის წარწერებს საფუძვლიანად სწავლობს ე. თაყაიშვილი¹⁴. იგი აღვივალდა მიხვდა, რომ ტაძარი XIII ს. კი არ არის აგებული, როგორც ამას ნ. კონდაკოვი წერდა, არამედ წარმოშობილია ქრისტიანობის გამარჯვების პირველ ხანებში. ავტორი დასძენს: „კონდაკოვის აზრი მისაღები არ არის, ვინაიდან ურბნისის ეკლესია ისეთ ძველ დროს ეკუთვნის, რომ დასავლეთ ევროპიდან ხუროთმოძღვრის გამოწერა შეუძლებელი იქნებოდა“. ე. თაყაიშვილმა კარგად იცოდა, რომ იმ დროის საქართველო საკუთარი ძალებით ძლიერი იყო და გარედან მოწვევა არ ესაჭიროებოდა, ან დასავლეთში იყო კი მაშინ მოსაწვევი ოსტატი?

ე. თაყაიშვილი თანამიმდევრულად იხილავს ეკლესიის წარწერებს, ურბნელ ეპისკოპოს ეკდემოზის ნაწერს, სამრეკლოს წარწერას, კანკელის წარწერას, აღწერს ეკლესიაში დაცულ ხატებს, იძლევა ეპიტაფიებს და განიხილავს ხელნაწერებს. სტატიის ბოლოს ჩამოყალიბებულად იძლევა დასკვნებს ტაძრის წარსულზე (ავტორის მიერ მოცემულ მდიდარ მასალას სხვადასხვა ადგილას ვეყენებთ).

ურბნისის ტაძარს სპეციალისტები უკეთ გაეცვენ მას შემდეგ, რაც 1924 წ. გამოიცა ე. თაყაიშვილის მიერ ადრევე შედგენილი „ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი“. იქ მოთავსებულია არქიტექტორ ნ. სევეროვის მიერ 1920 წ. შესრულებული ნახაზები. როგორც ეს ნ. სევეროვს სჩვეოდა, ნახაზები კეთილსინდისიერადაა შესრულებული¹⁵.

ურბნისის ტაძარმა, როგორც არქიტექტურულმა ძეგლმა, პირველად პპოვა მეცნიერული შეფასება აკად. გ. ჩუბინაშვილის მიერ 1936 წ. გამოცემულ „ქართულ ხელოვნების ისტორიაში“. მართალია, აქ მოკლედაა განხილული ძეგლი, მაგრამ მისთვის სწორად არის განკუთვნილი ადგილი ქართული არქიტექტურის განვითარების გზაზე¹⁶.

რაც შეეხება იმ ლიტერატურას, რომელიც გამოსულია ჩვენი ექსპედიციის დაწყების შემდეგ, საკმაოდ მდიდარია, მაგრამ მას აქ არ შევეხებით, არამედ განვიხილავთ საჭიროების მიხედვით ძირითად ტექსტში.

ტაძრის წარწერები. ურბნისის ტაძრის კედლებზე მოთავსებულია მრავალი წარწერა. ისინი სხვადასხვა დროისანი არიან. საუკუნეების განმავლობაში ტაძრის არა ერთხელ დანგრევისა და აღდგენის შედეგად წარწერების უმრავლესობა ადგილგადაწაცვებულია. ეს წარწერები რამდენიმეჯერაა გამოცემული. იგი პირველად მ. ბროსემ გამოცა¹⁷. შემდეგ 50 წელზე მეტი ხნის განმავლობაში მას არავინ შეხებია. 900-იან წლებში კი ექ. თაყაიშვილმა ეპიგრაფიკული ძეგლები ადგილზე შეისწავლა და მცირე გამოცაკლისის გარდა ყველა საფუძვ-

¹⁴ ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, წ. 1, ტფილისი, 1907, გვ. 41—58.

¹⁵ ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი, შედგ. ე. თაყაიშვილისა, ტფ., 1924, სურ. 50—53.

¹⁶ გ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, ტფ., 1936, გვ. 34—35, სურ. 34.

¹⁷ Brosset, Voyage archéologique... VI, 1849, გვ. 13—19.

ლიანად დაამუშავა¹⁸. ბოლოს, ნაქალაქარ ურბნისისა და ტაძრის ისტორიის მოკლედ მიმოხილვისას წარწერებსაც ეხება ნ. შოშიაშვილი¹⁹.

ჩვენ ვედლებით წარწერები განვიხილოთ ქრონოლოგაურად.

ტაძრის კედლებზე არსებულ წარწერათაგან უადრესია ჩრდილოეთ კედელში შემთხვევით მოხვედრილი წარწერა (ტაბ. XXXVI), იგი შედარებით კარგადაა შენახული და შემდეგ წარმოადგენს:

𐌒𐌆 𐌒𐌗 𐌕𐌗
 𐌕𐌖𐌗 𐌕𐌕 𐌕𐌕𐌖 𐌕𐌖𐌖𐌖
 𐌕𐌖 𐌖𐌖𐌕 𐌕𐌖𐌖𐌖𐌖

ქარაგმების გახსნით ასე იკითხება:

ოფალო იესუ ქრისტე,
 კონსტანტი, მამა მიქელ შეიწყალენ
 ამის სიონისა მამანებელნი.

ამ წარწერის ადრეულ წამკითხველებს შორის მხოლოდ მეორე სტრიქონის პირველი სიტყვის გაშიფრვაშია განსხვავება—ერთი კითხულობს „კალატოზს“²⁰, მეორე—„კონსტანტის“²¹. ჩვენი აზრითაც აქ იკითხება კონსტანტი.

ვინ იყვნენ კონსტანტი ან მიქელი, არაა ცნობილი. ცხადია, მამა მიქელი სასულიერო პირია. ბოლო კონსტანტი ადგილობრივი დიდებულთაგანი უნდა იყოს. საფიქრებელია, რომ იგი ქალაქ ურბნისის მფლობელი თუ არა, ყოველშემთხვევაში, ძლიერი ფეოდალი იყო.

რაც შეეხება წარწერის თარიღს, თითქოს საეპეო არ უნდა იყოს მისი სიძველე. კონკრეტულად თავშეკრული ბ. ყ. ვ. შ და სხვები მიუთითებენ V—VII საუკუნეებზე. ანალოგიების საფუძველზე ნ. შოშიაშვილი მას V ს. ბოლოთი ათარიღებს²². თუ ამ თარიღს მთლიანად არ დავეთანხმებით, წარწერა V—VI სს. იქნას მაინც არ უნდა სცილდებოდეს. როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ამავე თარიღზე მიუთითებს ტაძრის მხატვრული ანალიზიც.

შემდეგი ეპოქისათვის გვაქვს სამი თანადროული წარწერა. ერთი მათგანი ნოთავსებულია სამხრეთით, ორი კი—აღმოსავლეთით.

XVII ს. ტაძრის რესტავრაციის დროს კარის ლუნეტის ამოქოლვისას მასში ჩაუყვლებიათ წარწერით ორი ქვა (ტაბ. XXXVI₂) და ახალი წარწერაც იქვე გვერდით მოუთავსებიათ.

¹⁸ იქ. თაყაიშვილი, დასახ. შრ., წ. 1, გვ. 41—51.

¹⁹ ნ. შოშიაშვილი, ურბნისის საქართველოა უძველესი ქალაქი, „ციცყარი“, 1958, № 4, გვ. 131—140.

²⁰ იქ. თაყაიშვილი, დასახ. შრომა, გვ. 46.

²¹ ნ. შოშიაშვილი, დასახ. შრომა, გვ. 137.

²² დასახ. შრომა, გვ. 137.

პარალელურ ხაზებს შორის განლაგებული ეს ასომთავრული წარწერა შემდეგა:

ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ	ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ
ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ	ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ
ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ	ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ
ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ	ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ
ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ	ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ
ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ	ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ

ქარაგმების ვახსნით ასე იკითხება:

უფალო ღმერთო, შეიწყალე თეოდორე ებისკოპოსი, ძეა ლუკასი, მამუ-
ნებელი ამის სიონისაჲ ოდეს ღმერთმან ღირს მყო ამის სიონისა ებისკოპოსად,
იყო ესე სიონი დაძულებულ უფროის ზომასა. ოთხნი
კუთხენი და კონქი განაბებულ იყუნეს სუეტნი ქტვი (?) დამპალ
იყუნეს და მომადლა ღმერთმან ამის ყოვლისაჲ აღშენებაჲ. ყოველია გაკე-
თებამა. ჭალისაჲ. მეოხებითა ღმრთისაჲთა, ყოველი გათავებითა მიქმნია.

ამ წარწერას თარიღი არ უზის, პალეოგრაფიული ნიშნებით კი მას X საუ-
კუნით ათარიღებენ²². მაგრამ აქ, ჩვენი აზრით, IX საუკუნის მეორე ნახევარიც
არ არის გამორიცხული. შინაარსით წარწერა მეტად საინტერესოა.

ურბნისის სიონის ეპისკოპოსად, როდესაც დაუნიშნიათ თეოდორე, მას
ეკლესია დანგრეული დახვედრია. იგი არ წერს დანგრევის მიზეზს, არამედ
აღნიშნავს, რომ „დაძულებულ“ იყო. შეიძლება დავუშვათ, რომ არაბთა
ლაშქრობების დროს დაინგრა ტაძარი. ეს უფრო მოსალოდნელია მომხდარიყო
VIII ს. 30-იანი წლების ბოლოს, მაშინ როდესაც მურვან-ყრუმ ქალაქი გადას-
წვა. მომდევნო პერიოდში არ იქნებოდა ხელსაყრელი პირობები ძეგლის აღსად-
გენად, ხოლო IX ს. ბოლოსა და X საუკუნეში, როდესაც ქვეყანა პოლიტიკუ-
რად და ეკონომიურად მოღონიერდა, მაშინ შეუძღვნენ კიდევაც მის აღდგენას.

ძეგლების წარწერებში ხშირია შემთხვევა, როდესაც აღმდგენელი თავის-
თავს „მამუნიებელს“ უწოდებს. ზემომოყვანილ წარწერაშიც ასეა. მაგრამ კერძოდ
ამ შემთხვევაში იგი საუფუძველს არ არის მოკლებული. თეოდორეს დახვედრია:
„ოთხნი კუთხენი და კონქი განაბებულ“ და „სუეტნი ...დამპალ“. აქ რომ სიმართ-
ლეა აღნიშნული, ეს ამჟამადაც ჩანს აღდგენილ ტაძარში. შენობის ოთხი კუთხე
კონქი და სვეტები თუ დარღვეული იყო, არცთუ ბევრი ყოფილა გადარჩე-
ნილი.

იგივე თეოდორე სხვა წარწერაში ისევ იმეორებს, რომ მან ეკლესია „აღ-
შენა“. ეს წარწერა ამჟამად მოთავსებულია აღმოსავლეთ კედელზე (ტაბ.
X XXVIa). თავდაპირველი ადგილსამყოფელი კი უცნობია. აქ ორი წარწერა სამ
ქვაზეა განლაგებული, რომელთაგან მესამე თავდაყირაა ჩაყოლებული. მეორე
და მესამე ქვაზე შემდეგი წარწერაა:

²² ნ. შოთიაშვილი. ურბნისი — საქართველოს უძველესი ქალაქი, ცისკარი, 1958, № 4, გვ. 138—139.

Ծ Կ Ա Կ Շ Ի Դ   Կ Ք Ի Շ Ը Զ Ի Ծ
 Խ Զ Ծ Զ Ե Դ Ե Դ   Ժ Լ Ը Կ Ը Լ Զ Ե Դ
 Դ Կ Կ Լ Ը Ը Լ Լ Ը   Ի Կ Կ Դ Կ Դ Լ Դ Զ Դ
 Ը Ո Կ Կ Ա Դ Ի Ը   Ը Կ Ե Խ Զ Զ Խ Դ

ქარაგმების გახსნით იკითხება:

დიდებაა შენდა ქრისტე,
 რამეთუ მომბადლე თეოდორე
 ეპისკოპოსსა ამის სიონისა
 აღშენებამ, თანა

შეწვევითა მიქელ
 ძისა კონსტანტინესითა.
 ქრისტემან შეუღღვენ. ესე მე
 აბიათარ დავწერე.

როგორც წარწერიდან ჩანს, ტაძრის აღდგენა (ტექსტის მიხედვით: „აღშენება“) თეოდორე ურბნელს უწარმოებია კონსტანტინე მიქელის ძის „თანაშეწვევით“.

იქვე მარცხენა ქვაზე მოთავსებული წარწერა (ტაბ. XXXVI) ასეთია:

Լ Կ Ը Բ Ը Կ Դ Զ Ի Կ
 Կ Կ Կ Ի Ե Խ Ը Ը
 Կ Կ Կ Կ Ի Զ Ի Կ Կ Ը
 Ը Զ Լ Ը Կ Ի Կ Կ Ը Ը

ქარაგმებს თუ გავხსნით წარწერა ასეთ სახეს მიიღებს:

სამებაო წმიდაო შეიწყალე მონაბ
 შენი ქავთარ, შუშან და
 ნაშობნი მათნი, შემწენი
 ამის სიონისა, ქრისტემან შეუღღვენ, ამინ.

ურბნელ თეოდორეს მარტო ვერ აუწევია ეკლესიის აღდგენის სიმძიმე, როგორც ეტყობა, მას ამ საქმის დაძლევაში მხარში ამოდგომიან კონსტანტინე და ქავთარი თავისი ოჯახით. ამ პირების ვინაობა ისტორიას არ შემოუწინავენ. საფიქრებელია, რომ ისინი იქნებოდნენ ადგილობრივი ფეოდალები.

თარიღი ამ წარწერებსაც არ უზიო. მაგრამ რადგანაც მათში ერთი და იგივე პიროვნება—თეოდორე ეპისკოპოსია ნახსენები, ამიტომ ცხადია ისევ IX ს. მეორე ნახევრით ან X საუკუნით უნდა დათარიღდეს.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ განხილული სამი წარწერა განლაგებული ხუთ ქვაზე დაწერილია ერთი და იმავე ხელით. ეს პიროვნება თავის ნაღვაწს არ იფიწყებს და ერთგან გვამცნობს: „ესე მე აბიათარ დავწერეო“. სხვა რა საქმე გაუკეთებია აბიათარს, უცნობია.

ზემომოყვანილი ოთხი წარწერა მთავარია ტაძრის კედლებზე არსებულ ძველ წარწერათაგან. მათი საშუალებით ვიგებთ ტაძრის ისტორიის ზოგიერთ მომენტსაც. სამწუხაროდ, მომღვენო საუკუნეების ისტორიაზე ცნობები თითქმის სულ არა გვაქვს. ხოლო თუ გამოვალთ იმ ფაქტიდან, რომ XI—XII სს. მიჯნაზე ურბნისი ერთ-ერთი მოწინავე საეპისკოპოსო იყო, რადგან 1103 წელს და-

ვით აღმაშენებლის მიერ მოწვეული საეკლესიო კრება რუის-ურბნისთან არის დაკავშირებული²¹, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ურბნისი თეოდორე ეპისკოპოსის აღდგენითი სამუშაოების შემდეგ თანდათანობით ძლიერდებოდა. როგორც ეტყობა, ურბნისის კეთილდღეობის პერიოდი გავრცელდა მონღოლთა შემოსევამდე. შემდეგ კი სხვა ბევრი ტაძრის მსგავსად, მასაც დასდგომია შავი დღე. კონკრეტული ვითარებები უცნობია, მაგრამ 1566 წ. სიმონ I (1558—1600 წწ.) მიერ გაცემულ სიგელში ვრცლადაა აღწერილი თუ რა სავეალალო მდგომარეობაში ყოფილა საეპისკოპოსო. კერძოდ, ერთგან ვკითხულობთ: „ძველთაგან მრავალამ დავიწყებული საყდარი საეპისკოპოზო ურბნისი, რომელ მოშლილ იყო წამთა ვითარებისაგან...“ მეფე უმტკიცებს დაკარგულ მამულებს, უახლებს საზღვრებს და სხვ. კერძოდ ნაგებობაზე არაფერია ნათქვამი, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ მრავალგზის შემოსევებისას არც იგი დარჩებოდა დაუზიანებელი.

უშუალოდ მომდევნო პერიოდის შემთხვევებზეც არაფერი ვიცით. XVII ს. შუა ხანების ისტორიაზე კი ისევ ძეგლის წარწერა ვეყვივება.

წარწერა მოთავსებულია სამხრეთის კარის ლუნეტში (ტაბ. XXXVII). ძველი წარწერის გვერდით (ამ წარწერის ავტორს ლუნეტი ამოუვსია და ძველი წარწერებიც ნანგრევებიდან ამოუღია და აქ ჩაუშენებია. ასეთი მოქმედებით მან კარგი სამსახური გაუწია ისტორიას). განსხვავებით სხვა წარწერებიდან იგი მხედრულია და ასე იკითხება:

ქ. შენ, ყოველად სანატრელო, ღვაწლმრავალო და
 დიდებულო, ყოველთა მ
 ოწამეთა უწინარესო და უწარჩინებულესო წმიდაო
 სტეფანე,
 შემწე მექმენ ორსაეე შინა ცხოვრებასა, რომელმან
 აღვაშე
 ნეთ ძირითურთ აღმოფხრული ტაძარი შენი ჩვენ,
 დადი
 ანის ასულმან დედოფალმან, პატრონმან მარიამ,
 რათა მე
 ონ ექმნა სულსა ჩემსა და სულსა ძისა ჩვენისა
 სასურველისა ო
 ტიასასა, წინაშე ღვთისა შენისა, დღესა მას
 გაკითხვისასა, ქორონიკონსა ტნვ.

ეს 1668 წლის წარწერა და მასში მოთხრობილი საქმიანობაც ეკუთვნის ვახტანგ V მეუღლეს მარიამ დედოფალს. იგი წერს: „აღვაშენეთ ძირითურთ აღმოფხრული ტაძარი“. როგორც აღრევე ვნახეთ, თეოდორე ეპისკოპოსიც წერდა აღვაშენეთო. დღეს მდგარ ნაგებობაში მართლაც დიდი მასშტაბისაა მარიამის ნიერ აშენებული. როგორც ეტყობა, თეოდორეს ნამოღვაწარიც დანგრეულია და ახალ ოსტატს, სხვა თუ არაფერი, ნანგრევებიდან მისი წინამორბედი კოლეგის ნამუშევრიდან ფრაგმენტები გადაურჩენია და ახლად აღდგენილ კედლებში ჩაუყოლებია. ქვემოთ, ძეგლის აღწერისას ვნახავთ, რომ მარიამმა მართლაც დიდი სამუშაოები ჩაატარა და ძეგლს სიცოცხლე დაუბრუნა. ასევე, მან უფრო აღრე აღადგინა და სიცოცხლე შეუნარჩუნა ბოლნისის სიონსაც²².

²¹ თ. ყორღანიძე, ქრონიკები, II, 1897, გვ. 54-68.

²² Г. Н. Чубинашвили, Болниси, 1941, გვ. 115.

სხვა ცნობები არ შემონახულა, სადაც ურბნისის დანგრევაზე იყოს საუბარი. დაახლოებით ასი წლის განმავლობაში (1566 წელს სიმონ მეფის მიერ სიგელის გაცემიდან) ისეთი რამ მომხდარა, რასაც კატასტროფამდე მიუყვანია ტაძარი. ისტორიულ მომენტებს თუ გაეიხსენებთ, შეიძლება შეეჩერდეთ შაჰ-აბასის შემოსევებზე. მისი თავდასხმები მწვავე და დამანგრეველი იყო, შეიძლება სწორედ მაშინ დაანგრეს ურბნისიც.

ურბნისის მომდევნო პერიოდის ისტორია ისევ იმავე ანსამბლშია დაცული. აქვე მდგარი სამრეკლოს დასავლეთის ფასადზე 1706 წელს შესრულებული მეფე ვახტანგ VI ვრცელი წარწერაა. ამ წარწერას ვიხილავთ ქვემოთ სამრეკლოსთან ერთად, აქ კი მხოლოდ ერთ ამონაწერს მოვიყვანთ. წარწერაში ერთგან ვკითხულობთ: „აღვშენე სამრეკლო ესე გალავან-პალატითა და სხვა სახლებითა“. დღემდე მოღწეულია მხოლოდ სამრეკლო, ხოლო დანარჩენის კვალიც არა ჩანს. ეს ნაგებობანი მტრებს დაუნგრევიათ და ისევ მალე ასაგები შექმნილა.

ექ. თაყაიშვილს ურბნისში ყოფნის დროს მღვდლის სახლის კედელში უნახავს ქვა, რომელზედაც სამი წარწერა ყოფილა, ერთი პროზით და ორი ლექსად²⁶. სამწუხაროდ, ეს ქვა დაკარგულია. მოვიყვანთ მხოლოდ ამონაწერს. სამივე წარწერა მშენებლობის შესახებ თითქმის ერთნაირად გადმოგვცემს, რომ ურბნელ ნიკოლოზ ხერხეულიძეს აუგია გალავანი კოშკებით და ბქე. იქვე ქვემოთ ვკითხულობთ, რომ ეს მომხდარა მაშინ, როდესაც „ქართლს უსჯულონი მკვიდრობელ“. წარწერებს თარიღად 1739 წელი უზით, ე. ი. ვახტანგ VI მიერ აგებული პალატი, გალავანი და სხვა სახლები დაუნგრევიათ ოსმალებს მეფის რუსეთში წასვლის შემდეგ.

ჩვენს დრომდე არც ხერხეულიძის ნამოღვაწარს მოუღწევია. ეზოში გათხრების წარმოების დროს კი სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხეში აღმოჩნდა ცილინდრული კოშკის ნაშთი (ტაბ. XLVIII₂). ასეთივე კოშკი მოსალოდნელია მდგარიყო, როგორც ეს XVIII ს. ეკლესიების გალავანებში გვხვდება, ოთხივე კუთხეში. მიცვლული კოშკის ნაშთის ზუსტი დათარიღება ძნელია, მაგრამ ის რომ ნამდვილად XVIII ს. მიეკუთვნება ეს კი ცხადია. ვახტანგ VI წარწერაში გალავანი იხსენიება, მაგრამ კოშკი კი არა. ხერხეულიძე კი ორჯერ აღნიშნავს კოშკების აგებას. აღმოჩენილი ცილინდრული კოშკის ფორმაც უფრო იმ წლებზე მიუთითებს, როდესაც იქ მშენებლობას აწარმოებს ურბნელი ნიკოლოზ ხერხეულიძე.

ურბნისის ნაგებობათა შემდეგ ცვლილებებზე არავითარი ცნობები არა გვაქვს. ამიტომ ჩვენ დავუბრუნდებით ისევ ტაძრის კედლებზე არსებულ სხვა წარწერებს.

ეს წარწერები განსაკუთრებულს არაფერს შეიცავს, მაგრამ მაინც საინტერესოა ისტორიისათვის, ამდენად, მათი აქვე მოყვანა აუცილებელია.

აღმოსავლეთის კედელზე (ტაბ. XXXVIII₂) ასომთავრულით აწერია:

Ը Կ Թ Ի Կ
 Ծ Կ Ն Ի Ը Ը
 Կ Դ

²⁶ ექ. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, გვ. 48—50.

იკითხება: „აბიათარ დეკანოზი უფალო შეიწყალე“ როდის მოღვაწეობდა ეს აბიათარი უცნობია. როგორც ეტყობა, აქ მოხსენებული აბიათარ დეკანოზი ექ. თაყაიშვილმა იმ აბიათარად მიიჩნია, რომელიც მოხსენებულია ზემომოყვანილ თეოდორე ეპისკოპოსის ერთ-ერთ წარწერაში²⁷. ჯერ ერთი—იქ აბიათარი მხოლოდ დამწერია და არა დეკანოზი და მეორეც—წარწერები პალეოგრაფიულად სულ სხვადასხვა ხასიათისაა. აბიათარ დეკანოზი გაცილებით უფრო გვიან ცნოვრობდა, ვიდრე მეორე აბიათარი.

იქვე მასლობლად:

ქ ყ უ ზ
ქ ა ც ჰ ს
ზ უ ლ ა მ
ბ ა ე ბ ზ
ნ ხ ს

იკითხება: „ქრისტე, შეიწყალე საქართვმკლდეაძეთა²⁸ (მკლდე-ლადას ძეგ) დეკანოზი“.

იქვე:

ქ ყ უ
ბ რ ც ყ ნ
ბ ზ ხ
ზ რ

იკითხება: „ქრისტე, შეიწყალე მონაა შენი დეკანოზი... ამინ“.

შემდეგი წარწერა იკითხება: „ქრისტე, შეიწყალე მონა შენი კანდელაკი“. აღმოსავლეთის კედელზე ცუდი ხელით აწერია:

ქ უ ბ რ ა ზ ჰ ღ ი რ
ქ უ ბ ყ ს რ უ ბ რ ა ზ ყ რ
ზ ჰ ღ ი რ [ღ]

შეიძლება წავიკითხოთ ასე: „ქრისტე, მონაა ვახტანგ, ქრისტე, მოიკსენე მონაა შენი ვახთანგ“.

აღმოსავლეთის კედელზე მხედრული წარწერაა ექვსსტრიქონიანი. ქვის ქვედა ნაწილი დაზიანებულია, ზედას კი ექ. თაყაიშვილი ასე კითხულობს: „ქ. თი, ყოველთა მოწამეთა უწარჩინებულესო პირველ მოწამეო სტეფანე, შეიწყალე ფრიად ცოდვილი (მონაა) შენი მამუკა...“²⁹

ექ. თაყაიშვილს მოყავს ეკლესიაში ქვის ნატეხზე შერჩენილი წარწერა: „ქ. მოიხსენე უფალო ყოვლად უღირსი მონა შენი ურბნელი ევდემოზ საყდრისა ამის...“ ეს წარწერა იმითაა საინტერესო, რომ ევდემოზს ურბნისში თითქოს რაღაც აუშენებია. თვით ევდემოზი რატიშვილი მკვლევარის ცნობით, იყო ჯერ ურბნელი. შემდეგ მანგლელი და ბოლოს ქართლის არქიეპისკოპოსი. იგი დაბადებულია 1623 და გარდაცვლილა 1711 წ.

გარდა ამისა, ტაძარზე მუშაობის პროცესში სამხრეთის ფასადზე აღმოჩნდა კიდევ ერთი წარწერა. აღმოსავლეთიდან მეორე სარკმლის მარჯვენა ქვაზე წვრილი ასოებით, ჩაკვეთით გამოყვანილი ასომთავრული ნაწერი ძლივს ემჩნევა. მას ასეთი სახე აქვს:

²⁷ ექ. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 58.

²⁸ ექ. თაყაიშვილი, ამ ადგილს სავარაუდოთ „მკლდელიქედ“ კითხულობს.

²⁹ ექ. თაყაიშვილი, გვ. 46—47.

წმ სმ ტ -
 აჰბ თჳჳჳ
 უჩყსბ ყჳ
 წმ

ნაწილობრივ ასე იკითხება: „წმიდაო სულო.... ქრისტეფორე ეპისკოპოსი (?) შეიწყალე. წმიდაო...“

ნაწერი გვიანია. თუ ვინ არის ქრისტეფორე არ ჩანს. საფიქრებელია, იგი იყოს ის ეპისკოპოსი ქრისტეფორე ფალავანდიშვილი, რომელიც მოხსენებულია ზემოთხსენებულ სამრევლოს წარწერაში (შესრულებულია 1706 წ.).

ეკლესიაზე დასავლეთით მოდგმულ სკოლის შენობის (ყოფილი მღვდლის სახლი) ქვედა სართულის აივანზე 1961 წელს შემთხვევით აღმოჩნდა ქვა, რომელზედაც სქემატურად „ბოლნური ჯვარია“ გამოსახული და იქვე წარწერების ფრაგმენტებია.

გარდა ამისა, ექ. თაყაიშვილს (ნაწილობრივ მ. ბროსესაც) ბევრი რამ მოყავს ურბნისის ეკლესიასთან დაკავშირებით. მაგრამ რადგანაც მათ ნაგებობასთან უშუალო კავშირი არა აქვთ, ჩვენ აქ არ მოგვეყავს.

რაც შეეხება ანსამბლის შემდეგდროინდელ ისტორიას, ცნობები მეტად უმნიშვნელოა. ვიცით, რომ რაც კი რამ შედიოდა ანსამბლში, ტაძრისა და სამრევლოს გარდა ყველაფერი მოისპო, მომატებით კი ვგონებ არაფერი მომატებია. მხოლოდ 1904 წელს (ეკლესიის შუა ნაგის კამარის საბრჭენ თაღზე არსებული წარწერის მიხედვით) შიგნიდან და გარედან შეუღესიათ და შეუთეთრებიათ ეკლესია (ეს ნაღესობა ჩვენ ჩამოვსენით, დავტოვეთ მხოლოდ თარიღი).

თვით საეპისკოპოსოს უკანასკნელი პერიოდის ისტორიისათვის ინტერესმოკლებული არაა 1801 წლის შემდეგი ცნობა: „Урбинский епископ Юлий жительствовавший в Урбинси; у него сел 20, князей, 5, дворян 8“²⁰.

რაც შეეხება თვით საეპისკოპოსოს, როგორც ცნობილია, რუსეთთან საქართველოს შეერთების პირველივე წლებში დაიწყო საეპისკოპოსოების გაუქმება, მათი რაოდენობის შემცირების მიზნით. კერძოდ, ურბნისის საეპისკოპოსო გაუქმებულია 1811 წელს და იგი შეუერთებიათ მცხეთისათვის რუისის, სამთავისისა და ნიჭოზის საეპისკოპოსოებთან ერთად²¹.

ტაძრის აღწერა. ეკლესია, რადგანაც ბევრჯერაა გადაკეთებული, ამიტომ უკეთესია ჯერ ვაწარმოთ დეტალური აღწერა და შემდეგ—ანალიზი.

ეკლესია და მასთან დაკავშირებული ნაგებობანი დროთა განმავლობაში ნაწილობრივ მიწით იყო დაფარული, პირველ რიგში საჭიროდ ვცანით გაგვეწმინდა ტაძარი შიგნით, რათა დაგვედგინა მისი თავდაპირველი გეგმა, ძველი იატაკის დონე და სხვ. ეკლესიის ირგვლივ მდებარე ტერიტორიის გაწმენდას უნდა დაედგინა ბაზილიკის ტიპი და მასთან დაკავშირებული საკითხები. ამ გათხრებმა ზოგი რამ გააჩვენა, მაგრამ ბევრ საკითხზე პასუხი დანგრეულ ნაწილებთან ერთად დაკარგულია.

²⁰ Акты, т. I, Тифлис, 1866, 88- 531.

²¹ Акты, т. VI ч. I, 83, 364.

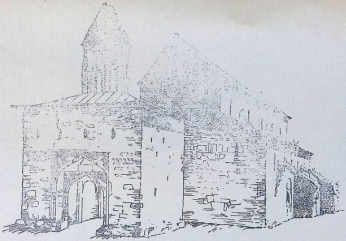

Fig. 53. Plan of the building in the courtyard of the monastery of St. Panteleimon.

7. 3. 1930

გასაწმენდი იყო აგრეთვე ტაძრის შიდა კედლები. ეკლესიის კედლები ამ საუკუნის დასაწყისში გაკით შეუღესიათ და შეუთეთრებიათ³². გასარკვევი იყო, რა იმალებოდა ახალი ნალესობის ქვეშ და მისი მოხსნით რომელ საკითხს მოეფინებოდა ნათელი.

ურბნისის ტაძარი, როგორც ერთ-ერთი საუკეთესო ქართული სამნავიანი ბაზილიკა, დიდი ხანია ცნობილია ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში მაგრამ მას თუ გვერდებზე დამატებითი სათავსოები ჰქონდა, ეს კი უცნობი იყო.

ტაძარი სამნავიანი ბაზილიკაა (სურ. 55—59, ტაბ. XX XVIII). ცენტრალური ნავი ორჯერ განიერია გვერდით ნავეებზე. ნავეებს ერთმანეთთან აერთებს ოთხ წყვილ სვეტზე გადასული თალები. სვეტების გვერდის ჯვარის ფორმა აქვს, რომელთა სიგრძივი მკლავები ცოტათი აღემატება გვერდის მკლავებს. იმავე ფორმას იმეორებს მოპირდაპირე პილასტრებიც. მხოლოდ მათ შორის მასალაშია განსხვავება და რაც მთავარია, თანადროულებიც არ არიან.

ზემოთ მოყვანილი თეოდორე ეპისკოპოსის წარწერა კარგად გადმოგვცემს თუ რა ძლიერად იყო დანგრეული ეკლესია. წარწერაში ვკითხულობთ: „იყო ესე სიონი და ძველ ბუღელ უფროჲს ზომასა. ოთხნი კუთხენი და კონქი განკებულ იყუნეს. სუეტნი... დამალ იყუნეს“. როგორც აქედანაც ჩანს, სვეტები მეტად ცუდ მდგომარეობაში ყოფილა. თეოდორეს აღდგენის ხელი ყველგან არა, მაგრამ ზოგან კარგად ჩანს.

ეკლესიის შიგნით ახალი იატაკის აყრისა და თავდაპირველი იატაკის დონის აღდგენის შემდეგ გამოვლინდა პილონების პირვანდელი ბაზისების ფორმა, რის შემდეგ უფრო გაადვილდა ცვლილებების დაზუსტებაც.

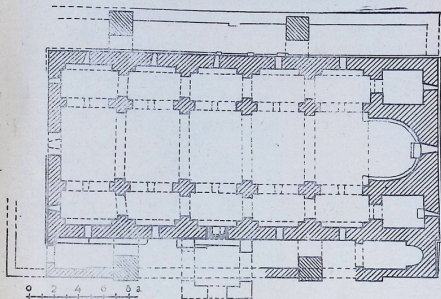
სამხრეთის პილონების რიგი უცვლელადაა მოღწეული, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში ზოგიერთი ქვის გამოფიტვას და უმნიშვნელო შეკეთებებს (სურ. 58, ტაბ. XLI, XLII). ჩრდილოეთის პილონების რიგი კი ნაწილობრივ აღდგენილია. მათ აღმდგენს არ შეუცვლია პილონების განლაგება, რადგან იგი დაკავშირებული იყო უშუალოდ მოპირდაპირე პილონებთან.

თავდაპირველ პილონს, როგორც აღვნიშნეთ, ჯვარული გეგმა ჰქონია და კუბურ ბაზისზე დგას, რომელიც პილონის სიბრტყიდან არ გამოდის. პილონებს ერთმანეთთან კარგი პროპორციების მქონე ნალისებრი თალები აკავშირებს (სურ. 60). თალების იმპოსტები გამოჭრილია სწორკუთხა ქვიდან მარტივი პროფილით. ასეთი კაპიტალები გამოყენებულია ჩრდილოეთის აღდგენილ პილონებზეც. ზოგი მათგანი შესაძლოა ნანგრევებიდან ადგილზევე იყოს დაბრუნებული, ზოგი კი ძველის მსგავსად უნდა იყოს გამოთლილი.

ეკლესიის პირვანდელი პილონები და ნალისებრი თალები ამოყვანილია კარგად თლილი კვადრებით (ტაბ. XLII, XLIII). თუმცა, ქვა არაა ერთი ზომის, მაგრამ რიგების ჰორიზონტალობა მაინც დაცულია. ქვა ერთმანეთთან იშვიათი ოსტატობითაა მორგებული, რითაც ზედმიწევნით სწორი ზედაპირია მიღებული. სამწუხაროდ, ასეთივე შთაბეჭდილებას ვერ ტოვებს ჩრდილოეთის მხარე (ტაბ. XLI). საკურთხევლისკენ მდებარე ორი პილონი მთლიანად აგურითაა ამოყვანილი, ხოლო ორი დანარჩენი ქვით. აქ ყველაფერი გარკვეული

³² ეს სამუშაოები ჩაუტარებიათ 1904 წელს. თარიღი დიდი ასობით აწერია ცენტრალური კამარის ერთ-ერთ საბრჯენ თაღს. ასოები ზოგიერთმა ასომთავრულ წარწერად მიიჩნია. ეს რომ შემდეგშიც არ გაზღეს სადავო, ციფრები იქვე დაეტოვეთ.

როდია. მაშინ როდესაც სვეტის ღეროს გადაკეთება არ ეტყობა და მსგავსია მოპირდაპირის, ბაზისი გადაკეთებულია. თუ თავდაპირველი ბაზისი კუბურ მასას წარმოადგენს, აქ განსხვავებულია და სვეტის ჯვარულ გეგმას იმეორებს. როგორც ეტყობა, აღმდგენელი ოსტატის ეპოქას მარტივი კუბური მასა არ შეეფერებოდა. ამიტომ ოსტატმა ახლად აგებულ ორ პილონს გაუკეთა ეპოქის შესაფერისი (XVIII ს.) ბაზისები და გადაარჩინილ ორ ბაზისსაც სათანადოდ შეუცვალა სახე. ასეთი გადაწყვეტით ოსტატმა ცენტრალური ნავის ცალ მხარეს ერთიანი გადაწყვეტა მიიღო.

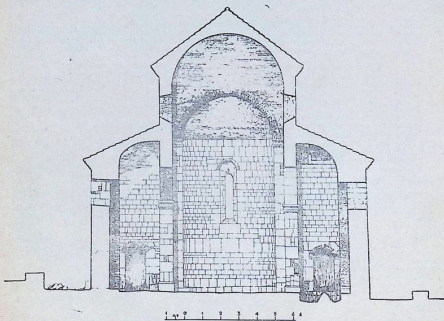
სურ. 56. ეკლესია. გვემა

ეკლესიის ცენტრალური ნავის სამხრეთის მხარეზე თავდაპირველი ნაწილები შერჩენილია ზოგან თაღების თავზე 1,5 მ სიმაღლეზე. ამის ზემოთ კედლები მთლიანად აგურითაა ამოყვანილი. აგურისავეა ნავის გადაზნური ცილინდრული კამარა თაღებით.

ეკლესიის გვერდის ნაგებში ზოგან შერჩენილია თავდაპირველი სახე. კედლები ამოყვანილია ქვით და პილასტრები აგურით (სურ. 57—59). ქვის ფორმა, დამუშავება და წყობა განსხვავებულია პილონების წყობისაგან. პილონები კარგად თლილი მაგარი ჯიშის ქვითაა ამოყვანილი, აქ კი რბილი ჯიშის მომწვანო ქვაა. მას ოდნავ ფორმა აქვს მიცემული. რაც შეეხება აგურის პილასტრებს, ისინი თავისთავად არაა ცუდად ამოყვანილი, მაგრამ პილონებს ყველგან არ შესატყვისებთან. გვერდის ნაგები გადახურულია კამარებით, რომლებსაც წრის მეოთხედის ფორმა აქვს (სურ. 57). იმავე ფორმებს იმეორებს საბჯენი თაღებიც, მაგრამ ყველაფერი ეს დუნედაა ნაგები, არ ეტყობა მაღალი ოსტატობა. პილასტრების კაპიტელებსაც არა აქვს ერთნაირად გამოკვეთილი ფორმები. გვერდით ნაგებში ორი სამშენებლო ფენა მაინც ჩანს, თუ მეტი არა. ერთი

ქვით ამოყვანილი კედლის ნაწილები, ხოლო მეორე—აგურით ნაგები პილასტრები, თალები და კამარები. 1668 წლის მარიამ დედოფლის წარწერაში, მინც და მინც ბევრი არ უნდა იყოს გადაჭარბებული. აქ ვკითხულობთ: „აღვაშენეთ ძირითურთ აღმოფხრული ტაძარი...“

დასავლეთის კედელი მთლიანად გადაკეთებულია (სურ. 59). ჩანს სამი ფენა. თეოდორე ეპისკოპოსის ხელი ჩანს პილასტრების კაპიტელების პორიზონტამდე (იგივე დონე ფასაღზედაც კარგად ირკვევა). ამ დონეზე არსებული ქვის წყობა განსხვავდება ზედასაგან. ეს ფენა გრძელდება ფანჯრის თითქმის ნახევრამდე. შემდეგ მთლიანად აგურია როგორც კედლები, ისე ცენტრალური ნაეის გადამხური ცილინდრული კამარაც. აგურისავე საბჯენი თალებიც.

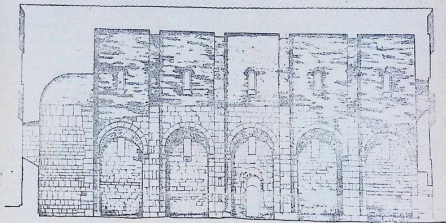

სურ. 57. ეკლესია. განაკეთი აღმოსავლეთით

საკურთხეველი სამი ნაწილისაგან შედგება (სურ. 56). შუაში აფსიდიია, გვერდებზე კი—სწორკუთხა სადგომები. თუ პირველად წყობად პილონების ქვის წყობას მივიღებთ, მაშინ საკურთხეველში ძნელია ასეთი ფენის დადგენა. აფსიდში მიუხედავად იმისა, რომ რამდენიმე ფენაა, არც ერთი მათგანი არ მოგვეგონებს თავდაპირველ სახეს. აფსიდი ღრმაა, წრე წესიერი არ არის. აქ აშკარად იგრძნობა გადაკეთება. მარჯვენა მხარე უფრო მოხრილია, რაც გვაფიქრებინებს, რომ აფსიდის თავდაპირველი მოხაზულობა ნალისებრი უნდა ყოფილიყო. საფეხური, რომელიც აფსიდს ნაწილობრივ შემოუყვება, არაა მკვეთრი; სამხრეთიდან იწყება და შემდეგ თანდათანობით ჰქრება. ცხადია, მის აღმდგენელს საფეხურისათვის განსაკუთრებული დანიშნულება არ მიუცია. აფსიდის არსებულ კედლებში ქვედა ნაწილი ძველია, მაგრამ არა თავდაპირველი. იგი ნაგებია მომწვანო ფერის კვადრებით. კვადრები მცირე ზომისაა. ქვა

დამუშავების მხრივ ბევრად ჩამოუვარდება პილონებისას. ზედა ნაწილი კონქა-მდე ქვის ჭიშით და წყობითაც განსხვავდება ქვედასაგან. ძველ კედლებში კვადრები დიდია და პორიზონტალობაც შედარებით დაკუთლია. აქ კი კვადრები პატარებია და ნაწყობიცაა იმის მიხედვით, თუ როგორი ქვა იშოვნა. აფსიდის კონქი, რომელიც ისრული ფორმის თაღით მთავრდება, მთლიანად აგურისაა. ამ თაღის იმპოსტები იმეორებს თავდაპირველი პილონების კაპიტულების ფორმას. თვით თაღი კი მცირედ შეისრულია.

საკურთხეველის გვერდითი პასტოფორიები გადაკეთებულია. გეგმაში არ უნდა იყოს ცვლილება. ორივე სწორკუთხა გეგმისაა და თითქმის თანატოლი (სურ. 56). ამათგან სამკვეთლო ოდნავ განიერი და მოკლეა, რის გამოც იგი თითქმის კვადრატს უახლოვდება. სადიაკვნე და სამკვეთლო მაღალია და ცილინდრული კამარებითაა გადახურული. კედლები ქვაა და ისეთივე წყობაა, როგორც ნაგების გვერდით კედლებში. ძველი წყობა შერჩენილი უნდა იყოს სამკვეთლოს ჩრდილოეთ კედელში და სადიაკვნეს კედლების ქვედა რიგებში. კამარები კი აგურითაა ნაგები. ორივეგან ფანჯარა გვიანია. სადიაკვნეში ტრაპეციული ფორმის ძველი ტრაპეზის ქვა მიღებულია აღმოსავლეთით, ფანჯრის ქვეშ. მეორეგან მხოლოდ აგურის ტრაპეზის ნაშთია. ორივე სათავსოს შესასვლელიც გადაკეთებულია და თავდაპირველი ფორმები არ ირკვევა (სურ. 57). ამჟამად არსებული თაღები ისრული ფორმით აგურისგანაა ამოყვანილი.

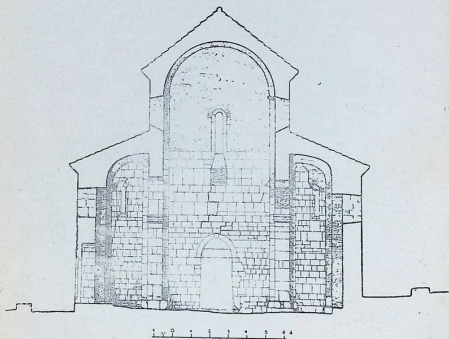
სურ. 58. ეკლესია. განაკეთი სამხრეთით

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამჟამად სადიაკვნეს ზემოთ არსებული კარი და სახურავს ქვემოთ არსებული მცირე სათავსო გადაკეთების დროინდელია (სურ. 57). ამ მცირე სათავსოდან გასასვლელით შეიძლება მოხვდეთ საკურთხეველის კონქის ზემოთ არსებულ სათავსოში. იმავე სათავსოში შეიძლება მოხვდეთ სამხრეთის ნავის სახურავიდან კედელში არსებული მცირე კარიდან.

თავდაპირველი ეკლესიის განათების სისტემა არ ჩანს. ახლანდელი განათება საკმაოდ ძლიერია. ცენტრალური ნავის აღმოსავლეთსა და დასავლეთ კედლებში თითო სარკმელია. ორივე მაღალია, შიგნით განიერი და გარეთ ვიწრო. აღმოსავლეთისა მთლიანად ქვაშია ამოყვანილი და მხოლოდ აგურის თაღია.

დასავლეთის სარკმელი ორფენოვანია. ქვედა ნახევარი ქვისაა, რომელიც ამ კედლის მეორე ფენას ეკუთვნის, ხოლო ზედა—აგურის, XVII საუკუნის (იმავე ხანაში ფანჯრის ქვედა ნაწილი აგურით ამოუშენებიათ), ცენტრალური ნავის ხუთივე მონაკვეთში თითო ფანჯარაა. ათივე სარკმელი ერთი ზომისაა, განიერი და შედარებით დაბალი.

გვერდითი ნაგებობის თითოეულ მონაკვეთში თითო სარკმელია მოთავსებული (სურ. 56, 58). ისინი მკვეთრად განსხვავდება ზემოაღწერილი სარკმელები-საგან. ცენტრალური ნავის სარკმელები შიგნით განიერია და გარეთ ვიწრო. განაპირა ნაგებობის სარკმელების გვერდები კი პარალელურია. მათი გადახურვა კედლის თაღების გაგრძელებაზეა ჰორიზონტულად. იმავე ნაგებობის დასავლეთის კედლებში მოთავსებული სარკმელები კი ცენტრალური ნავის სარკმელების ფორმას იმეორებს.

სურ. 59. ეკლესია. განაკვეთი დასავლეთით

ეკლესიის თავდაპირველი შესასვლელები არაა შერჩენილი. მას სამი კარი ჰქონია, მათგან მხოლოდ სამხრეთის ატარებს თავდაპირველ ფორმას.

ძველი შესასვლელი მრავალჯერ გადაკეთებული სახით სამხრეთითაა. მას უკავია ნავის ცენტრალური ადგილი. თავდაპირველი შესასვლელი განიერი და მაღალი ყოფილა (სურ. 62, ტაბ. XXXIX). შესასვლელის წირთხლებს ეტყობა არქიტრავის ქვის ჩამონატეხები. ზემოთ კი ნალისებურად მოხაზული ლუნეტი ყოფილა. ეს დიდი ზომის ღია თაღი, მაღალ შესასვლელთან ერთად, თავის დროზე კარგი სანახავი იქნებოდა. მარიამ დედოფლის ოსტატს ლუნეტის არეში ძვე-

ლი და ახალი წარწერებიანი ქვები ჩაუსვამს, ხოლო შესასვლელი დაუეწროვებია. შესასვლელის ახალი თაღი შეისრულია.

დასავლეთის შესასვლელს ძველის ნიშნები არ ეტყობა (სურ. 63, ტაბ. XL). სამწუხაროდ, არც იმის თქმა შეიძლება, თავდაპირველად იყო თუ არა აქ კარი. ახლანდელი შესასვლელი განიერია და მაღალი, მაგრამ მეტად ულაზათოდაა ნაგები, ქვემოდან ზემოთ არათანაბრად ვიწროვდება.

ჩრდილოეთის კარი ნავის ბოლოშია სამკვეთლოს წინ. იგი შედარებით სხვა შესასვლელებთან პატარაა. გადაკეთება მასაც ეტყობა, მაგრამ შიდა მხარე თავდაპირველი ჩანს. იგი სწორკუთხაა არქიტრაული გადახურვით.

ეკლესიის შიგნით ახალ იატაკზე დაგებული იყო კვადრატული აგური. ერთი საფეხურით ამალღებული საკურთხევლის იატაკი პირველ პილონებამდე მოდიოდა. აფსიდს აგურით ნაგები ერთი საფეხური შემოუყვებოდა, რომელსაც ფანჯრის ქვეშ შემალღება ჰქონდა. ყველაფერი ეს ამ საუკუნის დასაწყისისა იყო. ამ ფენის აყრის შემდეგ, სამწუხაროდ, აღრეული იატაკი არ აღმოჩენილა. მხოლოდ დადგინდა მისი დონე პილონების ბაზისების მიხედვით. აღრეული, მაგრამ არათავდაპირველი საკურთხევლის გამომყოფი საფეხური აღმოჩნდა პირველი თაღის შუა ხაზზე. იგი ოთხკუთხად ებჯინება აფსიდის პილასტრებს. ეს საფეხური, თუ დაბალი კედელი 0,5 მ სიმაღლისაა და ორფენოვანია. ქვედა ფენა კარგად თლილი ქვის ერთი რიგითაა მიღებული. ზედა ფენა კი აგურია.

საკურთხევლის გაწმენდას ძველი ტრაპეზი აფსიდში არ აღმოუჩენია. მაგრამ საკმაოდ დიდი ზომის ტრაპეციული ტრაპეზის ქვა აბსიდთან მდებარე ჩრდილო პილასტრის წინ ისედაც ჩანდა. იგი დადგმულია აფსიდის შემომფარგვლელ გვიანდელ კედელზე. აქედან ორი საფეხური ჩადის ჩრდილოეთით სამკვეთლო-საკენ. არაა გამორიცხული, რომ ეს ტრაპეზი თავდაპირველი იყოს, ცხადია, მისი ადგილი აფსიდში იქნებოდა საკმლის წინ.

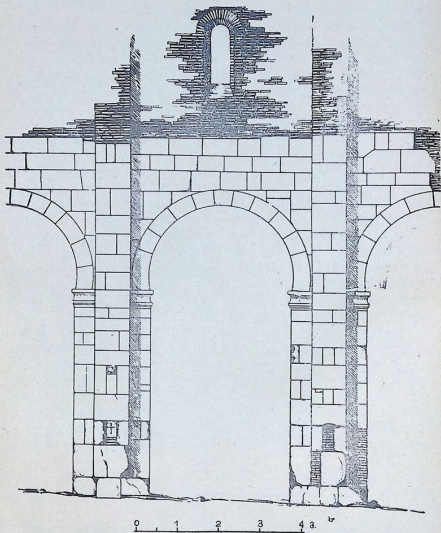
ეკლესიაში კანკელის ნაშთიც არაა დარჩენილი. გასული საუკუნის ბოლოს იქ მდგარა ორი კანკელი. ხის კანკელით დაფარული ყოფილა ქვის კანკელი. ამ კანკელების ერთი ნაწილის ფოტო გამოქვეყნებული აქვს პ. უვაროვას და იძლევა მოკლე აღწერასაც³³. ფოტოზე ჩანს, რომ თაღოვანი ხის კანკელი მოხარატებული იყო. მის ქვემოთ არსებული ქვის კანკელიც არ უნდა იყოს ძველი. ბრტყელი მასა ორმაგი გრესილებით სწორკუთხედებადაა დაყოფილი. სწორკუთხედებში მოთავსებულია წმინდანების წელსზევითი ფრესკული გამოსახულება. კანკელის ზედა არშიაზე მოთავსებულია მხედრული წარწერა. ავტორის მისი წაკითხვა არ უცდია.

კანკელი მდგარა აფსიდის წინ მდებარე სვეტის ხაზზე. ამ ახლად გამოყოფილ სივრცეშივე მოუთავსებიათ საღიაკენე და სამკვეთლო, ხოლო ძველი საღიაკენე და სამკვეთლო საწყობებად უქცევიათ.

კანკელი ექ. თაყაიშვილის იქ ყოფნის დროსაც მდგარა. წარწერა დაზიანებული ყოფილა შემდეგი კარების ამოჭრით, იგი წარწერას ასე კითხულობს: „...ა და განმგებელი ქართლისა ბატონიშვილი ვახტანგ, რომელმან შევაძკე კანკელი ესე, რათა მე/ოხ/ ჰეყოს ორსავე შინა ცაოვკრებასა მეუღლით, ძით და ასულით. ქკოსა ტქდ“.

³³ П. Уварова. Урбниси, Материалы по археологии Кавказа, вып. IV, М., 1894, 83-143-144.

კანკელი ვახტანგ VI სამრეკლოს აგების დროს დაუდგამს. მეორე კანკელზე კი თაყაიშვილი წერს: „ხის კანკელი... ერეკლე მეორის მიერ უნდა იყოს გაკეთებული, ამიტომ, რომ ამ გვარივე კანკელი მოიპოვება რუისის ეკლესიაშიც, რომელიც, როგორც წარწერიდან ჩანს, ერეკლე მეორეს გაუკეთებია“²⁴.

სურ. 60. ეკლესია. ინტერიერის დეტალი

ეკლესიის იატაკის აყრისას აღმოჩნდა რამდენიმე არქიტექტურული ფრაგმენტი და სამარხები. სამარხები იყო როგორც აგურის აკლდამები, ისე ქვანთებები (ტაბ. XLIV).

²⁴ ექ. თაყაიშვილი, არხ. მოგზაურობანი და შენიშენანი, წ. 1, 1907, გვ. 42.

ტაძრის ირგვლივ, გათხრების წარმოებამდე, ჩანდა სამნავიანი ბაზილიკის ერთიანი მასა, რომელსაც გვერდებზე ორ-ორი კონტრაფორსი ჰქონდა. სამხრეთ-დასავლეთის კუთხის ძირას ათიოდე სანტიმეტრის შვერილი და მეორე— აღმოსავლეთით ბოლოსკენ 20—30 სმ სიმაღლის შვერილი, რომელიც ადგილის მიხედვით შეიძლებოდა ყოფილიყო აფსიდის კუთხე.

ვაწმენდითმა სამუშაოებმა, რომელიც ჩატარდა ტაძრის ირგვლივ, გამოავლინა საკმაოდ რთული სურათი. სამნავიანი ბაზილიკა არ მდგარა მარტო; მას სამივე მხარეს ჰქონია მინაშენი. მაგრამ, სამწუხაროდ, აღმოჩენილი კედლები ისეთი ფრაგმენტალურია, რომ აქ არსებულ სათავსოთა სრული სურათის წარმოდგენა ყოველად შეუძლებელია (სურ. 56, 62, ტაბ. XX XVIII₂, XXXIX).

სხვებთან შედარებით, მრავალფეროვანია სამხრეთის მხარე. აქ სულ მცირე სამ სამშენებლო ფენასთან მაინც გვაქვს საქმე. როგორც ეტყობა, პირველი ფენა ისაა, რომელიც ტაძარს მთელ სიგრძეზე გასდევდა. ეს ნაწილი ტაძარზე მიშენებული კი არ არის, არამედ მასთან ერთადაა აგებული და კონსტრუქციულადაც მთლიანი ყოფილა. ნაგებობის ამ ნაწილიდან კედლები გადაჩენილია აღმოსავლეთისა და დასავლეთ მონაკვეთებში ზოგან ნახევარი მეტრის სიმაღლეზე. აღმოსავლეთით სადგომი ტაძრის აღმოსავლეთის კედლის ხაზიდან ოციოდე სანტიმეტრით შიგნითაა შეწყული. ბოლოში მდებარეობს აფსიდიანი სადგომი მისი აფსიდი კარგად იკითხება. ბაზილიკის კედელზე გადახურვისა და თაღის კვალი კარგად ირკვევა. ჩანს ამ სადგომის დასავლეთის კედლის კვალიც. სადაც უნდა ყოფილიყო კარიც (გვიან, ეს დანგრეული კედელი ამოუშენებიათ და შიგ ვიპოვეთ ეკლესიის კარნიზის ქვის ფრაგმენტი). ამ მცირე სადგომის სამხრეთის კედელი დასავლეთით გრძელდება და გვიანდელ კონტრაფორსამდე მხოლოდ კვალი ჩანს. შემდეგ კი სამიოდე მეტრზე გრძელდება იშვიათი სიფაქიზით გათლილი ქვით ნაგები კედელი. ასეთივე კედლის ნაშთია შერჩენილი მეორე კონტრაფორსის დასავლეთით, რომელიც ჩრდილოეთით უხვევს და ტაძრის კედელს უერთდება. სწორედ ამ დასავლეთ მონაკვეთშია შერჩენილი შესასვლელის ნაშთი. ყველა აღნიშნულ ფრაგმენტს თუ მთლიანობაში წარმოვიდგენთ. მივიღებთ, რომ ტაძარს ამ მხარეზე ერთიანი ნაწილი ჰქონია. სხვა საკითხია, შენობის ეს ნაწილი ღია იყო, თუ დახურული. არსებული ფრაგმენტების მიხედვით ისეთი შთაბეჭდილება რჩება: თითქოს მთელ სიგრძეზე ეს მინაშენი სამად იყო გაყოფილი. შუაში ღია თაღები იყო, აღმოსავლეთით— მცირე სამლოცველო და დასავლეთით—სანახევროდ დახურული სადგომი.

მინაშენი, როგორც ეტყობა, დაინგრა ტაძრის ძირითად კორპუსთან ერთად. აღდგენა მას არ შეეძებია.

ეკლესიის კარის წინ გათხრისას კიდევ აღმოჩნდა რომელიღაც ნაგებობის კვალი. სამწუხაროდ, იგი ძალიან დაზიანებულია (სურ. 56). მისი აღმოსავლეთის მონაკვეთი შედარებით უკეთ იკითხება. ამის მიხედვით ვფიქრობთ, რომ აქ უნდა მდგარიყო კარიბჭე მსგავსი განვითარებულ ფეოდალურ ხანაში გავრცელებული კარიბჭეებისა. შემდეგში ისიც დანგრეულა და ეს მხარე მთლიანად მოუცავს სამარხებს. რომელთა უმრავლესობას ქვაყუთები წარმოადგენდა.

ტაძრის დასავლეთის მხარის გათხრამ შედარებით ცოტა რამ მოგვცა. კარის საფეხურებად გამოყენებული იყო ეკლესიის კარნიზის საინტერესო ფრაგმენტები. შენობის ნაწილებიდან აქ მოულოდნელად დაკვებდა კედლის ნაშთი. იგი მდებარეობს ტაძრის სამხრეთ-დასავლეთით, კედელი დაცილებულია ტაძრიდან

2,5 მეტრით და იწყება ბაზილიკის სამხრეთის ნაწილის გარეთა ხაზის გასწვრივ. კედლის წყობა ისეთია, როგორც მინაშენის პირველი ფენისა. როგორც ეტყობა, ბაზილიკას ამ მხარესაც ჰქონია მინაშენი, მაგრამ არაა თავდაპირველი.

ტაძრის ჩრდილოეთი მხარის ვახტანგ სრულიად განსხვავებული სურათი მოგვცა. აქ გამოჩნდა მინაშენი, რომელიც მთელ სიგრძეზე გასდევდა ეკლესიას (სურ. 56). მას სწორკუთხა გეგმა ჰქონია და არ ჩანს იყო თუ არა სადმე კარი, გარდა ეკლესიასთან დამაკავშირებელისა. თუ სადმე კარი იყო იგი მხოლოდ დასავლეთით იქნებოდა, რადგან სამხრეთის კედელი თითქმის ერთ მეტრამდეა შეჩრჩნელი და აქ არსად ჩანს კარის ნაშთი. ეს მინაშენი შედარებით ახალია. იგი ნაგებია რიყისქვით აქა-იქ ეკლესიის ფრაგმენტების გამოყენებით (კედელში ჩაშენებული იყო ტაძრის ძველი კარნიზის ნატეხებიც). ამ მინაშენს ეკლესიასთან აკავშირებდა კარი, რომელიც მოთავსებულია ბაზილიკის ჩრდილოეთ კედელში სამკვეთლოსთან ახლოს.

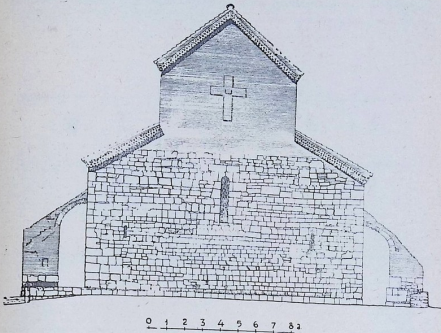
ტაძრის გარე მინაშენებიდან ყველაზე გვიანია ის ორ-ორი კონტრაფორსი, რომლებიც სამხრეთით და ჩრდილოეთით მდებარეობს (სურ. 55, 56, 57, 59, ტაბ. XXXIX). მასიური პილონები თაღებით ებჯინება კედლებს. როგორც ეტყობა, მარიამ დედოფლის ოსტატს ისინი აუგია ბაზილიკის კამარებისა და თაღების გამბჯინი ძალების გასაწონასწორებლად.

კონტრაფორსების ქვედა ნაწილებში მცირედ გამოყენებულია სხვადასხვა ზომის თლილი ქვა (აღზათ ეკლესიის ნანგრევებიდან), ზემოთ კი მთლიანად აგურია. ამ პილონების სამხრეთ ფასადებზე აგურის წყობით რომბები ყოფილა გამოყვანილი, როგორც ეს მიღებული იყო XVII ს. აღმოსავლეთ საქართველოში.

ტაძრის გარეთა სახე ხასიათდება სამნავიანი ბაზილიკის ფორმებით. მაგრამ, სამწუხაროდ, ისეთ რადიკალურ გადაკეთებებთან გვაქვს საქმე, რომ თავდაპირველი სახე სამუდამოდ დაკარგულია (ტაბ. XXXVIII). შეიძლება განვაცხადოთ, რომ ფასადებზე თავდაპირველი მოპირკეთების ქვები მეტად მცირეა პირვანდელ ადგილზე. ძველი უკეთაა შენახული სამხრეთის შესასვლელს ირგვლივ, ამრიგად, აღდგენის დროს არქიტექტორმა არსებულ ნანგრევებზე ააგო მასები ფრაგმენტების გამოყენებით და აბრისის დაცვიტ. ამ მრავალჯერ გადაკეთებულ ფასადებს შემდეგი სახე აქვს:

აღმოსავლეთის ფასადი წარმოადგენს ერთიან სიბრტყეს (სურ. 61, ტაბ. XXXVIII). ბაზილიკის ცენტრალური ნაწილი მასადაა აწეული და ორქანობიანი სახურავით მთავრდება. გვერდის ნაეები კი თითო ქანობითაა გადახურული. სახურავებს მიჰყვება აგურის კბილანა კარნიზი. მასალის მხრივ ფასადის ქვედა ნაწილი გვერდის ნაეების დონეზე ქვაა, ზემოთ კი—აგური. ამქაშად ფასადის მთავარ დეკორატიულ ელემენტს წარმოადგენს ცენტრალური ნაწილის შუაზე მოთავსებული ჯვარი. იგი აგურისგანაა ამოყვანილი და მარტივი, სწორკუთხა მკლავები აქვს. მკლავების გადაკვეთაზე ამოწეულია კვადრატული მასა. ფასადის ქვედა სიბრტყე თლილი ქვით კი არის შემოსილი, მაგრამ ქვა პატარაა და რიგი არ არის დატული. მისი დამუშავება და წყობა შორსაა იმ სილახათისაგან, რომელიც ახასიათებს ტაძრის პირვანდელ ფენას. შემოსევაში ძირითადად ნახმარია ქვიშაქვა და შირიმი. ფასადის ქვედა ნაწილში სამი სარკმელია განლაგებული. სამივეს მაღალი და ვიწრო პროპორციები აქვს. შუა მათგანი საკმაოდ დიდი, გვერდითები კი—პატარები. ფასადის მცირე მორთულობაც ამ ფანჯრებთანაა დაკავშირებული. ცენტრალური სარკმლის თავზე მცირე ზომის

სწორმკლავა ჯვარია აღმართული, ხოლო მარჯვნივ მდებარე სარკმლის ზემოთა წრეში ჩასმულია ტომკლავა ჯვარი.

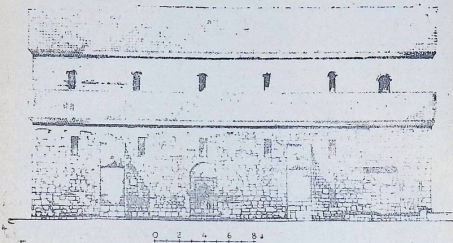
სურ. 61. ეკლესია. აღმოსავლეთის ფასადი

ფასადის შემოსევაში თავდაპირველი ფენა არ ჩანს. როგორც ეტყობა, ფასადი რამდენიმეჯერ ყოფილა გადაწყობილი. პირვანდელი ქვები არ ჩანს, მაგრამ შემდეგი დროის ყველა წარწერიანი ქვა, სადაც ტაძრის აღდგენაზეა საუბარი (IX—X სს.) ჩადგმულია შემთხვევით ადგილას. სად იყო მანამდე ეს ქვები, არ ჩანს და თანაც ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ გვიანი დროის აღმდგენელმა ისტატმა, არც კი იცოდა ასომთავრულის კითხვა, რადგანაც ერთ-ერთი წარწერიანი ქვა თავდაღმაა ჩადგმული. ამით გარდა, ამ ფასადზე რამდენიმე ძველი და ახალი წარწერიანი ქვაა ჩასმული.

ეკლესიის სმხრეთის ფასადი ორი სიბრტყისაგან შედგება (სურ. 62. ტაბ. XXXIX). მათში მთავარია ქვედა, რომელიც ბაზილიკის სამხრეთის ნაეის კედელს წარმოადგენს, ხოლო მეორე ცენტრალური ნაეის კედელი ზემოთაა, შიგნით. ორივე კედელი გრძელი, სწორკუთხა მოხაზულობისაა. ზედა უფრო მარტივია, მასზე განლაგებულია მხოლოდ ხუთი სარკმელი და ერთი კარი. სარკმლები ვიწრო და მაღალია თაღოვანი გადახურვით. კარი კი სარკმლებზე დაბალია და განიერი (ამ კარით შეიძლება მოხვდეთ აფსიდის კონქის ზედა სათავსოში).

ფასადის ქვედა ნაწილის მთლიან აღქმას ხელს უშლის მასიური ორი კონტრფორსი, რომლებიც განლაგებულია ცენტრის ორივე მხარეს, მაგრამ არასიმეტრიულად. ფასადის ზედა პორტიკონტზე ხუთი სარკმელი მდებარეობს, ქვემოთ კი მხოლოდ შესასვლელია. სარკმლები თანაბარი ინტერვალითაა განლაგებული. მხოლოდ აღმოსავლეთის მონაკვეთია თავისუფალი, რადგან იქ მდებარე საღია-

კვნე ნათღება აღმოსავლეთიდან. არსებული სარკმლები სწორკუთხა ფორმისაა. მათ შემოფარგლავს შედარებით უკეთ დამუშავებული ქვა. გვიან, ერთ-ერთი გადაკეთების დროს, აღმოსავლეთით ბოლოში მდებარე სარკმლის წინ მეორე სარკმელი დაუმატებიათ.

სურ. 62. ეკლესია, სამხრეთის ფასადი

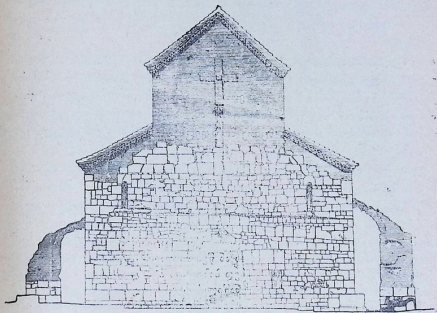
აღმოსავლეთის ფასადის მსგავსად, ეს ფასადიც შემოსილია მცირე ზომის თლილი ქვით. ყველა ქვა არ არის ზუსტად ნათალი, ზოგჯერ მხოლოდ ფორმა მოცემული, თითქოს ნახევარფაბრიკატიო. ერთმანეთის გვერდით შეხვდებით ქვიშაქვას, შირიმსა და მომწვანო ფერის ქვას. ოსტატი წყობაში რიგების პორიზონტალობას მინიმალურად იცავს. აქა-იქ ნახმარია აგურიც.

ტაძარში შესასვლელი, როგორც აღვნიშნეთ, ამ ფასადის ერთადერთი ძველი დეტალია (ტაბ. XXXIX). ამჟამად შესასვლელში ორი ფენა ჩანს: ერთია ძველი, პირვანდელი შესასვლელი და მეორე XVII ს. ძველი შესასვლელი განიერი და მაღალი ყოფილა, რომლის არქიტრავის ზემოთ დიდი ზომის ღია თალი იყო. კარგი პროპორციების ეს ლუნეტი გვიან ამოუვსიათ და შიგ ჩაუდგამთ ადრე სხვაგან არსებული X ს. წარწერიანი ორი ქვა და ახალი შეკეთების მაუწყებელი მხედრული წარწერიანი ქვაც. იმავე ადღგენის დროს დაუვიწროვებიათ შესასვლელი და ამოუშენებიათ ჩამოვარდნილი არქიტრავის ადგილიც. ახალი შესასვლელის თალი შეისრული ფორმისაა.

დასავლეთის ფასადის აბრისი აღმოსავლეთის მსგავსია (სურ. 63, ტაბ. XL), მაგრამ დამუშავების მხრივ მას ჩამოუვარდება. აქაც პირვანდელი ეკლესიის ფენა მცირეა, ქვემოთ კუთხეებში ამის ზემოთ, თუ მეტი არა, კიდევ სამი ფენა მაინცაა. ფენებიდან პირველი ხუთიოდე მეტრის სიმაღლეზე გრძელდება და პორიზონტულ ხაზსა ჰქმნის. მეორე ფენა თითქმის უწევს გვერდის ნაგების სახურავის დონემდე. მესამე კი მთლიანად მოიცავს ცენტრალური ნაგის აწეულ მკლავს.

სამივე ფენის შემოსვა მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ქველა ფენა ძირითადად შემოსილია თლილი ქვის საკმაოდ დიდი კვადრებით. შემდეგ

ფენის ქვა პატარებია, ზედა პირი ისე კარგად არა აქვთ დამუშავებული და მოხაზულობაც ნებისმიერია. კონტრასტულად გამოიყურება დიდი ზომის სწორკუთხა ქვა, რომელიც აქა-იქა ჩადგმული. მესამე უკანასკნელი ფენა, როგორც შიგნით, ისე გარეთ, მთლიანად აგურია.

0 2 4 6 8 4

სურ. 63. ეკლესია, დასავლეთის ფასადი

ფასადის მორთულობა მარტივია. ზემოთ, შუა ნაგის არეში, აღმოსავლეთის მსგავსად, დიდი ზომის სწორმკლავა ჯვარია გამოსახული. გვერდითი ნაგების სარკმლები მოურთავია. თვით შესასვლელის შემომფარგვლელი ქვა არაა იანადროული. გვერდებს მიჰყვება ორლიღვიანი მოჩარჩოება. შესასვლელის გვერდები ზემოთკენ არათანაბრად ვიწროვდება. არქიტრავის ქვა გლუვზედაპირიანია. არქიტრავის ზემოთ მრავალგვერდა ქვაზე რელიეფურად ჯვარია გამოსახული.

ბაზილიკის მეოთხე—ჩრდილოეთის ფასადიც მასებით და საერთო მოხაზულობით სამხრეთის მსგავსია. დეტალებში კი მისგან განსხვავდება. შესამჩნევი განსხვავება შეაქვს სამხრეთის მსგავსი შესასვლელის არარსებობას. ის შესასვლელი, რომელიც აქ ყოფილა, მცირე ზომისა და მოურთავი იყო, ამიტომ საერთო კომპოზიციაში არცთუ მეტყველი იქნებოდა. სარკმლები აქაც ხუთია, მაგრამ აღმოსავლეთით მდებარე ორი განიერია, დანარჩენი კი—ვიწრო.

ფასადს არავითარი მორთულობა არა აქვს. ერთი ჯვრის გამოსახულებიანი ქვა გვერდზეა დაწვენილი დასავლეთით მდებარე სარკმლის ქვეშ. იგი, ცხადია, უკანასკნელი გადაკეთების დროს აქ შემთხვევითაა მოხვედრილი, უფრო ქვემოთ ცხენია ხაზებში გამოსატული (ტაბ. XLVII).

ამ მხარის კონტრაფორსები უფრო მეტადაა დაზიანებული, ვიდრე მოპირდაპირე მხარეს მდებარე.

ეკლესიას ახალი კრამიტის სახურავი აქვს. თავდაპირველად, საფიქრებელია, მას ლორფინის სახურავი ჰქონოდა. სამწუხაროდ, მისი ფრაგმენტიც არ შეგვხვდებოდა. ეკლესიის ირგვლივ მდებარე ტერიტორიის გაწმენდისას კი ბლომად იყო ბრტყელი კრამიტის ნატეხები. ერთ მათგანზე ასომთავრული ასოებია შერჩენილი.

ფასადების რადიკალურ გადაკეთებაზე მეტყველებს აგრეთვე შენობის ცოკოლიც. მეტ-ნაკლებად ცოკოლი გამოვლენილია აღმოსავლეთით. იგი სწორკუთხაა, მცირე და უსახო. იგი ერთ-ერთი გადაკეთების დროინდელია. ჩრდილოეთით ცოკოლი ორიოდ სანტიმეტრით დაბლაა და ბოლომდე არც გასდევს. დასავლეთის ფასადს მარჯვნივ, მცირე მონაკვეთზე, თითქმის შეუძინველი გამოწვევა აქვს. სამხრეთით კი ცოკოლი ფაქტიურად არც კი არსებობს.

ხუროთმოძღვრულ-მხატვრული ანალიზი. ურბნისის ტაძარი, როგორც აღწერიდან ჩანს, ძლიერაა გადაკეთებული. შერჩენილი ნაწილებით კი ძნელია ნაგებობის თავდაპირველი სახის წარმოდგენა. განსაკუთრებით ჭირს მასების აღდგენა. არა ერთმა რადიკალურმა აღდგენა-რესტავრაციამ ტაძარს ისე უცვალა სახე, რომ ძირითადი ფენები ზოგან ან სულ გამჭრალა, ან მიმალული. ერთი რამ ცხადია, მას არ სწევია, ვთქვათ, ხირსის ან წყაროსთავის ბედი და ბაზილიკიდან გუმბათოვან ტაძრად არ ქცეულა, არამედ ბაზილიკა იყო და ბაზილიკად დარჩა. მიუხედავად მრავალი გადაკეთებისა, ნაწილების დაკარგვისა თუ მომატებისა, მისი ტიპი არ შეცვლილა. იგი საუკუნეების შემდეგაც რჩება დიდებული და იმპოზანტური.

თუ როგორი უნდა ყოფილიყო ურბნისის ბაზილიკა წარმოშობისას, ამაზე ამომწურავი პასუხი ვერ მოგვცა ვერც არქეოლოგიურმა გათხრებმა და ვერც ახალი ნაგებობისაგან შიდა კედლების გაწმენდამ.

ბაზილიკას განვიხილავთ შემდეგი თანამიმდევრობით:

1. სამნავიანი ბაზილიკისათვის დამახასიათებელ სივრცეს ტაძარში ჰქმნის სვეტების ოთხი წყვილი.

ტაძრის შიდა კედლების გაწმენდამ აშკარად გვიჩვენა, რომ სვეტების სამხრეთის რიგი ყველა ადგილზეა და ხელუხლებელია (ამ შემთხვევაში მხედველობაში არ არის მისაღები მცირე შეკეთებანი), ხოლო ჩრდილოეთის რიგიდან ორი სვეტი შეკეთებულია, ორი კი ძველია (სურ. 58, ტაბ. XLII). XVII ს. აღმდგენელ ოსტატს ახალი სვეტები ზუსტად ძველის ადგილზე აღუმართავს და ძველი ნაგებია ქვით, ახალი კი—აგურით.

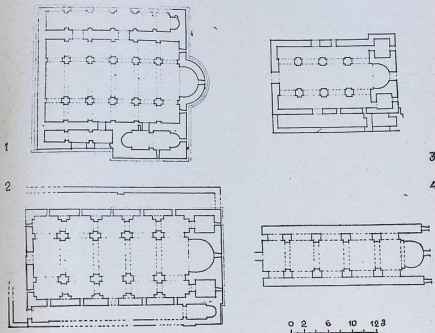
ურბნისის ბაზილიკა ოთხი წყვილი სვეტით (სურ. 56) ანალოგიებს პოულაობს მხოლოდ ადრეულ ბაზილიკებში (სურ. 64). ასეთებიდან შეიძლება დავასახელოთ კაწარეთის სამეზა²⁵ (ხაშმთან ახლოს) და ხირსა²⁶. სამი წყვილი სვეტებიანი ბაზილიკებიდან შეიძლება დავასახელოთ ნატკორა²⁷. ასეთივე უნდა

²⁵ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Тбилиси, 1959, გვ. 55—56.

²⁶ იქვე, გვ. 69—71.

²⁷ იქვე, გვ. 65—68.

ყოფილიყო აგრეთვე თბილისის ანჩისხატის ეკლესია²⁸. ცნობილი ბაზილიკებიდან დანარჩენი ორი ან ერთი წყვილი სვეტებითაა და სხვა მხრივაც შორს დგანან განსახილავი ობიექტისაგან. უფრო მეტი სვეტებით საქართველოში მხოლოდ ერთი ეკლესიაა ცნობილი; ესაა განთქმული ბოლნისის სიონი, სადაც გამოყენებულია ხუთი წყვილი სვეტი.

სურ. 64. ბაზილიკების ტაბულა. 1. ბოლნისი, 2. ურბნისი, 3. ანჩისხატი, 4. ხირსა

ურბნისში სვეტის გეგმა ჯვარულია. ასეთივე ფორმის სვეტები გვხვდება ბოლნისსა და ნატკორაში. ნაშთების მიხედვით ისეთივე ფორმისა უნდა ყოფილიყო ანჩისხატშიც, ურბნისის სვეტის პილასტრები თანაბრად არაა გამოწეული, არამედ გრძივ ღერძზე უფრო მეტადაა შვერილი. ამავე დროს, პილასტრები შესამჩნევადაა შვერილი. ასეთივე გადაწყვეტაა ბოლნისშიც, მხოლოდ თანაბარი შვერილებით. ნატკორაში კი შვერილების რელიეფურობა ნაკლებად შეიმჩნევა. მთლიანად სვეტი კი მასიურის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ზემოთ აღნიშნული სხვა ძეგლებიდან კაწარეთს მოგრძო გეგმის სწორკუთხა სვეტი აქვს, ასეთივეა კონდოლიც²⁹, რომელსაც გ. ჩუბინაშვილი VI ს. დასაწყისით ათარი-

²⁸ ანჩისხატის ეკლესიას აშენებდა XVIII ს. აგებული ორი წყვილი კოლონა აქვს, მაგრამ 1959—1960 წლებში ჩატარებულმა გათხრებმა გამოავლინა სამი წყვილი სვეტის ბაზები.

²⁹ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура, Кахетий, გვ. 68.

ლებს. ხირსაში პილასტრი მხოლოდ ცენტრალური ნაეისკენაა (თუმცა ორი გრძივი შვერილიც პილასტრით იკითხება). ასეთივე ფორმას იმეორებს, ცოტა მოგვიანებით აგებული, ურიათუბანი⁴⁰, ბოდბე⁴¹ და ზოგიერთი სხვა.

სვეტების პირდაპირ გვერდითი ნაეების კედლებზე პილასტრები, გარდა ბოლნისისა, არ გვხვდება; ასეთი მდგომარეობაა არა მარტო ზემოჩამოთვლილ ძეგლებში, არამედ საერთოდ ადრეფეოდალური ხანის სამნავიან ბაზილიკებში. ურბნისშიც ასევე იყო. ამჟამად ეს ადგილები მოკავებული აქვს XVII ს. ორ-საფეხურიან პილასტრებს.

2. სვეტების ბაზისები ურბნისში მარტივია, კუბურ მასას წარმოადგენს. ეს მასები პილასტრების სიგანეზეა და სრულიად სადაა ყოველგვარი პროფილირების გარეშე. ასეთი გადაწყვეტის უშუალო ანალოგია არ შერჩენილა; მაგრამ ბოლნისში ვხვდებით მცირედ მსგავს მაგალითს. ასეთად მიგვაჩნია ჩრდილოეთ სტოას პილასტრები, სადაც კუბურ მასაზე აღმართულია ნახევარკოლონები და უფრო რთული პროფილის მქონე პილასტრები. თუ ბოლნისის მაღალმხატვრული გემოვნების მქონე ოსტატი არ მოერიდა ასეთ შეუსაბამო კომპოზიციას, არც ურბნისშია გასაკვირი. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ურბნისში ბაზისები ისეა შეხამებული სვეტთან, რომ კომპოზიცია კარგ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ბოლნისში პილასტრის კუბურ ბაზისზე გავლებული ორნამენტოვანი არშია კონტრასტს ანელებს.

ურბნისის სვეტების კაპიტელები რთული პროფილისაა, მაგრამ ყოველგვარი ჩუქურთმისა და რელიეფების გარეშე (სურ. 60). იმ ეპოქის ბაზილიკებიდან შიგნით მხოლოდ ბოლნისსა⁴² და ხაშმს⁴³ აქვს რელიეფით დამუშავებული კაპიტელები, ისიც ყველგან არა, არამედ აფსიდის კუთხეებში. სხვა ძეგლებზე, სადაც კი ამის დანახვა შეიძლება, მარტივია. ურბნისში სვეტის თავები, სხვა ძეგლებთან შედარებით რთული პროფილითაა. იგი საერთო გადაწყვეტით პრინციპულ მსგავსებას პოულობს ბოლნისის სვეტების ბაზისების დამუშავებასთან.

3. ურბნისის ტაძრის აღმოსავლეთის მხარე სამნაწილიანია (სურ. 56). შუაში საკურთხევის აფსიდა, გვერდებზე კი—თითო სადგომი. მთლიანად კი გარეთა ოთხკუთხედშია ჩასმული. ამ ტიპის ბაზილიკების დიდი უმრავლესობა შვერილი აფსიდის გარეშეა, გარედან სწორკუთხაა. გამოჩაყლისს შეადგენს მხოლოდ ბოლნისი.

ურბნისის აფსიდი გადაკეთებულია, და როგორც ეტყობა, არა ერთხელ. ასლ მოპირკეთებას ძველი წაუშლია, ამიტომ თავდაპირველი მოხაზულობა არ იკითხება. მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში აფსიდის ახლანდელ მოხაზულობას, შეიძლება დავუშვათ, რომ მას დასაწყისში ნალისებრი ფორმა ჰქონდა. ნაწილობრივ ეს ემჩნევა კიდევაც აფსიდის მარჯვენა მხარეს.

საკურთხევის აფსიდისა და მის გვერდით პასტოფორიების არსებობაზე და, საერთოდ, საკურთხევის ევოლუციის საკითხზე ვრცლად მსჯელობს აკად. გ. ჩუბინაშვილი ბოლნისისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიაში. ელინისტური სამყაროსა და წინა აზიის ქვეყნების ადრეული სამნავიანი ბაზილიკების განხილვის

⁴⁰ Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, გვ. 81.

⁴¹ იქვე, გვ. 84.

⁴² Г. Н. Чубинашвили, Болниси, ტაბ. I, II.

⁴³ Г. Н. Чубинашвили, Арх. Кахетии, გვ. 59, ტაბ. 18.

შემდეგ იგი აკეთებს შემდეგ დასკვნას: „Что касается храмов Грузии и Армении, то выделение этих боковых помещений замечается сравнительно рано, но стойким и обязательным делается только в VI веке. Из крупных базилик примыкающей к Болнисскому Сиону группы, только в Шкаростави можно предполагать, что была одна, выступающая наружу абсида без пастофорий. Во всех же остальных пастофории на лицо и хорошо учтены во всей архитектурной композиции“⁴⁴.

ურბნისში სამნაწილიანი საკურთხეველი სრულიად ჩამოყალიბებული საბისაა. ამდენად, ურბნისი, ევოლუციის ლოგიკას თუ მიეყვებით, შეიძლება თანამედროვე ან ბოლნისის უშუალოდ მომდევნო ძეგლად მივიჩნიოთ. ამითაც იგი თავსდება V—VI საუკუნეთა მიჯნაზე.

ადრეფეოდალური ხანის ბაზილიკებიდან სამნაწილიანი საკურთხეველი აქვს VI ს. დასაწყისში აგებულ ანჩისხატის ეკლესიას და იმავე საუკუნის მეორე ნახევრის ურბნისის (ასეა ბოდბეშიც, მაგრამ აქ შეიძლება სხვა მიზეზებიც იყოს). ურბნისის თანამედროვე დიდი ზომის ბაზილიკებიდან კაწარეთის სამებას, ხირსას, ნატკორას და კონდოლს თითქოს სამნაწილიანი საკურთხეველი აქვს, მაგრამ სინამდვილეში აფსიდის გვერდებზე პასტოფორიები კი არ არის, ე. ი. ცალკე გამოყოფილი სათავსო კი არ არის, არამედ ღია უბეგბია. ამ ძეგლებში საკურთხეველი გარედან ერთ მთლიან სწორკუთხედშია ჩასმული, შიგნიდან კი გვერდითი ნაევების გაგრძელებაზე იქმნება უბეგბი.

4. ურბნისში შემსვლელი მაშინვე იგრძნობს სამნაწილიანი ბაზილიკის დიდ ხალეთ სივრცეს (ტაბ. XL1). ამის მიზეზი არის შიდა სივრცის კარგი პროპორციები. მართალია, მთლიან ჰარმონიას ხელს უშლის ცენტრალური ნავის გვიანი ამოღება, მაგრამ ქვედა ნაწილების შეფარდება მაინც დამაკმაყოფილებელია. აქ ვგულისხმობთ ბაზილიკის შიდა მთლიანი (ე. ი. სამივე ნავის) სიგანის შეფარდებას სიგრძესთან (აფსიდამდე). ურბნისში ეს შეფარდებაა: 1:1,9 (25×12,8 მ). იმავე ჯგუფის სხვა ეკლესიებს თუ ავიღებთ, ასეთი მდგომარეობაა: ბოლნისი—1:1,6 (21,5×13,5 მ). ასეთივე შეფარდებაა ანჩისხატშიც (16×10 მ). კაწარეთის სამება—1:1,7 (19,5×11,3 მ), ხირსა—1:2,5 (25×10 მ), კონდოლი 1:1,8 (14×7,8 მ). ნატკორა 1:1,8 (16,5×9,3 მ). როგორც ვხედავთ, აქ ყველაზე კარგი შეფარდება ურბნისშია. ფაქტობრივად სიგანე სიგრძეში თითქმის ორჯერ ეტევა. ბოლნისში კი თითქმის ერთნახევარია. ყველაზე დიდი განსხვავება სიგრძე-სიგანეთა შეფარდებაში გვხვდება ხირსაში, სადაც სიგანე სიგრძეში ორნახევარჯერ ეტევა (სურ. 64).

როგორც ადრეც აღვნიშნეთ, ურბნისი მიეკუთვნება საქართველოში ყველაზე დიდ ბაზილიკათა ჯგუფს. მისი სიგრძე თითქმის 32 მ აღწევს, მაშინ, როდესაც დანარჩენი ბაზილიკებიდან ყველაზე დიდი ხირსის სიგრძე 31 მ-დეა. შემდეგ, მათ მოსდევთ ბოლნისი (შვერილი აფსიდით 27,5 მ), კაწარეთის სამება (25,8 მ) და სხვ.

ბაზილიკა საერთოდ და კერძოდ მისი გრძელი სახე საქართველოში, როგორც ამაზე გ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, შემოტანილია და ნელ-ნელა ვრცელდებოდა. ამ საკითხზე იგი კახეთის ძეგლების განხილვისას წერს: „Базилик этой эпохи представляют собой относительно длинные, достаточно высокие и освещенные постройки. Ясно видно, как это явление увеличения, удли-

⁴⁴ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 126.

нения здания сознательно культивировалось; видно, что оно было определенно поставлено себе задачей при постройке: ибо сама архитектурная форма стала впервые известна зодчим. Это выявилось с наибольшей рельефностью именно в постройках У начала VI века⁴⁵.

5. ურბნისში ნაგებობის გადახურვის საკითხის გადასაწყვეტად ხელმოსაქიდი თითქმის არაფერი გვაქვს. სამივე ნაგებობის გადახურვა XVII ს. აღდგენის მიეკუთვნება, ამიტომ გადაჭრით თქმა იმისა, თუ როგორი იყო იგი შეუძლებელია. თუ მისი ეპოქის ბაზილიკებს მიემართავთ, სახარბიელო მდგომარეობა არც აქა გვაქვს. ბოლნისის ტაძრის კამარებზე XVII ს. შეკეთების შედეგია, ხირსა გუმბათოვანი ეკლესიადაა გადაკეთებული, ანჩისხატიც გადაკეთებულია, მაგრამ ძეგლის გაწმენდის შემდეგ თითქოს დგინდება, რომ შუბლი მაღალი ჰქონია, გვერდის ნაგები კი ჭრილში წრის მეოთხედია. კაწარეთის სამების კონქის მაღალი შუბლი გ. ჩუბინაშვილს თავდაპირველად მიაჩნია⁴⁶.

ურბნისში ერთი დეტალი ეჭვს იწვევს. ეს არის კარი, მოთავსებული სამხრეთის ნაგებობის ბოლოს, მაღლა, თითქმის კამარის ქვეშ (სურ. 57). თუ კარი თავდაპირველია, მაშინ ცხადია იგი მიემართებოდა კონქსზედა სათავსოში. მაგრამ ასეთი გადაწყვეტის ანალოგიები არამცთუ ბაზილიკებში, არამედ საერთოდ არ გავიხსენიებ ადრეფეოდალურ ძეგლებში. იგი შეიძლება გვიანი გადაკეთების შედეგი იყოს.

როგორც ვხედავთ, ურბნისის ბაზილიკის გადახურვის ფორმის განსასაზღვრავად არც მყარი მონაცემები გვაქვს და არც ანალოგიები იძლევა ხელმოსაქილ მასალას.

ბოლნისის ტაძრის კამარებისა და გადახურვის საკითხი გ. ჩუბინაშვილს ურთიერთ დაკავშირებით აქვს გადაჭრილი. მას მიაჩნია, რომ სამნავიანი ბაზილიკა გადახურული იყო ორქანობიანი სახურავით და შიგნით კამარები ერთიან ფორმებს ჰქმნიდა ცენტრალური ნაგებობის აწევის გარეშე⁴⁷.

მსგავსი გადაწყვეტა შესაძლოა ურბნისშიაც ყოფილიყო, მაგრამ ინტერიერის კომპოზიცია, თაღებისა და კედლების პროპორციები თითქოს თხოულობს ცენტრალური ნაგებობის ამადლებას. ცილინდრული კამარა შესაძლოა ისე მაღლა არ იყო, როგორც რესტავრატორმა არქიტექტორმა გააკეთა, მაგრამ მის ნახევარზე მაინც უნდა ყოფილიყო.

6. ურბნისის შიდა სივრცის თავდაპირველი განათების საკითხის გადაჭრაც ძნელდება ძეგლზე ობიექტური მონაცემების სიმცირის გამო. საკურთხევის აფსიდის ერთი ფანჯარა ძველის ადგილზეა, მაგრამ ფორმები გვიანი აქვს (სურ. 57). დასავლეთის სამი სარკმელი გვიანდელია (სურ. 59). მაგრამ მოსალოდნელია, რომ სამი სარკმელი ყოფილიყო თავიდანვე, ე. ი. ყოველ ნაგებობაში თითო.

განსხვავებული მდგომარეობაა გვერდის ნაგებობაში. ამჟამად თითოეულ მონაკვეთში თითო სარკმელია. ეს ხუთ-ხუთი სარკმელი ერთნაირადაა გადაწყვეტილი (სურ. 56). სარკმლები განლაგებულია მონაკვეთების ცენტრებში ერთ დონეზე. ერთი შეხედვით თითქოს ყველას ერთნაირი გადაწყვეტა აქვს, მაგრამ სინამდვილეში განსხვავებულია. სამხრეთის ხუთივე სარკმელი სწორკუთხა მოყვანილობისაა და მოპირდაპირე გვერდები პარალელური აქვს. ასეთივე გა-

⁴⁵ Г. Н. Чубинашвили, Арх. Кахетии, გვ. 135.

⁴⁶ იქვე, გვ. 63.

⁴⁷ Г. Н. Чубинашвили, Болнисский Снон, გვ. 148—149.

დაწყვეტისაა ჩრდილოეთი კედლის წინა ორი სარკმელი. დასავლეთ მონაკვეთში მდებარე სამი სარკმელი გარეთენ ვიწროვდება (ზედა და ქვედა ხაზები კი პარალელურია).

პარალელურგვერდებიანი სარკმლები დამახასიათებელია ადრეული ხანისათვის. კერძოდ, იგი გვხვდება V—VI სს. ნაგებობებში. მომდევნო ეპოქაში მას არ იყენებენ. ასეთ გადაწყვეტას ადგილი ჰქონდა ბოლნისის ტაძარში. ნაგებობის მრავალი გადაკეთების შემდეგ იგი შერჩა მხოლოდ ტაძრის სანათლაგში. ასეთია მისი აღმოსავლეთის ფანჯარა⁴⁸. მსგავსივე გადაწყვეტა ანჩისხატის ფანჯრებშიც. ანალოგიურ ფანჯრებს სულ მცირე შევიწროებით ვხვდებით ბოლნის-ქაფანაქჩის სამნავიან ბაზილიკაშიც⁴⁹.

ურბნისის გვერდის ნაგების განსახილავი ფანჯრები აქა-იქ ატარებს შეკეთების ნიშნებს, მაგრამ ფორმით, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ძველია. ამდენად, იგი შეიძლება მივიჩნიოთ თავდაპირველი ტაძრის ნაწილად.

ურბნისის ის ფანჯრები, რომლებიც თავდაპირველად მივიჩნიეთ ან ისინი, რომლებიც გადაკეთებულია, მაგრამ ძველის ადგილზეა, გვაძლევენ უფლებას ვთქვათ, რომ ავტორს კარგად ჰქონია განათების საკითხი გადაწყვეტილი. სინათლე ზომიერი უნდა ყოფილიყო.

ერთხელ კიდევ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ასეთი ზომიერი განათება ხელს შეუწყობდა იმ პროპორციების აღქმას, რომელიც არქიტექტორს შეუქმნია.

ურბნისში ცენტრალური ნავის სივანე ორჯერ აღემატება გვერდითი ნაგებისას (6.0:3.0 მ). შეფარდებაც ასეთია და ზომებიც იგივე მეორდება ბოლნისშიც. სხვა იმ დროის ბაზილიკებში ასეთი კარგი შეფარდება არ არის (სურ. 64). მაგალითად, კონდოლში გვერდის ნავი თითქმის ორნახევარჯერ ეტევა ცენტრალურ ნავში. დაახლოებით ასეთივე მდგომარეობა უნდა ყოფილიყო ანჩისხატში. ყველაზე მეტი შეუსაბამობაა ხირსაში. აქ ცენტრალური ნავი სამნახევარჯერ აღემატება გვერდის ნაგებს (5,2:1,4 მ).

სამწუხაროდ, აღნიშნული ჯგუფის ყველა ძეგლის გადახურვა შეცვლილია მეტ-ნაკლებად, ამიტომ თავდაპირველი სიმაღლის ზუსტი დადგენა არ ხერხდება. იმავე მიზეზით ვერ დავადგენთ სიგრძისა და სივანის შეფარდებას სიმაღლესთან.

7. ბაზილიკის ინტერიერის აღქმაში დიდი როლი ენიჭება კარების განლაგებას. ბაზილიკა თავისი ტიპით გრძელი ნაგებობაა, მისი დანახვა, მისი დათვალიერება უნდა ხდებოდეს სიგრძეზე. ამიტომაც, ეს იქნება ხმელთაშუა ზღვის აუზში მდებარე ქვეყნების თუ წინააზიის ბაზილიკებში, მთავარი შესასვლელი მოწყობილია დასავლეთით.

განსახილავი ჯგუფის ქართულ ბაზილიკებში ამ მხრივ არაა ერთიანობა. მაგალითად ბოლნისში კარები მოწყობილია სამხრეთით და ჩრდილოეთით, ანჩისხატში—სამხრეთით, დასავლეთით და ჩრდილოეთით, კაწარეთში—დასავლეთით და სამხრეთით, ასევეა კონდოლშიც, ხოლო ხირსაში მხოლოდ დასავლეთითაა (სურ. 64). ამ ძეგლებში, როგორც ვნახეთ, კარი დასავლეთით ბოლნისის გარდა ყველას აქვს. როგორც ქართული ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი.

⁴⁸ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, სურ. 1.

⁴⁹ ვ. ჩუბინაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I, სურ. 53—56; Г. Н. Чубинашвили, Церковь близ сел. Болниси-Капанакчи, Христ. Восток, т. V, 1916; პ. ხაქარაია, ბოლნისი და წულრულაშენი, 1953, სურ. 7—10, ტაბ. X.

ბელი, სამხრეთის კარი ხირსას გამოკლებით ყველგან გვხვდება. მაგრამ მთავარი მაინც დასავლეთის კარია და არა სამხრეთისა. ბოლნისის გამოჩაყლის შემთხვევას გ. ჩუბინაშვილი ცალკე იხილავს და დაასკვნის: „Вместо подчеркнутой продольной оси здания он стремится в длинном по природе своих форм здании заглушать, скрасить это восприятие продольности и по возможности разными средствами... содействовать симультанному восприятию всего пространства. Другими словами здесь подсознательная борьба двух различных тенденций своей национальной, традиционно развивающей еще формы центрального пространственного восприятия, так сказать пространства с центральной вертикальной осью, и чуждой и чуждой по пропагандируемой... церкви“⁵⁰.

ურბნისის ბაზილიკაში ამჟამად მოქმედია დასავლეთისა და სამხრეთის კარი, ხოლო ჩრდილოეთის კარი ამოქოლილია (მისი ამოშენება აგურის ზომებისა და წყობის მიხედვით 1668 წლის რესტავრაციას უნდა მიეკუთვნებოდეს). ამ კარებიდან სამხრეთის კარი ყველა ნიშნებით თავდაპირველია (სურ. 58, 62, ტაბ. XXXIX). ასევე უნდა იყოს ჩრდილოეთის კარი, ხოლო დასავლეთის კარი გადაკეთებულია (სურ. 59, 63, ტაბ. XL)

მხედველობაშია მისაღები ის გარემოება, რომ ურბნისის ტაძრის დასავლეთის კედელი თითქმის ძირამდე ყოფილა დაქცეული და მისი აღდგენილი ქვედა ნაწილი X ს. ეკუთვნის. აქ თუ მანამდე კარი იყო იგი, ცხადია, სხვა ფორმისა იქნებოდა (დაახლოებით სამხრეთის კარის მსგავსი). თუ კარი არ იყო, მას X საუკუნის ოსტატი მაინც ვააკეთებდა, რადგანაც მის დროს ასეთი დიდი შენობა დასავლეთის შესასვლელის გარეშე წარმოუდგენელი იყო.

ურბნისის დასავლეთის მხარეს შესასვლელი იყო თუ არა, ეს საკითხი ჯერჯერობით საბოლოოდ ვერ წყდება ფაქტიური მონაცემების უქონლობის გამო. ჯველი შესასვლელის კვალიც სამწუხაროდ არ აღმოჩნდა (გათხრებისა და კედლების გაწმენდის შედეგად. აქ შეიძლება გამოვიყენოთ მხოლოდ ლოგიკური დასკვნები: კერძოდ, ბოლნისში, თუ დასავლეთით კარი არ იყო, სამაგიეროდ სამხრეთთან ერთად ჩრდილოეთით ორი დიდი ზომის კარია. ამდენად, აქ ეკლესიას თავისთავად სამყოფი შესასვლელი ჰქონდა; მლოცველთა შესვლა და გამოსვლა შეუფერხებლად მოხდებოდა. ასეთივე მდგომარეობა ვერ იქნებოდა ურბნისში. მართალია, აქ სამხრეთის შესასვლელი დიდია. მაგრამ არც ისეთი, რომ იგი საკმარისი იყო ეკლესიის ნორმალური დატვირთვა-განტვირთვისათვის. ჩრდილოეთის კარი ისეთი პატარაა, რომ იგი გარეთა-სივრცესთან მაკავშირებელი არც იქნებოდა. იგი შეიძლება მაკავშირებელი ყოფილიყო მხოლოდ ეკლესიის ჩრდილოეთით მდებარე სადგომთან. ყოველივე აქედან გამომდინარე ჩვენ ვუშვებთ, რომ ურბნისის ჰქონდა დასავლეთითაც შემოსასვლელი (აქვე, ისიც შეიძლება დავსძინოთ, რომ ურბნისის ბაზილიკის შიდა ფართი აღემატება ბოლნისისას).

ბოლნისში დასავლეთით კარი რომ არ არის დატანებული, ამას გ. ჩუბინაშვილი არქიტექტორის ადგილობრივი ტრადიციითა და ცენტრალური კომპოზიციისაკენ მიდრეკილებით ხსნის, რაც სწორია. მსგავსი მდგომარეობა არ უნდა ყოფილიყო ურბნისში. ურბნისის ბაზილიკის შიდა პროპორციები, მისი სვეტე-

⁵⁰ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 143—144.

ბის რიგით, უფრო ბაზილიკურია, ვიდრე ბოლნისის. თანაც, ბოლნისში ოსტატი შემსვლელზე არა მარტო შესასვლელების ორიენტაციით ახდენს ზემოქმედებას, არამედ თვით სიგრძე-სიგანის შეფარდებითაც; ბოლნისი უფრო მოკლე და განიერია, ვიდრე ურბნისი, რათაც ბოლნისის ოსტატმა სივრცე ისედაც დაუახლოვა ცენტრალურ გადაწყვეტას. ვიმეორებთ, ურბნისის ბაზილიკის ავტორს გვერდის კარებიდან მომსვლელის შეყვანით კომპოზიციის ორად გაყოფა და სივრცის დამოკლება მიზნად არ ჰქონია. მას კომპოზიციის აღქმა ძირითადად დასველებიდან სურდა.

8. ურბნისის ბაზილიკის ინტერიერში შესამჩნევი როლი ენიჭებოდა თაღის ნალისებრ ფორმას. როგორც აღწერილან ვნახეთ, ურბნისის ბაზილიკა მრავალჯერა რესტავირებული, ამიტომ თავდაპირველი ფორმები ბევრგანაა დაკარგული. შერჩენილი ძველი ნაწილების მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ სტრუქტურულად სადაც კი თაღი ესაპირობოდა, იქ ყველგან ნალისებრ ფორმას გამოიყენებდა. ამჟამად ინტერიერში თვალში გვეცნობა სვეტების სიგრძეზე მაერთებელი თაღების ნალისებრი ფორმა (სურ. 58, 60).

სამხრეთის მხარეს ნალისებრი თაღი შერჩენილია მთლიანად გარდა დასავლეთის უკანასკნელისა. სადაც ნახევარი განახლებულია. ჩრდილოეთი რიგი აღდგენილია დასავლეთიდან მეორე თაღის გარდა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია ნალისებრი თაღის გენეზისი და მისი გავრცელების დიაპაზონი⁵¹. საქართველოში მას იყენებდნენ IV—X საუკუნეებში, მაგრამ განსაკუთრებით მიმართავენ V—VI საუკუნეებში. ასეთი ძეგლები ათეულობით მოგვეპოვება მაშინდელ საქართველოში, უფრო მეტად კი ქართლსა და კახეთში. ურბნისის ჯგუფიდან და იმ ეპოქის სხვა სახის ბაზილიკებშიც ყველგანაა გამოყენებული ნალისებრი თაღები. მაგალითად, მას ვხედავთ ბოლნისში, ანჩისხატში, კაწარეთში, ხირსაში, კონდოლში, ნატკორაში, თელავში, ურიათებანსა და სხვაგან. განსაკუთრებით დეკორატიულად იყო გამოყენებული წყაროსათვის ტაძარში⁵².

თაღის სამი ფორმიდან, რომელიც გავრცელებული იყო შუასაუკუნეების საქართველოში, მეტი დეკორატიულობით ხასიათდება ნალისებრი ფორმა. მაგრამ აქაც ყოველთვის არ არის ერთნაირობა. საჭირო იყო თაღის ნალისებრი მოხაზულობის პროპორციების მოძებნა და მისი შეფარდება დანარჩენ ფორმებთან.

9. ურბნისის კარ-ფანჯრებზე ნალისებრი თაღები, გარდა სამხრეთის შემოსასვლელისა, არაა შერჩენილი. აქ კი იგი კარგი პროპორციებით ყოფილა გამოყენებული (სურ. 62). შესასვლელის მაღალ ხერხეს ლუნეტი ამთავრებდა (ლუნეტი ამოვსებულია და კარი დავიწროებული XVII ს. აღდგენის დროს).

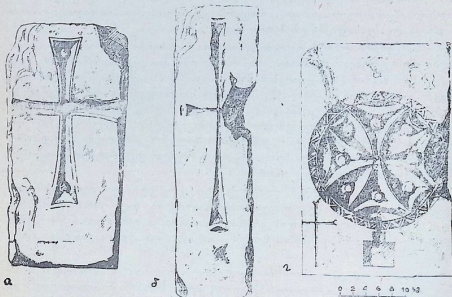
ურბნისის ჯგუფის ძეგლებისათვის დამახასიათებელია ღია ლუნეტი შესასვლელის თავზე. მას ვხვდებით ბოლნისში. მისი ჩრდილოეთის ორივე შემოსასვლელს ლუნეტი ამთავრებს. ასევე მაღალი და განიერი შესასვლელი ლუნეტი გამოჩნდა ანჩისხატში გაწმენდის შემდეგ. აქვე უნდა დავსძინოთ, რომ აუცილებელი არ იყო ლუნეტი ყოფილიყო გამოყენებული ერთი და იმავე ტაძრის ყველა შესასვლელში. მაგალითად ბოლნისსა და ანჩისხატში სამხრეთის შესასვლელ-

⁵¹ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 134—136.

⁵² Е. Такайшвили, Цкаростаи, МАК, вып. XII, М., 1909, გვ. 44—51, ტაბ. IX.

ები არქიტრაევითაა გადახურული. ამდენად, ურბნისში შესაძლოა დასავლეთის შესასვლელს ლუნეტი არც ჰქონოდა.

10. ურბნისში, ისე როგორც იმ დროის ნაგებობებში, გაფორმების საკითხი ჯერ კიდევ ვერ იდგა სათანადო სიმაღლეზე. საერთოდ, ჯერ კიდევ ხუროთმოძღვართა წინაშე პირველ პლანზე არ იყო შენობის მორთვის საკითხი³³. მიუხედავად ამისა, ურბნისის ხუროთმოძღვარს მაინც აქვს ცალკეული აქცენტები. ასეთებიდან აღინიშნება პირველ ყოვლისა ინტერიერში კაპიტელები. სვეტებისა და აფსიდის კუთხის კაპიტელები ერთნაირი ფორმისაა (სურ. 57, 58). ისინი მხოლოდ პროფილირებულია ყოველგვარი ორნამენტისა და რელიეფის გარეშე. ამ ჭკუდიან ცნობილი ძეგლებიდან ბოლნისის კაპიტელების დიდი ნაწილია მორთული ჩუქურთმითა და რელიეფებით და კაწარეთის სამებაშია რამდენიმე რელიეფიანი კაპიტელი³⁴. დანარჩენ ტაძრებში კაპიტელები პროფილირებულია სხვადასხვა სახით. ურბნისის კაპიტელებისათვის ანალოგია არ გვეპოვება.

სურ. 65. ეკლესიის ინტერიერი. ჯვრების გამოსახულება

ურბნისის ხუროთმოძღვარი განსაკუთრებული სიფაქიზით ანაწილებს ჯვრებს. ისინი, გარდა ერთისა, განლაგებულია პილასტრებზე დაახლოებით ადამიანის სიმაღლეზე (სურ. 58). ჯვარი სხვადასხვა ზომითაა ამოკვეთილი, მაგრამ ყველა ისეა, რომ თვალში არ გეცემათ.

თითო ჯვარი გამოსახულია საკურთხეველთან მდებარე პილასტრებზე დასავლეთით (სურ. 65). თითო ჯვარი ყოფილა ჩრდილოეთი რიგის სვეტებზე. ამათგან სამი ჯვარი იყურება ეკლესიის შიგნით, ხოლო მეოთხე მდებარეობს საკუ-

³³ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 191.

³⁴ მისივე, Арх. Кахети, გვ. 64, ტაბ. 18.

რთხვევლთან ახლოს მდგარი სვეტის დასავლეთის პილასტრზე. სხვებისგან განსხვავებით ამ ჯვარს წარწერაც ჰქონია. ეს ჯვარი სხვებზე მაღლაა, დანარჩენი კი 120—120 სმ სიმაღლეზეა.

სვეტებზე წარწერიანი, თუ უწარწერო ჯვრების გამოსახვას გ. ჩუბინაშვილი ხსნის ადგილის გაპიროვნებით⁵⁵. ტაძრის აგების მონაწილეთ ექნებოდათ წირვის დროს მიჩენილი ადგილი. ეს ჯვრები ბოლნისში განლაგებულია ჩრდილოეთის სვეტებზე, ხოლო ურბნისში სამხრეთის რიგზე. ეს გასაგებია, რადგანაც პირველში მთავარი შესასვლელი ჩრდილოეთითაა, ხოლო მეორეგან—სამხრეთით.

ურბნისის ყველა ჯვარი თავდაპირველია. ორი მათგანი ე. წ. ბოლნური ჯვრის სახესხვაობაა. ერთი მათგანი მარტივია, მეორე კი—რთული. შედარებით კარგადაა შენახული საკურთხეველთან ჩრდილოეთ პილასტრის ჯვარი (სურ. 65). ეს ტოლმკლავა ჯვარი მედალიონშია ჩასმული და მთლიანად სწორკუთხა საფეხურიან კვარცხლბეკზეა შემდგარი⁵⁶. ვარეთა ორ კონცენტრულ წრეს შორის სამკუთხა კვეთა ზიგ-ზაგს ჰქმნის. ჯვრის მკლავებისა და მათ შუა არეების ცენტრებში მცირე კოპებია ჩასმული, რაც თავისთავად ძვირფასი ქვების იმიტაციას წარმოადგენს. რაც შეეხება საერთოდ მედალიონში ჩასმულ ტოლმკლავა ჯვრებს, ისინი კონსტანტინეს აღმოსავლეთზე გამარჯვების ჯვრის მიბაძვას წარმოადგენენ. ურბნისის ჯვრის ანალოგიებს ვხვდებით ქვემო ქართლის V—VI სს. მრავალ ტაძარსა და სტილზე. გამოცემული ძეგლებიდან მისთვის ანალოგები მოიპოვება, პირველ ყოვლისა, თვით ბოლნისის სიონში⁵⁷.

ურბნისის მეორე ბოლნური ჯვარი სამხრეთის რიგის წინა სვეტზეა დასავლეთით ამოკვეთილი. იგი დაზიანებულია და ზედა ნახევარიც კი არ არის დარჩენილი. არსებული ფრაგმენტის მიხედვით ტოლმკლავა ჯვარი წრეში იყო ჩასმული. შესრულება მარტივია. საერთო გადაწყვეტით იგი ისევ ბოლნისის ჯვრებში პოულობს ანალოგიებს⁵⁸. მას სამხრეთით წარწერა ჰქონია (გამოფიტულ ქვაზე კარგად არ ჩანს).

ინტერიერის დანარჩენი ჯვრები მაღლებია. საკურთხეველის მარჯვენა პილასტრზე მოთავსებული ჯვრის გამოსახულება წვრილი და მაღალია (სურ. 65, 66). იგი ქვის სიბრტყეში ცერად კვეთითაა მიღებული. მნახველის ყურადღებას იქცევს მხოლოდ კარგი პროპორცია და შესრულების ნაზი მანერა. მისი ანალოგია მოიპოვება V—VI საუკუნეთა მიჯნის აკაურთას ძეგლზე⁵⁹.

სამხრეთის რიგის სვეტებიდან დასავლეთის ორ სვეტზე ჯვარი არ შერჩენილა (ერთში ჯვარიანი ქვა მთლიანად ამოგდებულია, მეორეში კი გამოფიტულია), ხოლო მესამეზე გვერდები ცოტათი დაზიანებულადაა მოღწეული (სურ. 58). ამ ჯვრის ზოგადი პარალელი შეიძლება მოიძებნოს ისევ ბოლნისის ტაძარში⁶⁰.

⁵⁵ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 187—188.

⁵⁶ ამ მედალიონის გვერდით იმავე ქვაზე მარცხნივ ერთი ღარიტ ბატარა ჯვარიც გამოჩნდა. იგი გვიანაა ამოკვეთილი.

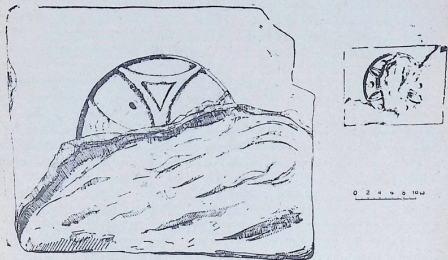
⁵⁷ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, სურ. 112—111.

⁵⁸ იქვე, სურ. 110.

⁵⁹ ლ. რჩეულიშვილი. ქართული ხელოვნების სახელმძღვანელო ძეგლი, „ქართული ხელოვნება“, II, 1948, გვ. 28—34, ტაბ. 18.

⁶⁰ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 114.

ურბნისის შიგნით ძველი დეკორიდან ერთი დაზიანებული პატარა ვარდულია სამხრეთის რიგის მესამე სვეტზე ჯვრის ზემოთ. მორთულობის სხვა ელემენტი არაა დარჩენილი.

სურ. 66. ეკლესია. ინტერიერის დეტალები.

11. ბაზილიკის ფასადების განხილვამდე უნდა შევეხოთ გარეთა მასების განლაგებას და საერთო გადაწყვეტას.

როგორც ინტერიერის განხილვის დროს აღვნიშნეთ, ბაზილიკის სამი ნაწიის გადახურვის საკითხი და გარეთა მასების გადაწყვეტა ზედმიწევნით არ დგინდება ფაქტიური მასალის უქონლობის გამო. ამავ დროს, არც ანალოგიები იძლევა ერთიან სურათს. ურბნისის ჯგუფის ძეგლების უმრავლესობა ან გადაკეთებულია, ან დანგრეული. არსებულთაგან მხოლოდ კაწარეთის სამებაზე აღნიშნავს გ. ჩუბინაშვილი, რომ ცენტრალური ნაწიის ამადლება და გვერდის სარკმლები თავდაპირველია⁶¹. ახლახან ჩატარებულმა ინტერიერის გაწმენდამ დაადასტურა, რომ თბილისის ანჩისხატის ეკლესიასაც ცენტრალური ნაწი აწეული და კონქის ზემოთ შუბლი მაღალი ჰქონია, რაც აღმოსავლეთის ფასადის შემოსვალზეც ნაწილობრივად იგრძნობოდა. აწეული ცენტრალური ნაწიით იყო VI ს. მეორე ნახევარში აგებული ახმეტის ღვთაების ეკლესია, რომელიც სამნავიანი ბაზილიკაა, მაგრამ გეგმით ორიგინალურია⁶². ასევე, იმეტად მაღალი ცენტრალური ნაწი აქვს იმავე დროის სამეკლესიანი ბაზილიკას შილდაში⁶³. ხოლო რაც შეეხება ბოლნისის ბაზილიკას, მისი მონოგრაფიულად შემსწავლელი გ. ჩუბინაშვილი ფიქრობს, რომ ბაზილიკის სამი ნაწი მოთავსებული იყო ორქანობიან სახურავ ქვეშ⁶⁴. რაც შეეხება ურბნისის ბაზილიკის გადახურვას, ჩვენ აღრე

⁶¹ Г. Н. Чубинашвили, Арх. Кахетии, გვ. 63.

⁶² იქვე, გვ. 71—79.

⁶³ იქვე, გვ. 63.

⁶⁴ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 148.

ძეგლის შიდა სივრცის განხილვის დროს აღვნიშნეთ, რომ მოსალოდნელია აქ ყოფილიყო ცენტრალური ნაფი აწეული.

ორქანობიან სახურავს ქვეშ სამი ნაფის მოთავსება, ე. ი. ისეთი გადაწყვეტა, როდესაც ცენტრალური ნაფი გამოყოფილი არ არის და მასში ფანჯრებიც არაა მოწყობილი, გ. ჩუბინაშვილის დასკვნით არის აღრეული ხანის გამოძახილი და იგი მოქველებულია⁶⁵. იმავე ავტორის დასკვნით⁶⁶, ურბნისისა და ანჩისხატის ეკლესიები ბოლნისის მომდევნო ძეგლებია და ზოგ შემთხვევაში ახალ, პროგრესულ გადაწყვეტას იძლევიან (მაგ. საკურთხევლის სამნაწილიანობა და სხვ.) შესაძლოა, ურბნისის ოსტატმა ცენტრალური ნაფის აწევით და მთლიანად სამსაფეხურიანი გადახურვის მოწყობით ახალი სიტყვა თქვა და ნაბიჯი წინ წადგა.

გადახურვისა და მასების გადაწყვეტის შემომოყვანილ ვარიანტს ურბნისში, სხვა მონაცემებთან ერთად, საფუძვლად უდევს სამნაფიან კორპუსზე მინაშენების აღმოჩენილი ფრაგმენტები. როგორც აღწერაშიც აღვნიშნეთ, შენობის დაედაპირველ ფენასთან კონსტრუქციულად დაკავშირებულია მხოლოდ სამხრეთის მინაშენი (სურ. 56). ჩრდილოეთით მინაშენის ნაშთები არის, მაგრამ ისინი ახალია. ამასთანავე, არ არსებობს არავითარი მონაცემები, გარდა ტაძართან მაკავშირებელი კარისა, ამ მხარეზე ძველად მინაშენის არსებობისა. ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში არის ძველი კედლის ნაშთი. ეს ნაშთი იმდენად მცირეა, რომ დანამდვილებით ვერ გიტყვი იგი თავდაპირველი ეკლესიისა თუ მომდევნო ხანას მიეკუთვნება. კედლის ნაშთში კარგად თლილი კვადრების ერთი ფენა დარჩენილი. კედელი ორივე მხარეს ერთნაირად თლილი ქვითაა შემოსილი. მას საძირკველი არა აქვს. როგორც ეს ტაძრის კედლების სამხრეთ-დასავლეთ მონაკვეთში არის ძველი კედლის ნაშთი. ეს ნაშთი ლის ნაშთებს. ორივე კედელი თუ თანადროულია. მაშინ ვღებულობთ ბაზილიკის ორიგინალურ გადაწყვეტას, ამ შემთხვევაში ბაზილიკას ორ თუ სამ მხარეს ჰქონია გარსშეოსავლელი. მართალია, გარსშეოსავლელის კვალი ჩრდილოეთით არ არის, მაგრამ ისიც არაა გამორიცხული, რომ მისი დაზიანების შემდეგ ნაშთები ამოეყარათ გვიანი მინაშენის აგებისას. სამივე მხარეს მინაშენის ერთიანობის საწინააღმდეგოდ ლაპარაკობს სამხრეთის მინაშენის კედლის ფრაგმენტის მოხვევა ბაზილიკისკენ და მის დასავლეთის კუთხესთან კონსტრუქციული კავშირი. ამასთანავე, ამ მინაშენის დასაკლეთ მონაკვეთში კარი ყოფილა. ეს კი თავისთავად იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ იგი შენობის გარეთა კარია და არა შიდა. ამ უკანასკნელ მოსაზრებას თუ გავიზიარებთ, მაშინ სამხრეთისა და დასავლეთის მინაშენები არაა ერთდროული.

ამრიგად, შემომოყვანილი ვარიანტებიდან ვფიქრობთ, რომ მინაშენები იყო სამხრეთით და ჩრდილოეთით.

ასეთი გადაწყვეტის უშუალო ანალოგია არსებულ ძეგლებში ჩვენამდე არაა მოღწეული. აღსანიშნავია ისიც, რომ სამნაფიან ბაზილიკებს სტანდარტული გეგმა არა აქვთ. მათ საერთოსთან ერთად თავისებურებებიც გააჩნიათ.

რაც შეეხება ბაზილიკის სამხრეთ ნაწილს, მისი გადაწყვეტაც სიზუსტით ძნელი წარმოსადგენია. ცხადად ჩანს, რომ მისი აღმოსავლეთის მონაკვეთი ცალკე, გამოყოფილ სამლოცველოს წარმოადგენდა (სურ. 56). ამ პატარა ეკლესიის აფსიდის მოხაზულობა ნალისებრ ფორმას უახლოვდება. დასავლეთის მონაკვეთიც გამოყოფილი უნდა ყოფილიყო. რადგან მას დასავლეთით ცა-

⁶⁵ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 153.

⁶⁶ იქვე, გვ. 154.

ლკე შესავლელი აქვს. ხოლო შუაში, ბაზილიკის კარის პირდაპირ თაღედია მოსალოდნელი. ასეთი თაღედია ბოლნისში. აქ ორია თაღი, ხოლო რადგან ურბნისი მასზე გრძელია, ამიტომ იქ დასაშვებია სამი ან მეტი თაღი. მინაშენის დასავლეთის მონაკვეთი გამოყოფილი უნდა ყოფილიყო, თუ ვიმსჯელებთ მისი დასავლეთის კარის მიხედვით. ბოლნისის ტაძარში ასეთი ნაწილი სამი მხრიდან დახურულია და ცენტრისკენ ღია უბე იქმნება. ურბნისში კი დასავლეთის მონაკვეთი დახურული სათავსოა დასავლეთის კარით. თუმცა, ასეთი გადაწყვეტის ანალოგია არ ვაგვაჩნია, მაგრამ დასავლეთით კარის არსებობა ასეთ ვარიანტზე მიგვითითებს. არაა გამორიცხული, რომ მინაშენის დასავლეთის მონაკვეთი მხატვრული მოსაზრებით სამხრეთიდან კედლით ყოფილიყო შემოფარგლული, შიგნით დახურული სათავსოს მოუწყობლად.

რაც შეეხება შენობის გვერდითი ნაწილების გადახურვას, მას მთლიანად ერთქანობიანი სახურავი ექნებოდა. იმ ხანის მინაშენებში და გარსშემოსავლებში მხოლოდ ერთქანობიანი სახურავებია ცნობილი.

ეკლესიის სამხრეთი მინაშენის გათხრისას გამოჩნდა კიდევ ერთი ფენის ნაშთი. დარჩენილი კვალი იმდენად მცირეა, რომ თავდაპირველ ფორმებზე ზუსტად შეუძლებელია ლაპარაკი, მაგრამ აქ უნდა ყოფილიყო სამხრეთი ღია კარიბჭე (სურ. 56). ასეთი კარიბჭეები შენდებოდა განვითარებული ფეოდალიზმის დროს. როგორც ეტყობა, აღრინდელი მთლიანი მინაშენის დანგრევის შემდეგ ააგეს ახალი კარიბჭე. შემდეგში ისიც მოშლილა და ბაზილიკაში შესასვლელი გაშიშვლებულა.

ბაზილიკის დასავლეთით არსებული მინაშენის კვალის შესახებ აღრევ ვილაპარაკეთ, მაგრამ ახლა მასთან დაკავშირებით კიდევ გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ის მცირე გამოწევა, რომელიც ეკლესიის კედელზეა შერჩენილი, ხომ არ არის უშუალოდ მასთან დაკავშირებული? ზუთი მეტრის სიმაღლეზე ეკლესიის დასავლეთის ფასადის ქვედა ნაწილი 5—10 სმ გამოწეულია (სურ. 63, ტაბ. XL). ამ ფასადზე გადაკეთების სამი ფენა ჩანს. ამჟამად შეუძლებელია დანამდვილებით თქმა იმისა, ეკუთვნის თუ არა ეს გამოწევა თავდაპირველ ფენას; ის უფრო მეორე ფენისა უნდა იყოს; ეს გამოწევა დასაწყისში თუ უფრო დიდი იყო, მისი დანიშნულება კამარის საყრდენი უნდა ყოფილიყო. ამ შემთხვევაში ეკლესიის მთლიანობა, რომ მასზე დაეყრდნობოდა დასავლეთით არსებული მინაშენის კამარა. სხვა ახსნა კედლის ქვედა ნაწილის გასქელებისა ამჟამად არ ვგვსახება. ანალოგიების მოძებნაც ძნელია. ერთადერთ არაპირდაპირ ანალოგიას იძლევა ბოლნისის ტაძარი. დასავლეთის კედელი ორი მეტრის სიმაღლეზე ამოწეულია 35—40 სმ (ამ ძეგლზე ჰონოგრაფიის ავტორისთვისაც ეს გამოწევა აღსანიშნავია რჩება⁶⁷).

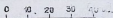
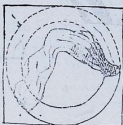
12. ურბნისის ტაძარი ფასადების მორთულობით ღარიბია. მაგრამ ეს სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ ამაში ურბნისის ხუროთმოძღვარი იყოს დამნაშავე. არა, ამაში ეპოქის თავისებურება ჩანს. გ. ჩუბინაშვილის მართებული შენიშვნით, იმ ეპოქის ხუროთმოძღვრის წინაშე ჯერ კიდევ არ იდგა ფასადთა მორთვის საკითხი⁶⁸. ეს ასე იყო არა მარტო ქართველი ოსტატისათვის, არამედ საერთოდ მაშინდელი საქრისტიანოს ხუროთმოძღვრებაში. ცნობილია ისიც, რომ

⁶⁷ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 153.

⁶⁸ იქვე, გვ. 148.

სხვა ქვეყნების ხუროთმოძღვრებასთან შედარებით ქართულ ხუროთმოძღვრებაში მეთია აქცენტი დეკორისადმი.

ურბნისის ტაძრის ფასადებზე, როგორც ადრე აღვნიშნეთ, პირველი ხუროთმოძღვრის ნამუშევრიდან მცირე რამ არის გადარჩენილი. მათში პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია სამხრეთის შესასვლელის გადაწყვეტა (სურ. 62). მართალია, ეს შესასვლელი დაზიანების შემდეგ XVII ს. გადაუკეთებიათ, მაგრამ უწინდელი გადაწყვეტა მაინც ირკვევა. მაღალი და განიერი სწორკუთხა შესასვლელი გადახურული ყოფილა არქიტრავით, რის ზემოთაც მდებარეობდა ნალისებრი მოხაზულობის ლუნეტი. ასეთი შესასვლელების მოწყობა ცნობილია საერთოდ გვიანანტიკურ ხანაში. ჩვენთან რა დროიდან იყენებენ მას, არ ირკვევა მონაცემების უქონლობის გამო. მოღწეული ძეგლებიდან კი მას პირველად

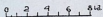
სურ. 67. ეკლესია. კოლონის ფრაგმენტი

ვხვდებით 478—493 წლებში აგებულ ბოლნისის ტაძარში⁶⁹. გამოყენებულია აგრეთვე ანჩისხატში. იმავე ეპოქის მცირე ეკლესიებიდან შეიძლება მოვიყვანოთ „ლუდერი“⁷⁰ (ქარელის რ-ნი) და „ამალღება“ (დმანისის რ-ნი). როგორც ვხედავთ, ჩვენში მისი გამოყენების დიაპაზონი მეტად მოკლეა. ესაა V—VI საუკუნეები. ბოლნისსა და ურბნისში ლუნეტიანი შესასვლელი ერთნაირადაა გამოყენებული,

⁶⁹ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, გვ. 140—142, სურ. 13, 22, 23, 24, 42.

⁷⁰ დ. რ ჩ ე უ ლ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ხუროთმოძღვრების სამი უცნობი ძეგლი, ქართული ხელოვნება, ტ. II, 1948, სურ. 16.

ბოლო ანჩისხატში განსხვავებულია. ბოლნისში ისინი გამოყენებულია ჩრდილოეთი გალერეის შიგნით, ურბნისში კი — სამხრეთი გალერეის შიგნით. ორივე შემთხვევაში ლუნეტიანი შესასვლელი გარეთ, ფასადზე კი არ არის. არამედ შიგნით, თაღდის სიღრმეში, ანჩისხატში კი დასავლეთი კედლის ცენტრშია მოთავსებული. აქ კარიბჭე არ უნდა ყოფილიყო, ამიტომ შესასვლელი უშუალოდ ფასადზე გამოვიდოდა.

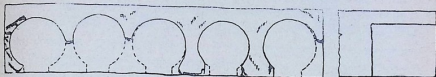
სურ. 68. ეკლესია, კარნიზის ფრაგმენტი

ურბნისის ტაძრის შიგნით გათხრისას აღმოჩნდა კაპიტელისა თუ ბაზისის ფრაგმენტი (სურ. 67, ტაბ. XLVII₁). მისი პირვანდელი ადგილსამყოფელი გამოურკვეველია. ზემოთ აღენიშნეთ, რომ სამხრეთის მინაშენი შუაში ღია იქნებოდა კოლონადით. მოსალოდნელია, იგი ამ კარიბჭისა იყოს. აქ საერთო პროპორციების მიხედვით უნდა ყოფილიყო დაბალი და ჭმუხი კოლონა. მართალია, ნაპოვნი კაპიტელის უშუალო ანალოგია არ გავგაჩნია, მაგრამ იგი შეიძლება იყოს მხოლოდ ადრეფეოდალური ხანის.

ურბნისის ბაზილიკას ძველი კარნიზი არ შერჩენია. გათხრების დროს სხვადასხვა ადგილას აღმოჩნდა კარნიზის ექვსი ფრაგმენტი. ამ ექვს ნატეხში კარნიზის ოთხი სახეა.

კარნიზებიდან ყველაზე ადრეული უნდა იყოს ერთი ფრაგმენტი, რომელიც, სამწუხაროდ, ყველაზე ცუდადაა შენახული (სურ. 68, ტაბ. XLV). ამ ფრაგმენტზე შერჩენილია ორი თაღისა და მათი გამოყოფის ნაწილები. კარნიზი დიდი ყოფილა. მის ადრეგენილ სახეს თუ წარმოვიდგენთ, სწავლულ 20 სმ მაინც იქნებოდა. ეს კი იმაზე მივეითითებ, რომ კარნიზი დიდი შენობისაა. კარნიზს ანალოგიები საერთო ხასიათით VI—VII სს. ძეგლებში მოუპოვება. ასეთებიდან

შეიძლება დავასახელოთ გამოცემული ძეგლებიდან თეთრი წყარო⁷¹ და ოლით-სი⁷², ხოლო გამოუცემელი ძეგლებიდან წალკა, დემურბულახი (დმანისის რაიონი) და სხვ. მოყვანილი ძეგლების წრე ქრონოლოგიურად უახლოვდება ურბანისის ტაძრის აგებას. ამიტომ ჩვენ შესაძლებლად მიგვაჩნია ამ კარნიზის ფრაგმენტის მიუთვნება თავდაპირველი ტაძრისადმი.

სურ. 69. ეკლესია, კარნიზის ფრაგმენტი

მეორე კარნიზი მოთავსებულია ერთ სწორკუთხა ქვაზე (ზომით 60×12 სმ), რომლის ცალ მხარეზე ამოჭრილია კარნიზის ხუთი თალი (სურ. 69, ტაბ. XLV). თალები ზუსტი წრეებით მეტად ღრმადაა ამოკვეთილი. მკვეთარი ნალისებრი თალები ქვემოთ მცირედდაა ღია. ასეთი გლუვზედაპირიანი სადა კარნიზი იშვიათად გვხვდება. იგი ნამდვილად არ არის დამახასიათებელი ადრეული ხანისათვის. მის პარალელად შეიძლება დავასახელოთ IX ს. ბიეთის ეკლესიის კარნიზი⁷³.

სურ. 70. ეკლესია, კარნიზის ფრაგმენტები

სამ ქვაზე მოთავსებული კარნიზის ფრაგმენტები ერთი სახისაა (სურ. 70). გლუვ ზედაპირზე ჩაჭრილი თალი ზოგი ოდნავ ნალისებრია, ზოგი კიდევ ნახევარწრიული. ნამუშევარს სიმკვეთრე აკლია. დაცული, არაა როგორც თალების ზომა, ისე თალებს შორის მანძილიც. თალებს ზემოდან ჰორიზონტული ღარი გასდევს. კარნიზის ქვა ზუსტად არ თარიღდება, მაგრამ იმის თქმა კი შეიძლება, რომ ისინი არაა თავდაპირველი ძეგლის დროინდელი. მათი წარმოშობა რომელიმე მოგვიანო შეკეთებას უნდა მიეკუთვნოს.

⁷¹ Н. Г. Чубиннашвили и Р. Шмерлинг, Храмы в древних селениях Тбилиси-Олтиси и Тетри-Цкаро. ქართული ხელოვნება, ტ. 2, გვ. 61, ტაბ. 31-35.

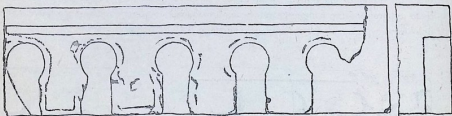
⁷² იქვე, გვ. 51, ტაბ. 30.

⁷³ ვ. დოლიძე, ვარზანი, თბილისი, 1958, ტაბ. 42

მეოთხე სახე კარნიზისა მოთავსებულია ერთ მოზრდილ ქვაზე, რომლის სიმაღლე 20 სმ (სურ. 71, ტაბ. XLV). ამ ქვიშაქვის ზედაპირი დაზიანებული და გამოფიტულია, მაგრამ სურათი საერთო ხაზებში იკითხება. კარნიზის შუბლზე ორი წვრილი ღარია გავლებული. ქვემოთ გასდევს ნალისებრი თაღების მწყკრივი, მათი შუა არეები ჩამოგრძელებულია. თაღებსა და ქვედა სწორკუთხეებს ირგვლივ შემოუყვება წვრილი ღარი.

კარნიზის აღწერილი ფორმა ამ ტიპის განვითარების გვიანდელი ხანისთვისაა დამახასიათებელი. კერძოდ, გამოცემული ძეგლებიდან, როგორც ზოგადი პარალელი, შეიძლება დაეასახელოთ IX—X სს. მიჯნაზე აგებული გარბანის (ისტორიული ხევი) ეკლესია⁷⁴. აგრეთვე, ზემო სკრის ღვთისმშობლის ეკლესიაში ოციოდე წლის წინათ მიკვლეული სტელის ფრაგმენტი⁷⁵, 1949 წელს არშის ციხეში (ხევი) ნანახი სტელა და სხვ.

თუ აღნიშნულ ანალოგიებს მივიღებთ, შესაძლოა აღწერილი კარნიზი ჩვეთვალთ თევდორე ეპისკოპოსის მიერ ტაძრის აღდგენის დროინდლად.

სურ. 71. ეკლესია. კარნიზის ფრაგმენტი

ურბნისის ტაძრის აღმოსავლეთის ფასადზე არის მორთულობის ერთი დეტალი, რომელიც ადრეულ ხანაზე მიგვითითებს. ესაა მარჯვენა პატარა სარკმლის (სამკვეთლოს) თავზე მოთავსებული ჯვარი (სურ. 61, ტაბ. XLVI). იგი თავდაპირველ ადგილას არ მდებარეობს, როგორც ფასადზე გაბნეული წარწერები და სხვა ქვები. ჯვარი ტოლმკლავაა წრეში ჩაწერილი. მკლავები ცერად კვეთითაა მიღებული. მკლავების ცენტრებში მომცრო და მკლავებს შორის ცოტათი მოზრდილი ბურთულებია დასმული. რელიეფი მთლიანად ქვის სიბრტყეშია ჩაჭრილი. ასეთი ჯვრები მხოლოდ ადრეფეოდალურ ხანაში კეთდებოდა. მაგრამ ამ საუკუნეების განმავლობაში მსგავსი ჯვრები, ცხადია, ერთნაირად არ იკვეთებოდა. ურბნისის ფასადის ჯვარი არ არის ისეთი დახვეწილი შესრულებით, როგორც ტაძრის შიგნით საკურთხეველის ჩრდილო პილასტრის ჯვარი, მაგ-

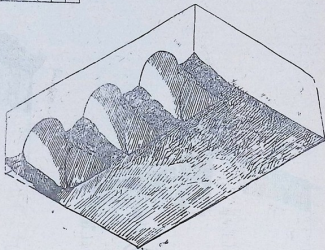
⁷⁴ ვ. დოლიძე, გარბანი, ტაბ. 24—30,

⁷⁵ ამჟამად ინახება ხელოვნების მუზეუმში.

რამ იმავე წრეს კი ეკუთვნის. ანალოგიებად ისევ ბოლნური ჯვრები შეიძლება დავასახელოთ⁷⁶. ამასთანავე, რუსის ტაძრის შეკეთებისას ხელახლა აწყობილ აღმოსავლეთის ფასადზე ცენტრალური სარკმლის მარჯვნივ გამოსახულია წრე-

0 5 10 20 32 სმ

სურ. 72. ეკლესია, კარნიზის ფრაგმენტი

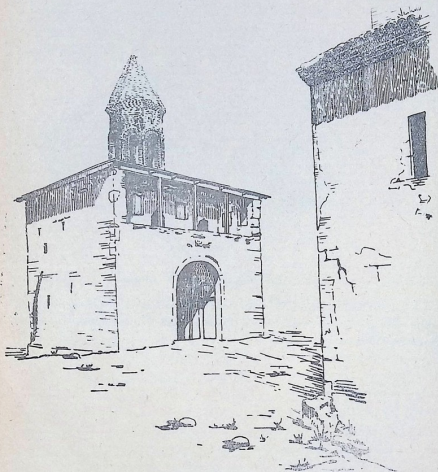
ში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვარი. იგი თითქოს წააგავს ურბნისის ჯვარს, მაგრამ მეტად მშრალია და სქემატური. იგი ურბნისის ჯვარზე გაცილებით ახალგაზრდა უნდა იყოს.

⁷⁶ Г. Н. Чубинашвили, Болниси, სურ. 112—113.

თავი მძიმეა

ს ა მ რ ე კ ლ ო

(ურბნისის ბაზილიკის დასავლეთით, თხუთმეტოდე მეტრზე დგას სამრეკლო. იგი საკმაოდ მოზრდილი ნაგებობაა და შედარებით კარგადაა მოღწეული. ეს სამრეკლო 1706 წელსაა აგებული. ქვეყნობთ, ურბნისის ტაძართან მანამდე

სურ. 73. სამრეკლო. ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან (ნახ. არქ. გ. მარჯანიშვილი))
იქნებოდა სამრეკლო. მისი დაზიანებისა, თუ საბოლოოდ მწყობრიდან გამოსე-
ლის შემდეგ ააგებდნენ ახალს.

(სამრეკლოს აშენების შესახებ გვაქვს ვრცელი წარწერა, რომელიც მოთავსებულია დასავლეთის ფასადზე, შესასვლელის ზემოთ) წარწერა მხედრულია (ტაბ. XXXVII). ყველა სიტყვის შემდეგ სამი წერტილი ზის. ქარაგმების განხილვით წარწერა ასე იკითხება:

1. ქ. ჩვენ დიდის მეფის შაჰნავაზის ძის ლევანის
 ძემან და საჭა
2. როველოს მბრძანებელმან⁷⁷ და კეთილად განმგებელმან
 ბატონიშვილმან ვახ
3. ტანგ და თანამეცხედრემან ჩვენმან დიდის ჩერ-
 ქეზის ბატონის ასულმან დედოფალმან
4. რუსუდან აღვაშენე სამრეკლო ესე გალავან-
 პალატითა და სხვა სახლებითა სულისა
 ჩვენისა საოხად და
5. ძისა ჩვენისა ბაქარის აღსაზრდელად შეიწირე
 შენ ღვაწლმრავალო პირველმოწამეო სტ
6. ეფანე და მეოხ გვეყავ დღესა მას დიდსა
 განკითხვისასა მას ჟამს ოდეს გვადგა
 სარქრად ბეზიდა
7. ს შვილი ჩემი ჯვარის მამა ურბნელი
 ეფისკოპოზი ფალავანდისშვილი ქრისტეფორე. ინ-
 დიქტიონსა შეფობისა ჩვენისა ბ
8. ქორონიკონს ტედ.

(ამ ვრცელი წარწერიდან ვიგებთ, რომ სამრეკლო სხვა ნაგებობებთან ერთად 1706 წ. (394+1312) აუგია ზეფე ვახტანგ VI და დედოფალ რუსუდასს) წარწერის მიხედვით, ეს მომხდარა ვახტანგის მეფობის მეორე წელს. ცნობილია, რომ ვახტანგი გამეფდა 1703 წელს და ექ. თაყაიშვილის სწორი შენიშვნისა არ იყოს⁷⁸, აქ დამწერს შეშლია; ასო „ბ“ მაგიერად უნდა იყოს „გ“.

(ვახტანგ მეფეს სამრეკლოსთან ერთად სხვა ნაგებობებზეც აუგია, კანკელიც აუშენებია და საეკლესიო ნივთებიც შეუწირავს) მოკლედ, მას დიდად უღვაწია ამ საეპისკოპოსო ცენტრის გასაძლიერებლად. ამიტომაც ურბნისში გაწეულ საქმიანობას იგი არ ივიწყებს იმ ლექსში, რომელიც მიეწერება თვით მეფეს⁷⁹. დასაწყისი ამ ლექსისა შემდეგია:

მე უმცირესმა ძმათაგან ვახტანგმან
 სახელდებულად
 ვქქმენ ოთხ წელ მცხეთა, ურბნისი,
 სადგურ კამარა გებულად...

სამრეკლოს მშენებლის შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის ზემოთ-
 ყვანილი წარწერა. მშენებლობის დროს სარქრად ყოფილა ვახტანგ მეფის
 ბებიდასშვილი ურბნელი ეპისკოპოსი ქრისტეფორე ფალავანდისშვილი.

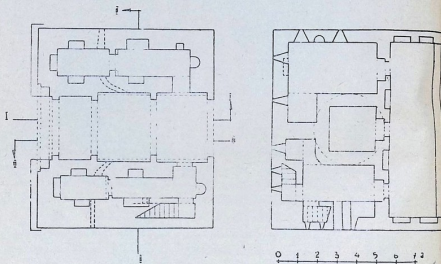
⁷⁷ წერია შეცდომით „მპრბულმან“.

⁷⁸ იმ. თაყაიშვილი არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი, ტბილისი, 1907 წ. 1, გვ. 50.

⁷⁹ E. Такайшвили, Описание рукописей, т. I, вып. I, Тифлис, 1902, გვ. 6.

არსებობს აზრი, რომ სარქარი სამუშაოს მწარმოებელია და არა შემოქმედ-სუროთმოდვარი⁸⁰. ამ აზრის გაზიარებასთან ერთად ეკვი გამოვთქვით, რომ ანანურის ტაძრის წარწერაში მოხსენებული სარქარი ქაიხოსრო ბალსარაშვილი შესაძლოა არა მარტო სამუშაოს მწარმოებელი ყოფილიყო, არამედ შემოქმედიც⁸¹.

ურბნისის სამრეკლოს განხილვისას ზემომოყვანილი აზრი უფრო ძლიერდება. ჩვენი აზრით, ქრისტეფორე ფალანდოშვილი ამ ნაგებობის ავტორიკაა და მშენებელიც. ეს სამრეკლო ხელოვნების არც ისეთი იშვიათი ნიმუშია, რომ მისი აგება ვერ მოეხერხებინა ერთ პიროვნებას. მით უფრო ეს შეიძლება ითქვას შუა საუკუნეებზე იმიტომ, რომ მაშინ პროფესიის დიფერენცირება ძალიან სუსტი იყო. კონკრეტულად, ურბნისის შემთხვევაში მხედველობაშია მისაღები ის გარემოებაც, რომ სამრეკლოს სარქრად ურბნელი ეპისკოპოსია. ასეთი თანამდებობის პირისათვის არც თუ სახარბიელო იქნებოდა მხოლოდ სარქრად ყოფნა; იგი სამრეკლოს სუროთმოდვარი და ამგები უნდა იყოს.

სურ. 74. სამრეკლო. პირველი და მეორე სართულის გეგმები

(სამრეკლოს პირველი სართული სამ ნაწილადაა გაყოფილი (სურ. 74). შუაში განიერი და მაღალი კამაროვანი გასასვლელია, გვერდებზე კი დახურული საღვთაგებობა.)

(გალავანში შესასვლელი ცილინდრული კამარითაა გადახურული, რომელიც ეყრდნობა ოთხ საბჯენ თაღს (სურ. 76). აქედან თითო თაღი ბოლოებშია, ორი კი შუაში არათანაბრადაა განლაგებული. თაღები და პილასტრები არ არის მკვეთრი ფორმების შემცველი. ასევე, უფორმო ნახევარწრიული ფორმისაა გრძივი კედლების ორ-ორი თაღი.)

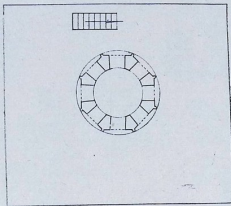
⁸⁰ პ. ზაქარაია, ანანურის სუროთმოდვრული ანსამბლი, თბილისი, 1953, გვ. 11, 13; გ. ბერიძე, ძველი ქართველი სუროთმოდვრები, 1956, გვ. 8.

⁸¹ პ. ზაქარაია, ანანური, გვ. 13.

(პირველი სართულის გვერდით სათავსოებში შესასვლელები მოწყობილია აღმოსავლეთ მონაკვეთებში, ერთმანეთის პირდაპირ. ამ სათავსოებიდან უფრო მარტივია ჩრდილოეთის. ეს გრძელი სათავსო ორ მონაკვეთადაა გაყოფილი. დასავლეთის—უფრო მცირეა. მათ თაღოვანი გასასვლელი ჰყოფს, ორივე სათავსოს კედლებში სხვადასხვა ზომის სწორკუთხა ნიშებია განლაგებული. გარედან შემოსასვლელის მარჯვნივ ნახევარწრიული გეგმის ბუხარია მოთავსებული. ორივე სათავსო შეისრული კამარითაა გადახურული.)

(სამრეკლოს სამხრეთი მონაკვეთი ორი ნაწილისაგან შედგება. პირველი ნაწილი მოპირდაპირე მხარის მსგავსია, მხოლოდ ცოტათი ვიწროა და დეტალებში განსხვავდება. მეორე ნაწილში კიბეა მოთავსებული. იგი ერთი მიმართულებით მიემართება მეორე სართულისაკენ. მის კედლებში ფანჯარა და სათოფეები განლაგებულია.)

(მეორე სართული უფრო რთულია. იგი ძირითადად განკუთვნილი იყო მცველის საცხოვრებლად და ისე როგორც XVIII ს. ყველა სამრეკლო, ესეც გათვალისწინებული იყო თავდაცვისათვის. მის კედლებში ბლომადაა განლაგებული სათოფეები (სურ. 74). პირველი სართულის კიბიდან ვხვდებით გრძელ

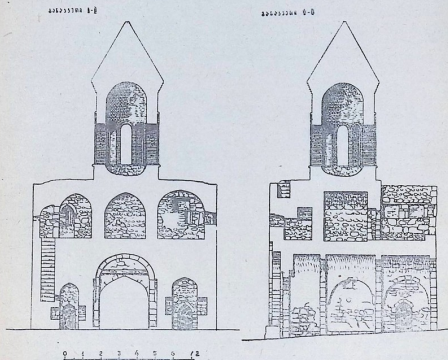
სურ. 75. სამრეკლო. მესამე სართულის გეგმა

სათავსოში, საიდანაც მარჯვნივ ვავლივართ აივანზე, მარცხნივ კი იწყება კიბე, რომელიც მიემართება სამრეკლოს ფანჯატურისაკენ. აივანს მოკავებული აქვს სამრეკლოს აღმოსავლეთის ნაწილი მთელს სიგრძეზე. იგი ღრმა და განიერია. მის გვერდითა კედლებში ორ-ორი დიდი ზომის სწორკუთხა ნიშია მოთავსებული. ასეთივე ნიშები ორია შიდა კედლებზეც, მხოლოდ ისინი გვერდიგვერდ კი არ არიან, არამედ სიმეტრიულად მდებარეობენ ცენტრალური კარის გვერდებზე. ამ კედლის ბოლო მონაკვეთებში კიდევ თითო კარია მოწყობილი. კარებიდან მარცხენა—გარედან შემოსასვლელია შუა ცენტრალურ ოთახში შედის და მარჯვენა—ბოლო ოთახში. ამთგან ცენტრალური მცირე ზომის ოთახს წარმოადგენს, რომელიც შემოფარგლულია სამრეკლოს ფანჯატურის საყრდენი კედლებით. ჩრდილოეთით მდებარე ბოლო ოთახი გრძელია და საკმაოდ ვრცელი. მას მარცხენა კუთხეში უბე აქვს. ჩრდილოეთ კედელში მოთავსებულია ბუხარი. ოთახის გარეთა კედლებში ორ-ორი სათოფეა მოთავსებული. ეს სათოფეები და საერთოდ ამ სართულის სათოფეები პირდაპირი და დახრილია. ასეთი

სათოფეები გავრცელებულია სწორედ იმ ხანაში, როდესაც სამრეკლო შენდებოდა⁵².

მესამე სართული თვით სამრეკლოს ყანჩატურს წარმოადგენს (სურ. 75—77). მისი საფუძველი წრეზეა აგებული, რომელზედაც აღმართულია რვაგვერდა პრიზმა. მისი ყოველი გვერდი ღიაა ნახევარწრიული თალით. მთლიანად კი გადასურულია მაღალი გუმბათით, სადაც ჩამოკიდებული იქნებოდა ზარები.

სამრეკლოს ფასადები სხვადასხვანაირადაა გადაწყვეტილი (სურ. 55, 73, 77). გვერდითი ფასადები მარტივია. აქ ერთიან სიბრტყეზე მოჩანს სათოფეები და სარკმლები. პარადულია გარეთა, დასავლეთის ფასადი, ხოლო შიდა აღმოსავლეთის ფასადი ინტიმურია.

სურ. 76. სამრეკლო. განაკვეთები

მენობას ორი დანიშნულება ჰქონდა: იგი იყო სამრეკლო და აქვეა მოწყობილი გალავანში შესასვლელი. ამიტომ სამრეკლოს გარეთა მხარე პარადულია. ფასადის ერთიანი სიბრტყიდან გამოყოფილია ქვედა ცენტრალური ნაწილი. აქ მთავარია შეისრულთაღიანი შესასვლელი, რომელიც ჩამკვდარია მაღალ სწორკუთხედში. ანალოგიური კომპოზიცია, უფრო დიდ მასშტაბში, კიდევ ერთხელ იქვე მეორდება. პირველი სწორკუთხედის თავზე ჩასმულია ორი წარწერიანი ქვა. ფასადის ზედა ხაზზე ერთ პორიზონტზე განლაგებულია სათოფეები და მათ თავზე სარკმელი.

⁵² П. П. Закарая, Некоторые вопросы крепостных сооружений Шиди-Картли. XVI—XVIII вв. Вестник Музея Грузии, XIX-А и XXI-В, 1957, гв. 227—234.

სამრეკლოს აღმოსავლეთის ფასადი გალავნის შიგნით იყო მოთავსებული და ამიტომაც მისთვის საცხოვრებლის იერი აქვთ მიცემული. ქვემოთ დიდ სიბრტყეზე მხოლოდ შესასვლელის თალია, ზემოთ კი—მთელ სიგანეზე ღია აივანი (სურ. 73). ამ ღრმა აივნის ფასადი როგორც იყო გადაწყვეტილი, არ ჩანს, ასალი ბოძები კი უსისტემოდაა ჩადგმული. ფასადის მორთულობას შეადგენს მცირე ზომის მარტივი ჭვარი და მის ქვემოთ მდებარე დიდი ჭვრის ფრაგმენტი. ეს ორივე ქვა ეკლესიის სხვადასხვა სამშენებლო ფენის ფრაგმენტია. სამრეკლოს ოსტატმა იგი ალბათ ნანგრევებში იპოვნა და გადაადგებას აქ ჩართვა ამჯობინა.

კუბურ მასაზე მდგარი ფანჩატური მაღალი და წვრილია (სურ. 55, 73). მას ასევე მაღალი პირამიდული სახურავი ამთავრებს. ქვედა კუბურ მასასთან შეფარდებით ეს ფანჩატური უფრო მაღალი და წვრილი ჩანს.

სამრეკლოს ქვედა მასა ნაგებია ფლეთილი და რიყისქვით. თლილი ქვა გამოყენებულია კონსტრუქციულ და საპასუხისმგებლო ადგილებში. ფანჩატური მთლიანად აგურითაა ნაგები. აგური მცირედ გამოყენებულია აგრეთვე ქვედა კედლებშიც (აგურის ზომები $21 \times 21 \times 4$; $22 \times 22 \times 4$).

ურბნისის სამრეკლო, როგორც აღწერიდან ვნახეთ, ერთი შეხედვით თითქოს მარტივი ნაგებობაა, მაგრამ სინამდვილეში იგი საკმაოდ რთულია. მის პირველ სართულში მოთავსებულია ალაყადის კარი, სამეურნეო დანიშნულების ოთახები და კიბის უჯრედი. მეორე სართულში საცხოვრებელი და საბრძოლო დანიშნულების ოთახებია განლაგებული, ხოლო მესამე სართულზე სამრეკლოს ფანჩატური დგას. ასეთია სათავსოთა განლაგება ფუნქციის მიხედვით. მხატვრული გადაწყვეტა კი კონტრასტებზეა აგებული: ქვემოთ დიდი ზომის კუბური მასა და ზემოთ მცირე ფანჩატური. ეს კონტრასტი გაძლიერებულია ფერებით: ქვემოთ ქვას და ნაღესობას ნაცრისფერი გადაჰკრავს, ზემოთ აგურისფერია.

სამრეკლოების საკითხი საერთოდ ქრისტიანულ აღმოსავლეთში და, კერძოდ, საქართველოში ჯერჯერობით საბოლოოდ შესწავლილი არ არის, როგორც ამას პროფ. გ. ჩუბინაშვილი მართებულად აღნიშნავს, მაგრამ ზოგი რამ ცნობილია⁵³. ეს კი საშუალებას გვაძლევს მოვუძებნოთ ურბნისის სამრეკლოს ქართული სამრეკლოების წრეში კუთვნილი ადგილი.

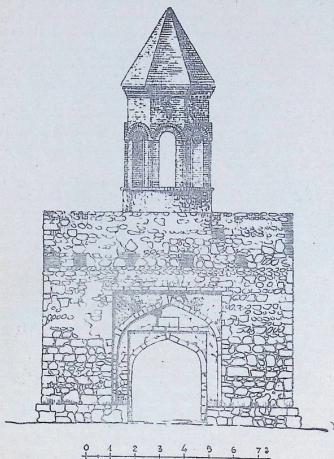
საქართველოს ტერიტორიაზე კარგად დათარიღებული პირველი სამრეკლო დგას გუდარხის კომპლექსში⁵⁴. ეს 1278 წ. აგებული სამრეკლო სამსართულიანია. პირველ სართულში კამაროვანი გასასვლელია, მეორე სართულში მცველის საცხოვრებელია, მესამე კი თაღოვან ფანჩატურს წარმოადგენს. ამასთანავე, პირველი და მეორე სართული კუბური მასაა, ზედა კი რვაგვერდაა. მხატვრულად მასების შეხამება კონტრასტებზეა აგებული. ასეთი კონტრასტული გადაწყვეტა, ცხადია, სხვადასხვა ვარიაციითა და დიდი მრავალფეროვნებით გამოყენებული იყო შემდეგ საუკუნეებში. ძირითადად სწორედ ასეთი გადაწყვეტა ახასიათებს ქართულ სამრეკლოებს. საქართველოს ერთ-ერთი ძველი პროვინციის კახეთის სამრეკლოების მრავალფეროვნება კარგად აქვს ნაჩვენები გ. ჩუბინაშვილს⁵⁵.

⁵³ გ. ჩუბინაშვილი, *Архитектура Кахетии*, Тбилиси, 1959, გვ. 491.

⁵⁴ Е. С. Такайшвили, *Известия Кавказского отделения Московского археологического общества*, вып. I, 1904, გვ. 29—31.

⁵⁵ Г. Н. Чубинашвили, *Арх. Кахетии*, გვ. 491—511.

მრავალი სახის ქართული სამრეკლოებიდან ის ტიპი, რომელსაც ურბნისის სამრეკლო ეკუთვნის, გამოირჩევა თავისი სიმკვეთრით. ამ ტიპის სამრეკლოთა ჯგუფს ჰქმნის შემდეგი ძეგლები: თბილისის ანჩისხატი, ანანურის ქვემო კალა,

სურ. 77. სამრეკლო. დასავლეთის ფასადი

ხაშმი და სამთავისი. მართალია, ამ ჯგუფის თითოეულ ძეგლს საკუთარი სახე აქვს, მაგრამ ტიპი ერთია, გადაწყვეტის პრინციპი მსგავსია.

ანჩისხატის ეკლესიის სამრეკლო აგებულია 1675 წ. და მისი გადაწყვეტა კარგადაა შეხამებული კონკრეტულ პირობებთან⁸⁵. ქვემოთ დიდი კამაროვანი გასასვლელია და მცირე ზომის ოთახები. მეორე სართული კი ორი ოთახისგან შედგება და საცხოვრებელ-საყარაულოს წარმოადგენს. მეორე სართულის ბანზე

⁸⁵ გ. ხუბინაშვილი და ნ. სევეროვი, ქართული არქიტექტურის გზები, 1936, გვ. 141—143; Н. П. Северов, Памятники грузинского зодчества, М., 1947, გვ. 185. ტაბ. 66.

სამრეკლოს ფანჩატური დგას. მეორე სართულზე მოხედრა შეიძლებოდა გარედან მისადგმელი კიბით. მეორე და მესამე სართულებს კი აკავშირებს შიდა კიბე.

სამრეკლო გარედან ქვედა კუბური მასისა და ზედა ფანჩატურის შერწყმას წარმოადგენს. მიუხედავად მასათა დიდი კონტრასტისა, ხუროთმოძღვარი იმდენად მაღალი გემოვნებისა იყო, რომ მნახველი განცვიფრებაში მოდის კარგი კომპოზიციით. თანაც, მცირე ზომის ფანჩატურს თითქოს შემთხვევითი ადგილი უჭირავს ვრცელ ბანზე. მაგრამ სინამდვილეში კი ფანჩატურის ადგილი ნაკარნახევი იყო მოედნისა და მასში შემომავალი ქუჩების განლაგებით.

მასების გადაწყვეტით ანჩისხატთან ახლოს დგას ანანურის სამრეკო. იგი შექმნილია 1689 წელს⁸⁷. ანანურში ორიგინალურ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე. ადრე აგებული ეკლესიის ორფერდა სახურავი გაასწორეს და შექმნეს ბანი. ამ ბანზე კი სამრეკლოს ფანჩატური დადგეს. როგორც ეტყობა, XVII ს. ბოლოს ასეთი სამრეკლოს ტიპი ისე ყოფილა გავრცელებული, რომ არსებული ეკლესიის გადაკეთებასაც არ მოერიდნენ. თანაც, ფანჩატური ბანის გარეთა ბოლოში დადგეს, რომ შეხამებოდა გარემოს. ანანურის ანსამბლი ახლად შექმნილმა კომპოზიციამ საკმაოდ დაამშვენა.

მასათა კომპოზიციით, ანჩისხატთან ახლოს ყოფილა ქვემო ჭალის სამრეკლო⁸⁸. ამილახორთა ეკლესიისათვის დასავლეთით სამრეკლო მიუდგამთ. მისი პირველი სართული სამივე მხარეს ღია იყო, რომელიც შემდეგ ამოუშენებიათ და ეკლესიის კედელი გაუნგრევიათ. ამით ეკლესიის ფართი გაზარდეს. მეორე სართულზე ასევე ხდება კედლის კიბით, რომელიც სამხრეთიდან იწყება. მეორე სართული ძირითადად ორთახიან საცხოვრებელ-საყარაულოს წარმოადგენდა. მეორე სართულის ბანზე კი სამრეკლოს ფანჩატური იქნებოდა. შემდეგში ამ ფანჩატურის მოხსნით ორი სართული აღუმართავთ და სამრეკლო საცხოვრებელ კოშკად უქცევიათ.

დაახლოებით ასეთივე კომპოზიციის სამრეკლო მდგარა სოფელ ხაშმის ციხის ეკლესიასთან. აქაც ქვედა კუბური მასა დარჩენილია, სამრეკლოს ფანჩატური კი დანგრეულია.

პრინციპში მსგავსივე გადაწყვეტა სამთავისის სამრეკლოში. მხოლოდ იქ პროპორციებია შეცვლილი. განსაკუთრებით თვალში საცემია ქვედა ტანის შემაღლება. მასათა შეხამება აქ უარესია, ვიდრე ზემოგანხილულ ყველა ძეგლში.

ასეთია ურბნისის სამრეკლოს ჯგუფის პორიზონტული და ვერტიკალური გეგმარების ურთიერთობა, მასათა გადაწყვეტის საერთო პრინციპი და სხვა დეტალები.

ზემოაღნიშნულის გარდა, იმავე ნაგებობებში პოულობს ანალოგიებს ურბნისის სამრეკლოს მორთულობაც. კერძოდ, დეკორიდან აღსანიშნავია დასავლეთის ფსადის გადაწყვეტა. მისი მთავარი ელემენტია ოთხკუთხედში ჩასმული რსრული თალი. მართალია, ამ ელემენტს ჯერ კიდევ XVI ს. ვხედავთ⁸⁹, მაგრამ იგი მომდევნო საუკუნეებში უფრო ვრცელდება. კერძოდ XVII ს. ბოლოსა და

⁸⁷ პ. ხაჭარაია, ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, 1953, გვ. 104—107; Н. П. Северов, Памятники грузинского зодчества, გვ. 184—185.

⁸⁸ Н. П. Северов, Памятники грузинского зодчества, გვ. 209; ვ. ცინცაძე, საცხოვრებელი სახლის ერთი სახის დახასიათებისათვის საქართველოში, «ქართული ხელოვნება», № 4, 1955, გვ. 250

⁸⁹ გ. ჩუბინაშვილი, ნ. სვერთცი, ქართული არქიტექტურის გზები, გვ. 134, 137.

XVIII ს. დასაწყისში იგი ყველაზე მეტად მიღებული ფორმაა. უშუალო ანალოგია ისევ ანჩისხატის სამრეკლოშია, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ანჩისხატში ეს ელემენტი ერთხელ მეორდება, ურბნისში კი—ორჯერ. ამასთანავე, თაღსა და სწორკუთხედს შორის მდებარე არეს დამუშავება, ურთიერთ პერპენდიკულარულად მიმართული აგურების წყობა იქვე პოულობს ანალოგიას და იმ დროის სხვა მრავალ ძეგლშიც.

სამრეკლოს თვით ფანჩატურის პროპორციები განსხვავდება ანჩისხატისა და ანანურის პროპორციებისაგან. პირველში ვიწრო და მაღალია, ანჩისხატსა და ანანურში კი—განიერი და დაბალი. როგორი იყო ქვემო ქალასა და ხაშში, არ ვიცით, ხოლო სამთავისში ურბნისივით ვიწროა და მაღალი. თანაც, ამ უკანასკნელ ორში გამოყენებულია მხოლოდ აგური, ანჩისხატსა და ანანურში კი თლილი ქვია, ამიტომ დეკორიც განსხვავებულია. ურბნისის ფანჩატურის დეკორი მარტივია, მაგრამ მოხდენილი. მაღალი პრიზმის ყოველი წახნაგი თაღოვანი ღიადითაა დამუშავებული. წიბოებს ლეკალური აგურით ამოყვანილი ლილვები გასდევს, რომლებზედაც თაღები გადადის. თაღები უწყვეტად უვლის პრიზმს. სხვა დეკორატული ელემენტებიდან თითო მცირე ჯვარია გამოსახული აღმოსავლეთით და დასავლეთით. პრიზმის დამამთავრებელი კარნიზი კბილანაა, რომელიც მიღებულია კუთხით და გვერდებზე დალაგებული აგურის წყობის მორიგეობით. ასეთი ფორმის კარნიზიც ჩვეულებრივია ამ ეპოქის შენობებზე.

ურბნისის სამრეკლოს აქვს ერთი ორიგინალური დეტალი, რომელიც სხვა სამრეკლოებში შემჩნეული არ არის. ესაა აღმოსავლეთით მეორე სართულის აივანი. ასეთი აივანი თავისთავად საცხოვრებელი სახლის ელემენტია, მაგრამ აქ სამრეკლოში ძალიან მოხდენილადაა გამოყენებული. ეს არცაა გასაკვირი. თუ მხედველობაში მივიღებთ ამ კომპოვანი სამრეკლოს დანიშნულებას; იგი ერთ და იმავე დროს გამოყენებული იყო როგორც სამრეკლოდ, ისე საყარაულოდ და საცხოვრებლადაც.

დასკვნა

ურბნისში და მის ახლო-მახლო მდებარე ტერიტორიაზე, ექსპედიციამ წლების განმავლობაში სხვადასხვა ხასიათის არა ერთი პირველხარისხოვანი ძეგლი აღმოაჩინა. პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია ის ვარემოება, რომ მიკვლევული მსალებით შესაძლებელი გახდა აქ ცხოვრებას თვალი გვაედევნოთ ხუთი ათასი წლის მანძილზე მაინც, თუ მეტი არა. ამ მხრივ მეტად მდიდარი გამოდგა როგორც „ქვაცხელები“, რომელიც ურბნისიდან ორიოდე კილომეტრზე მდებარეობს, ისე თვით საქალაქო-ს ტერიტორიაზე მდებარე „ხიზანანთ გორა“. ადრებრინჯაოს ხანის ეს ნასახლარები მრავალფეროვნებით ხასიათდება, მაგრამ მათ შორის ამჯერად აღვნიშნავთ მხოლოდ იმას, რაც ჩვენს თემასთან უფრო ახლოს არის. ესაა დღემდე მიკვლევული და გამოქვეყნებულიდან ქართული ხუროთმოძღვრების ადრეული საფეხურის საუკეთესო ნიმუშები. აღმოჩენილის მიხედვით მსჯელობა შეიძლება როგორც ნაგებობათა ცალკეულ ტიპებზე, ისე დასახლებაზე. გეგმარები სხვადასხვა საკითხზე, სამშენებლო მასალებზე, მშენებლობის ხერხებზე და სხვა.

ქვაცხელები და ხიზანანთ გორა მდებარეობს უშუალოდ მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირას. თითუელი მათგანი, ისე, როგორც სხვა იმდროინდელი სა-მოსახლეები, განლაგებულია მცირე გორაზე. გორას სამხრეთიდან მდინარის მა-ღალი ნაპირი იცავს, აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან კი სხვადასხვა სიღრ-მის ხეობები აკრავს. მეოთხე ჩრდილოეთის მხარე, რომელიც ვაკობთან გაერ-თიანებულ ყელს წარმოადგენდა, გადაპირილი უნდა ყოფილიყო თბრილით (ამ თბრილის არსებობა ქვაცხელებზე დადასტურდა, ხოლო ხიზანანთ გორაზე ახალ მოსახლეობას ფენები დაუზიანებია). ასევე, ბუნებრივი პირობების გამო-ყენებით, ცდილობდნენ შეექმნათ ერთგვარი სიმაგრე და თავი დაეცვათ მომხ-დურებისაგან.

მომდევნო პერიოდის მოსახლეობის კვალი არ ყოფილა მიკვლევული, მაგ-რამ გვიანბრინჯაოს ხანიდან კი უწყვეტი ცხოვრება ჩანს; ამ დღიდან მოყოლე-ბული მცხოვრებთა რაოდენობა იცვლებოდა, მაგრამ ადგილი უკაცრიელი არასოდეს არ ყოფილა. ამ დროის სამარხები ბლომად იყო ნაქალაქარის აღმო-სავლეთ მონაკვეთში, მაგრამ იმ დროის საცხოვრებლების კვალიც კი წაშლილა. ადრებრინჯაოს ხანისათვის უფრო რთული სურათი გვექონდა: მათი საცხოვრე-ბელი თუ ხიზანანთ გორაზე იყო, სამაროვანი იქვე მასლობლად დასავლეთით მდებარეობდა.

არქეოლოგიური მონაპოვარის მიხედვით, ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, პირ-ველი ათასეულის შუა ხანისაქენ ცხოვრების მასშტაბი ფართოვდება, როგორც მტკვრზე, აქ უკვე სხვა პროცესის დაწყებასთან გვაქვს საქმე.

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში დადგენილია, რომ ამ ეპოქაში საქართველოს

¹ ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დღონტი, ურბნისი, I, 1962.

ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა ქართლის ანუ იბერიის და ეგრისის ანუ კოლხიდის სამეფოები, ამ პროცესს, როგორც სხვაგან ისე ჩვენთანაც მოჰყვა ქალაქების წარმოქმნა და განვითარება. ეს უნდა მომხდარიყო ჩვენს წელთაღრიცხვამდე VI—IV საუკუნეებში². ქალაქებში ვითარდებოდა ვაჭრობა და ხელოსნობა. სწორედ ამის ერთ-ერთი მაგალითი ურბნისიცაა.

აღსანიშნავია, რომ ძველი ისტორიული ტრადიცია ურბნისს იხსენიებს ქართლის პირველ ქალაქთა შორის. ეს ქალაქებია: მცხეთა, კასპი, უფლისციხე, ურბნისი, ოძრხე და სხვა. მემატიაწინაა ეს ცნობა არქეოლოგიური მონაცემებით კარგად დასტურდება. ურბნისში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV—V სს. ნივთები წინა პერიოდთან შედარებით რადიკალურად განსხვავებულ სურათს იძლევა. ელნისტური ეპოქის ნივთები საკმაოდ ძლიერი ქალაქის არსებობაზე მიგვიბრუნებენ.

ქალაქის შესამჩნევ ზრდასა და განვითარებაზე მეტყველებს ის მრავალფეროვანი ნივთები, რომლებიც I—III საუკუნეების სამარხებიდანაა ამოღებული. მიკვლეული ოქროს, ვერცხლის, მინის, კერამიკის, პასტის, ძვლისა და სხვა მასალის ნივთები გვაკვირვებს არა მარტო რაოდენობით, არამედ გვანცვივრებს იმ მაღალი ხელოვნებით, რომლითაც ისინია შესრულებული. მათი ერთი ნაწილი ანალოგიებს პოულობს საქართველოს სინქრონულ ძეგლებში, მეორე ნაწილი ისეთია, რომელსაც ანალოგია არ გააჩნია, იგი ურბნულია, მესამე კი შემოტანილია ახლო მდებარე ქვეყნებიდან თუ ხმელთაშუა ზღვის აუზიდან. პირველში იყო მხარის საერთო სახეა გამოვლენილი. მეორე ნაწილი თვით ქალაქის ნაწარმია, ადგილობრივია ნახელავია. მესამე ნაწილი, თუ, ერთი მხრივ, მოქალაქეთა მოთხოვნის დონეზე მეტყველებს, მეორე მხრივ, ვაჭრობის მასშტაბზე მიგვითითებს.

ცნობილია, რომ საქართველოს ცენტრში გადიოდა ის ერთ-ერთი მაგისტრალური სავაჭრო გზა, რომელიც აღმოსავლეთის ქვეყნებს აკავშირებდა დასავლეთთან. ეს სატრანზიტო გზა მცირე როლს არ თამაშობდა ადრეულ ხანაში ქალაქების წარმოშობაზე. შემდეგში კი იგივე გზა ხელს უწყობდა ქალაქებს აღმშენებლობის წარმოებაში. ამ დროის დიდი ქალაქები სწორედ მტკვრის გაყოლებაზე გამავალი გზის გასწვრივ მდებარეობს, მაგ., მცხეთა, კასპი, უფლისციხე, ურბნისი და სხვა.

ურბნისის მიდამოებში ექსპედიციის მიერ გამოვლენილი სამარხების ინვენტარს თუ შევადარებთ იმავე ხანის სხვა ქალაქებში ან შემთხვევით მიკვლეულ ცალკეულ სამარხებს, ვნახავთ, რომ ურბნისში ნაპოვნია მხოლოდ მოსახლეობის დაბალი და საშუალო ფენის სამარხები. ეს სამაროვანიც საკმაოდ ნაკლები იყო, რადგანაც იგი დაუზიანებიათ და ნაწილობრივ მოსპობილია მომდევნო ხანის დასახლების დროს. არ არის გამორიცხული, რომ მაღალი ფენის სამარხები ქალაქიდან უფრო მოშორებით ყოფილიყო ან თუ იქვე ახლოს იყო, ისიც გამქრალიყო შემდგომში ახალი ნაგებობების აგებისას.

ურბნისში ანტიკურ პერიოდში ძირითადად ორმოსამარხებია. გვხვდება ალიზით შემოწყობილი და ხით შეკრული და გადახურული სამარხებიც. ყველა ეს სამარხი ადვილად ისპობოდა ან ზიანდებოდა მომდევნო პერიოდის მცხოვრებთაგან.

² საქართველოს ისტორია, I, 1958, გვ. 56—57; III. А. Месхиа. Города и городской строй феодальной Грузии. Тбилиси, 1959, гв. 9, 10.

ურბნისის ანტიკური პერიოდის საცხოვრებელ რაიონებში სამი ძლიერი ხანძრის კვალი ჩანს. ამას გარდა, სხვა მცირე ძალის ნახანძრალეობაცაა. როგორც ეტყობა, ამ კატასტროფებს არ გადაურჩა ანტიკური პერიოდის ქალაქის ნაგებობანი. ან ნაგებობებიდან შედარებით მცირე ფრაგმენტებია დარჩენილი ხიზანანთ გორაზე, დასავლეთით ალიზის ზღუდის ქვეშ და აღმოსავლეთით სამაროვნის ტერიტორიაზე. ამ ეპოქის ნაგებობიდან გამოირჩევა მხოლოდ აბანოს ნანგრევები, სადაც, მიუხედავად დაზიანებისა, სისტემის გარკვევა და სხვა ზოგიერთი დეტალიც ჩანს.

ურბნისში აბანოს აღმოჩენა რიგით მეოთხე იყო საქართველოში. იგი თავისი გადაწყვეტით მიეკუთვნა გვიანანტიკური ხანის ბოლო მონაკვეთს. მართალია აბანო ანალოგიებს პოულობს აღნიშნული პერიოდის ძეგლებში, მაგრამ იმავე დროს იმათგან გამოირჩევა ორიგინალური გეგმარებით.

როგორც ადრევეც ვნახეთ, ელინისტური ხანის დიდი შენობა ხიზანანთ გორაზე და გვიანანტიკური ხანის აბანოს კაპიტალური ნაგებობა მშენებლობის მაღალ კულტურაზე მიგვიბრუნებს. ასეთი დიდი და ვრცელი აბანოს აგება თავისთავად ქალაქის კომუნალური საკითხების მოწესრიგებაზეც გვიყვება.

კომუნალური მეურნეობის ზოგიერთი მხარის მოგვარება წყალსადენის, გამდინარე წყლისათვის საჭირო არხებისა და კანალიზაციის გარეშე შეუძლებელი იყო. თითოეული მათგანის ნაშთს არა ერთგან ვხვდებით ნაქალაქარის ტერიტორიაზე. ქალაქის შიდა მცირე არხები, ცხადია, იმ დიდი არხის განშტოებაა, რომელიც სათავეს 25 კმ დაშორებით ჰდ. ლიახვიდან იღებდა³.

იმავე პერიოდის ურბნისში წყალსადენი რომ არსებობდა, მიკვლეული კერამიკული მილებითაც დასტურდება. მათ შორის აღსანიშნავია ის ფრაგმენტი, რომელიც კირის მკვრივ დედაბში იყო ჩასმული. როგორც ეტყობა, კერამიკული მილების ერთი ხაზი საქმარისი არ იყო ქალაქისათვის და დებიტის გასაზრდელად სხვადასხვა დიამეტრის მქონე კერამიკული მილებისაგან შემდგარი წყალსადენის ორმაგი ხაზი პარალელურად მოემართებოდა. ქალაქს, რადგანაც ადგილობრივ მხოლოდ მლაშე წყლები მოეპოვებოდა, კარგი სასმელი წყლით მომარაგება აუცილებელი იყო. სავარაუდოა, რომ აბანოს წყალსადენის ცალკე ხაზიც ჰქონოდა.

სამწუხაროდ, ანტიკური ქალაქის საზღვრები არ ირკვევა. დასავლეთით შერჩენილი რიყისქვის გალავნის ნაშთით თუ ვიმსჯელებთ, იგი თითქმის შიგნიდან მიჰყვება ადრეფეოდალური ხანის გალავნის ხაზს (უბ. XXXVI). ამ ხაზს წარმოდგენით თუ გაავარძელებთ, იგი მოსჭრის უფრო ნაკლებ ფართობს ვიდრე გვიანი გალავანი. აქედან გამომდინარე, შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ ანტიკური დროის ქალაქს მცირედ ნაკლები ტერიტორია ჰქონდა მოკავებული, ვიდრე ადრეფეოდალურ ქალაქს.

ურბნისი რომ ანტიკურ პერიოდში ვრცელი და მდიდარი ქალაქი იყო ამაზე, როგორც აღვნიშნეთ, არქეოლოგიური მასალაც მეტყველებს. ხოლო, რაც შეეხება კაპიტალურ ნაგებობათა ნაშთების სიმცირეს, ეს შემდგომი ხანგრძლივი ცხოვრების შედეგია; იგებოდა ახალი, რასაც ეწირებოდა ძველი.

ქალაქში კრამიტით დასურული სახლის სიმრავლეზე იმ ხანის შედებილი კრამიტების უამრავი ნატეხიც მეტყველებს. ამ წერნაქიან კრამიტებს ყველგან

³ ი. კიკვიძე, მორწყვა ძველ საქართველოში, 1963, გვ. 65—75.

ენვდებით. შესაძლოა სტრაბონის წყაროს⁴ ავტორს, როდესაც ქართლზე ასე მსჯელობდა: „იბერია მეტწილად კარგად არის დასახლებული ქალაქებითაცა და დაბებითაც, ისე რომ იქ არის კრამიტისანი სახურავები, სახლები არქიტექტურულად მოწყობილი, ბაზრები და სხვა საზოგადო (დაწესებულებანი)“, მაშინ ურბნისიკ ჰქონდა მხედველობაში.

ურბნისი იყო IV ს. პირველ ნახევარში დიდი, ძლიერი და ხალხმრავალი ქალაქი, ამაზე ლეონტი პროველის ნაწერიდანაც ვიგებთ. მისი ცნობით: „დღესა ერთსა აღიძრნეს ერთი დიდნი მით ქალაქით, წარმავალნი დიდად ქალაქად სამეუფოდა, მცხეთად, მოვაჭრებად სავმართა რათამე“⁵. იგივე ამბავი წმ. ნინოს ცხოვრების ავტორს უფრო გაშლილად აქვს მოცემული: „დღესა ერთსა აღიძრნეს ერთი ძლიერნი ჯა ურიცხვნი სიმრავლითა მით ქალაქით, წარმავალნი დიდად ქალაქად მცხეთად“⁶.

როგორც ვხედავთ ამ წყაროს მიხედვით ქალაქ ურბნისში მცხოვრები „ურიცხვია“, იგი „სიმრავლით“ განთქმულია.

ასეთ მრავალრიცხოვან და დიდ ქალაქს, ცხადია, უბნებიც ექნებოდა. უბნები, როგორც მონათმფლობელურ, ისე ფეოდალურ ქალაქში პირველ რიგში მოსალოდნელია ყოფილიყო სოციალური ფენების მიხედვით. ასეთის კვალი თითქოს ჩანს ურბნისში. ყოველ შემთხვევაში ადრეფეოდალური ხანის ურბნისში დასავლეთის მცირე მონაკვეთზე დაბალი ფენა უნდა ყოფილიყო დასახლებული.

ქალაქში მოსახლეობა განლაგებული იქნებოდა ეროვნებისა და სარწმუნოების მიხედვითაც⁷. ამ მხრივ დადასტურებულია ურბნისში ურიათა უბნის არსებობა. წმ. ნინომ, რადგანაც ქართული არ იცოდა, ძივიდა „ბავინსა ჰურიათასა ენისათვს ებრაელებრისა“⁸. ცხადია, ეს ებრაელები ბავინის არგვლივ იქნებოდნენ დასახლებული. იმ დროს ურბნისში ურიათა უბანი თუ იყო, სხვა მსგავსი უბნებიც იქნებოდა.

როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილს აქვს გამოჩვენებული, ქალაქს ქალაქური ტიპის სახლები ახასიათებს, აღნიშნული სახლები განსხვავდება სოფლის სახლებისაგან და რაც მთავარია „ქალაქის მთავარი დამახასიათებელი თვისება იმაში მდგომარეობდა, რომ ქალაქში საქულებავე ადგილები უნდა ყოფილიყო“⁹. საჭირო იყო სავაჭრო ადგილების გამოყოფა. მაგალითად, ასეთი ადგილი სპეციალურად გამოყოფილი იყო გვიანი საუკუნეების ქალაქ გრემში. იქ საკმაოდ მონრდული ტერიტორიაა გამოყოფილი და ირგვლივ კამაროვანი ქულებიკეზია განლაგებული.

უბნებად ყოფილა დაყოფილი ანტიკური დროის მცხეთაც. ამაზე ცნობები იმავე მატრიანეშია, მისი ნაწილობრივი დადასტურება შესაძლეს არქეოლოგებმა გათხრებისას¹⁰.

⁴ სტრაბონის გეოგრაფია, თ. ყუბნიშვილის გამ., თბილისი, 1957, გვ. 127.

⁵ ლეონტი პროველი, ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 88.

⁶ ექ. თაყაიშვილი, მიტყევა ქართლისა, Описание рукописей, т. II, გვ. 708.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, მშენებლობის შელოენება ძველ საქართველოში, თბილისი, 1946, გვ. 36.

⁸ Опис., II, გვ. 780.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

¹⁰ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, I, გვ. 10.

ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისში ქალაქ ურბნისის ცხოვრებაში მრავალ-
 ხანრი ცვლილება ხდება. პირველ ყოვლისა, აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ურ-
 ბნისი როგორც ერთ-ერთი თვალსაჩინო პუნქტი, ხდება ეპისკოპოსის სამყოფი.
 ეს შენდება V—VI საუკუნეთა მიჯნაზე ეკლესია, რომელიც მაშინდელ საქართ-
 ველოში უდიდესთაგანია.

ურბნელის სამწყსო XVIII საუკუნეში ვახუშტის ცნობით საკმაოდ ვრცე-
 ლა¹¹. საფიქრებელია ქალაქ ურბნისის სიძლიერის პერიოდში მისი ტერიტორია
 მეთი თუ არა, ნაკლები არ იქნებოდა.

VI ს. საქართველოში ფეოდალიზმის გამარჯვებას თან სდევდა ქვეყნის
 კონომიური გაძლიერება, კულტურის აღმავლობა და სხვა.

ამავე დროს, ეს ხანა მეტად შფოთიანია. ერთი მხრივ, თუ აზნაურ-წარჩი-
 ნებულნი ძალაუფლების დამკვიდრებისკენ მიისწრაფიან. მეორე მხრივ, ბიზან-
 ტია და სპარსეთი გარდამავალი უპირატესობით იბრძვიან მთლიანად ქვეყნის ან
 მისი ნაწილის დასაპყრობად. ბრძოლა მეტად სასტიკი იყო და მცირე ინტერვა-
 ლებით გაგრძელდა VII ს. შუა ხანებამდე. ამ დროიდან უკვე ბრძოლა არაბებ-
 თან ხდება.

სამწუხაროდ, ისტორიამ არ შემოგვინახა ცნობები, ამ ბრძოლებში თუ რა
 როლს თამაშობდა ქალაქი ურბნისი, ან რა შესამჩნევი ცვლილებები მოხდა მის
 ცხოვრებაში.

ქალაქ ურბნისის წარსულის ამ მონაკვეთის დადგენაში არქეოლოგიურ გა-
 თხრებს შესამჩნევი წვლილი შეაქვს. სწორედ, მოპოვებული მასალები იმაზე
 ჰეტყველებს, რომ ცვლილებები დიდია. პირველ ყოვლისა, აღსანიშნავია ის
 გარემოება, რომ ქალაქის საზღვრები იცვლება. იგი იზრდება. ქვეყნის პოლიტი-
 კური სიტუაცია კონკრეტულად იმ დროს და საერთოდ ფეოდალური ეპოქა
 აუცილებლად მოითხოვდა ქალაქის გაღავანს, მის გამაგრებას. ურბნელებს იმ-
 დენი ძალა და უნარი ჰქონიათ, რომ ისინი ქალაქს ზღუდავენ დიდი გალავნი-
 როგორც შემოთ ქალაქის გაღავნის განხილვისას ვნახეთ, VI ს. ბოლოს თუ VII
 ს. დასაწყისში შენდება ისეთი მძლავრი კოშკოვანი კედელი, რომლის მასშტაბის
 წარმოდგენა ძნელია. ამ კოლოსალურ კედელს რამდენიმე წლის ინტენსიური
 მუშაობა დასჭირდებოდა.

კოშკოვან კედელს მეორე მხარეც აქვს: იგი ხელოვნების ნაწარმოებია,
 არქიტექტურის განვითარების მაღალი დონის მაჩვენებელია. მართალია, ჯერ-
 ჯერობით ალიზის კედლის სხვა მაგალითი არა გვაქვს. მაგრამ ურბნისის კედ-
 ლითაც შეიძლება ვიმსჯელოთ იმ ეპოქის საფორტიფიკაციო ნაგებობათა კულ-
 ტურაზე. თავისთავად აქ გასაკვირი არაფერია, რადგანაც ცნობილია, რომ ქარ-
 თული ხუროთმოძღვრება IV—V საუკუნეებიდან აღმავლობას განიცდის. თუ ამ
 ხანის მცხეთას ჰყავდა მხატვართუხუცეაი და ხუროთმოძღვარი¹², შესა-
 ძლოა ასეთი თანამდებობა ქალაქ ურბნისშიაც ყოფილიყო.

ახალი ზღუდით შემორკალულ ქალაქში იქნებოდა გამოყოფილი ცალკეუ-
 ლი ნაწილები. ამ ნაწილებიდან დანამდიელებით შეიძლება რავასახელოთ მხო-
 ლოდ ეკლესია და ციტადელი. მართალია, დღემდე ტაძრის გვიანმა გაღავანმა
 მოაღწია, მაგრამ მას მცირე გაღავანი ადრეც უნდა ჰქონოდა.

ქალაქის ალიზის კედლისდროინდელი ციტადელი ხიზანანთ გორაზე ყო-
 ფილა. ქალაქის მთელ ტერიტორიაზე ეს ადგილი ერთადერთი შემალღებია

¹¹ ვახუშტი, გეოგრაფია, გვ. 78.

¹² თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბილისი, 1951, გვ.
 253—255.

და მეტად მარჯვეა დასაზვერავად, როგორც მტკვრის გრძელი ხეობის, ისე სხვა მხარეებისაც. ამ ადგილის უპირატესობა ადრევე შეუქმნევიათ და აქ დასახლებულან ჯერ კიდევ ადრებრინჯაოს ხანაში. მისი დანიშნულება ანტიკურ ხანაში იცვლება. აქ დიდი შენობა დგას გრძელი და განიერი კიბით. მას ტრიუმფალური იერი აქვს. ამიტომაც შეიძლება იქ ვივარაუდოთ სალოცავის, წარმართული ტაძრის არსებობა. ნაგებობის ასეთი გრანდიოზული მასშტაბი ნამდვილად შეეფერებოდა ანტიკური პერიოდის ძლიერ და მდიდარ ურბნისს.

ეს ნაგებობა არაჩვეულებრივი სიძლიერის ხანძრით იყო დამწვარი. მის ზემოთ კი ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისის გალავანი იდგა. იქ თუ ტაძარი იყო, შეიძლებოდა იგი გადაეწვა მტერს, მაგრამ არ არის გამოჩენილი, რომ ახლად გაქრისტიანებულ ქალაქს. ეკლესიის მსახურთა მეთაურობით, ძველი სალოცავი ცეცხლისთვის მიეცათ. ცნობილია, ქრისტიანობის გავრცელებისას ქადაგებისა და აგიტაციის გარდა გამოყენებული იყო „მახვილიც“ და „ქერათა ძლევი“ შემუსვრაც¹².

გორაზე, ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისში, როგორც ეტყობა, ქვიტკირის ციტადელს ცვლის ალიზის ციტადელი. მას აგებენ ქალაქის ზღუდესთან ერთად და მასთან ერთადვე იღუპება VIII ს. ოცდაათიან წლებში.

რაც შეეხება ალიზის გამოყენებას, იგი არ არის ქართული არქიტექტურისათვის დამახასიათებელი, მაგრამ მას მიმართავენ, როგორც ანტიკურ ხანაში¹³, ისე ადრეფეოდალურ პერიოდშიაც¹⁴. როგორც ავად. გ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს „ქართული არქიტექტურის ცალკეული სტილების მატერიალური ელემენტების რიცხვიდან ისტორიის მთელ მანძილზე, შეიძლება ითქვას, ორი რამაა სპეციფიკური, ურყევი: 1. ქვა, როგორც გარეგანი მასალა, კანი ნაგებობისა; 2. ორნამენტული ჩუქურთმა ფასადური დამუშავებისა ქვაზე¹⁵. გამომწვარი თუ გამოუწვავი აგური საქართველოში გამოიყენებოდა საუკუნეების განმავლობაში, მაგრამ ის არაა თვალში საცემი: მთავარია მაინც ქვა. ამითაა გამოწვეული ის გარემოებაც, რომ ვახუშტი მხოლოდ ქვით ნაგებზე ლაპარაკობს. იგი ერთგან აღნიშნავს: „რაოდენი ეკლესიანი ანუ მონასტერი აღვსწერენით, ანუ პალატნი, არა არს არცა ერთი, რომელი არა იყოს თლილის ქვითა ნაშენნი, რამეთუ ყოველნივე თლილის ქვითა არიან აღშენებულნი“¹⁷. ალიზი შედარებით შესამჩნევი იყო ანტიკური ხანისათვის, მერე კი მისი გამოყენება თანდათანობით კლებულობს და განვითარებულ ფეოდალიზმის ხანაში მას უკვე არავინ მიმართავს.

აქვე, ერთ გარემოებასაც უნდა მიექცეს ყურადღება. ალიზი საერთოდ მშრალ ადგილებში გამოიყენება. იგი სინესტეს ვერ იტანს. საქართველოს ტერიტორიაზე შედარებით მშრალი ჰავა ქართლშია. რამდენადაც არქეოლოგიური გათხრებითაა ცნობილი, ალიზის ნაგებობანი სწორედ ქართლშია მიკვლეული. ამდენად, ალიზის გამოყენება იმ ადრეულ ხანაშიაც მხოლოდ ქართლშია მოსალოდნელი. მაშასადამე, ძველ ეპოქაში, როდესაც ალიზის გამოყენებაზე ვლაპა-

¹² ლენტოი მ რ ვ ე ლ ი, ქართლის ცხოვრება, 1955, გვ. 125.

¹³ ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, თბილისი, 1963, გვ. 21-84.

¹⁴ В. Цинцадзе, Тбилиси, 1959, გვ. 33.

¹⁵ გ. ჩუბინაშვილი, ნ. სევეროვი, ქართული არქიტექტურის გზები, თბილისი, 1936, გვ. 178.

¹⁷ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941, გვ. 84-85.

რაკობთ. უნდა ვიგულისხმოთ არა მთელი საქართველო, არამედ ქართლი (და შეიძლება თვით ქართლშიაც შემოეფარგლოთ მისი გავრცელების არე მხოლოდ შიდა ქართლით და ზოგან მომიჯნავე ტერიტორიით).

ადრეფოდალური ხანის ურბნისში შედარებით უკეთ შერჩენილ ქალაქის დასავლეთ მონაკვეთში აღმოჩენილ ნაგებობათა სპირაკვლები ძირითადად ერთნაირია. ეს ნაგებობანი აღიზისა იყო¹⁸. კედლებს ძირს დაფენილი ჰქონდა რიჟისქვის თითო-ორი რიგი. ნანგრევებში კრამიტის ფრაგმენტები ბლომადაა, რაც თავისთავად კრამიტის სახურავებს გულისხმობს. მიუხედავად ამისა, შედარებით ამ ღარიბ კვარტალში ძირითადად მაინც არ არის გამოირიცხული ბანიანი სახურავების არსებობაც.

ამ უბანში, ფენების სიმრავლისა და ქათი აქტად დაზიანების გამო, სამწუხაროა, რომ ქალაქისათვის დამახასიათებელი დასახლების თავისებურება ვერ დადგინდა. ამ ხარვეზს სხვა ქალაქების გათხრები თუ შეავსებს.

საერთოდ, იმ დროის მეურნეობის ზოგი მხარის გარკვევისათვის მეტად საინტერესოა აღინიშნოს მარნების სიმრავლე ქალაქის ტერიტორიაზე. დღემდე გათხრილ არც ერთ ნაქალაქარს არ მოუცია ისეთი სურათი, როგორც ურბნისმა მოგვცა. აქ მარნებისა და მათში ქვევრების სიმრავლე მევენახეობა-მელვინეობის მეტად ინტენსიურ განვითარებაზე მიგვიითებებს. ამაში თავისთავად გასაყვარი არაფერია, რადგან იმ ხანაში მევენახეობას უკვე შორეული წარსული და დიდი ტრადიცია ჰქონდა. 25 კმ სიშორიდან რამდენიმე საუკუნის წინათ გამოყვანილი მძლავრი არხი უდავოდ შექმნიდა აყვავებულ მეურნეობას. ალბათ, ამ მაღალი საინჟინერო ნაგებობის წყალობით ქალაქს აკრავდა მდიდარი სამეურნეო რაიონი. იმავე არხის შედეგი იქნებოდა ხორბლეულის უხვი მოსავალი. ყოველ მნახველზე ძლიერ შთაბეჭდილებას ახდენდა XX უბანზე დამწვარი ბედლის გამოჩენა, ხორბლის სქელი ფენით¹⁹.

ადრეფოდალური ხანის მდიდარი, ძლიერი, ხალხმრავალი ქალაქი ურბნისი ცხოვრობდა თავისი ცხოვრებით, მანამ არაბების გამოჩენამ არ შეასუსტა და ბოლოს არ ააოხრა მურვან-ყრუმ (736—738 წწ.). გათხრების შედეგად მოხდა მემბატინის სიტყვების: „ყრუმან... შემუსრინა ყოველი ქალაქი და უმრავლესნი ციხენი ყოველთა საზღვართა ქართლისათა“²⁰ ნათელი ილუსტრაცია. ხანძარი, მართლაც ძლიერი ყოფილა. მას მოუსპია ქალაქის ნაგებობანი და ზღუდევოშეები.

იმავე გათხრებმა დაადასტურა, რომ მურვანმა ქალაქი დაანგრია და გადასწვა, მაგრამ იქ სიცოცხლე ვერ ჩააქრო; ქალაქმა ცხოვრება გააგრძელა. მიუხედავად ასეთი დიდი ტრავმისა, ქალაქმა იმდენი მაინც შესძლო, რომ დაცვის ახალი სისტემა შეექმნა. ქალაქის ირგვლივ გამავალი მიწაყრილი თხრილით საკმაოდ დიდი მასშტაბისაა, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ეს იყო მისი უკანასკნელი გაბრძოლება.

არაბებთან ბრძოლამ, ცნობილია, რომ საქართველოს პროვინციებიდან ყველაზე მეტად შიდა ქართლი დაასუსტა. ფეოდალიზაციის გზაზე აღმავალი

¹⁸ ამ ადგილებში მცირე ზომის საცხოვრებელი სახლების აღიზით აგება ამ ბოლო დრომდე შემორჩა.

¹⁹ თავისთავად კი ხორბლის კულტურა აქ ძველთა-ძველია. ჩვენივე ექსპედიციის მიერ იქვე აღრებრინჯაოს პერიოდის ნასახლარებზე—ხიზანანათ გორაზე და ქვატხლებზე ბლომად იყო დამწვარი ხორბალი.

²⁰ ჯ უ ა ნ შ ე რ ი, ქართლის ცხოვრება, გვ. 234.

ქვეყანა ერთნაირად როდი ვითარდება. VIII—X საუკუნეების ახალი ქალაქები (არტანუჯი, თმოგვი, ოლთისი, ახალქალაქი, დმანისი, ახალციხე და სხვა) წარმოიშვნენ სწორედ არა ცენტრში, არამედ მის გარეთ, იქ, სადაც ამის საფუძველი არსებობდა, არაბთა ლაშქრობებმა, დიდმა გადასახადებმა, ქვეყანა ეკონომიურად დაასუსტა. ამას თან ემატება სავაჭრო გზის შეცვლა. მტკვარ-რიონის ხაზზე გამავალი დიდი სავაჭრო გზა არაბების დროს ფაქტიურად უქმდება. სავაჭრო გზებმა არა მარტო გადაინაცვლა, არამედ მიმართულებაც იცვალა. ყველაფერ ამასთან ერთად, აღარ არსებობდა ის მრაველი ფაქტორი, რომელიც ამოძრავებდა ათასი წლის წინათ წარმოშობილ ქალაქს.

გაერთიანების ტენდენციის მქონე დაქუცმაცებული საქართველოს ცენტრად მაშინ, როდესაც თბილისი არაბებს ეკავათ, წელმოწყვეტილი ურბნისი ვერ გამოდგა; ეს როლი იქვე ოციოდე კილომეტრის დაშორებით მდებარე უფლისციხემ იუისრა. ურბნისი კი, როგორც ქალაქი, თანდათანობით ჰქრებოდა. უფრო გვიან XI—XII საუკუნეებში მის ახლოს ორი ქალაქი—გორი და ატენი წარმოიშვა. ურბნისის კი ცხოვრება გააგრძელა, როგორც საეპისკოპოსოს ცენტრმა.

ЗОДЧЕСТВО ГОРОДИЩА УРБНИСИ

Резюме

Раскопки городища Урбниси были начаты еще в 1953 году и включают 12 компаний. За это время разными специалистами комплексно изучались вопросы касающиеся как возникновения города, так и долгой жизни, причин гибели и многих с ним связанных проблем.

Город Урбниси упоминается в летописях первый раз с событиями конца IV в. до н. э. и всегда находится в списке первых городов Грузии¹. О трагической гибели города сообщает историк Вахушти Багратиони. По его сведению, город погиб в конце 30-ых годов VIII века при нашествии арабского полководца Мервана. После этого события город сразу не мог исчезнуть, но в связи с другими явлениями, как политического, так и экономического характера, город постепенно теряет свой приоритет и уступает место другим, близлежащим старым, или новым городам.

На месте древнего города Урбниси продолжает существование эпископская кафедра и небольшое село.

Система укрепления города

Город был расположен на левом берегу р. Куры. С этой стороны берег реки крутой на высоте 25 метров. Территория города сравнительно ровная, с небольшим уклоном в сторону ущелья (рис. I, табл. I—IV).

При начале раскопок вокруг города виден был проходящий вал и громадный ров. В начале нельзя было точно выяснить их назначение и роль, но земля постепенно выдавала «тайну».

Валом окруженная территория города равнялась 23 гектарам. Большая часть этой площади была занята деревьями и веками все было перевернуто. Но в нетронутых местах результаты были значительные.

а) Цитадель. До начала раскопок хорошо выделялся небольшой холм, расположенный на центральной линии на окраине, над Курой, который называется «Хизанаант гора». Раскопки выявили, что здесь че-

¹ «Мокцевай Картლისაი», изд. Е. Такайшвили, Описание рукописей, т. II, стр. 708; Леонти Мровელი, Картлис Цховреба, т. I, стр. 10, 17.

тыре основных хронологических слоя. Верхние два слоя раннефеодального периода, третий слой — античного периода, а четвертый — раннебронзовой эпохи.

Как видно, это место среди ущелья Куры с раннего времени было заселено. А во время существования города на холме находилась цитадель. Отсюда можно было вести наблюдение на расстоянии 10—15 километров по обе стороны ущелья (табл. V).

После расчистки верхнего слоя выяснилось, что здесь стоял башнеобразный дом из пяти или шести помещений (рис. 2—3). Помещение было расположено в одном ряду. Башня лицом была обращена к реке. Здание настолько разрушено, что не везде остались окна и двери. Видно, что в комнатах входы были устроены с южной стороны, а окна — с северной и южной стороны. Толстые стены башни были выведены из сырцовых кирпичей, а перекрытие было плоское (табл. VI—VII₁).

Дату построения этого здания узнаем с помощью тех монет, которые были найдены в толще одной стены. По этим монетам здание было возведено в середине или во второй половине VI века.

Это здание было окружено оградой, чем цитадель выделялась от города.

После снятия этого сырцового здания, под северной стеной был обнаружен фрагмент стены. Эта мощная каменная стена, вероятно, часть раннее здесь стоящей цитадели. Если учтем форму горы и восстановим план ограды цитадели получим овальное очертание. Возможно, что внутри этой ограды стояло какое-то здание (рис. 2, 4, Табл. VII₂, VIII₁).

По верхним и нижним археологическим слоям и по остаткам ограды ее можно датировать IV—V вв.

После удаления этой ограды обнаруженный третий хронологический слой резко отличается от верхних слоев. Как видно, все что было здесь погребено от сильного пожара. Насколько можно судить по небольшим остаткам, здесь было нечто грандиозное (рис. 5—8; табл. VIII₂—X).

К центру холма с востока направлялась по ширине трех метровая лестница. До нас дошли 18 ступеней, но судя по склону было около сорока. С южной стороны лестницу граничила стена шириной около трех метров, а с северной стороны было устроено вроде пандуса. Вся эта площадь покрыта обгоревшими черепицами. Верх холма был срезан последующими строителями и поэтому нельзя понять, что там стояло. Возможно, здесь стоял дворец, но не исключено, что там возвышался языческий храм. К сожалению, остатки не дают более определенного ответа.

Датировать описанный комплекс можно археологическими материалами IV—III вв. до н. в.

Под этим слоем находящийся четвертый и последний слой принадлежит раннебронзовой эпохе. Оригинальные жилища и богатый археологический материал можно датировать серединой III тысячелетия.

б) Ограда города раннефеодального периода. Раскопки выявили весьма интересную систему укрепления города. Город был окружен сырцовыми стенами. Стороны были решены соответственно рельефу. Со стороны Куры отвесный берег, высотой в среднем 25 метров, делал город труднодоступным, поэтому на этой линии проходила только широкая стена. Другие ровные стороны города нуждались в более надежном укреплении и поэтому были сооружены сырцовые стены шириной 4,5 м усиленные башнями. Общий периметр ограды города около 2 км.

От этого укрепления осталась западная часть длиной более 300 метров, где были расположены шесть башен. Между центрами башен в среднем 65 м. (табл. I—IV, XI₁).

Башни, кроме угловой, одного типа. Все они полукругом выступают снаружи, а со стороны города заподлицом со стеной. Крепостная стена и башни построены вместе с цитаделью в середине или во второй половине VI в. Они из строя вышли все вместе вследствие вражеского нашествия и пожара.

Юго-западная массивная башня состоит из шести помещений. После входа находится длинное помещение, которое играло роль вестибюля. Отсюда можно было попасть прямо в зал, справа — в небольшую комнату, а слева — через лестницу на террасу (рис. 9—13, табл. XI₂—XIV₂).

Зал башни больших размеров. В конце зала находится глубокая ниша на всю ширину. Вероятно, это был приемный зал для начальника гарнизона, или т. п. Направо от зала находится небольшая комната, а налево—две комнаты. Одна из них может быть предназначалась для отдыха, для спальни. Все комнаты были хорошо оштукатурены.

Комнаты башни освещались высоко устроенными окнами. Они снаружи высокие и узкие, а внутри — расширяются.

Другие башни, как отметили, одного типа. В наружный полукруг вписаны два помещения, которые между собой связаны дверью. Вход со двора всегда устроен в левом помещении. Напротив входа, как правило, во всех башнях стоят тойдирь. Тут же налево начинается лестница, которая ведет на террасу (рис. 14—23; табл. XV—XVII).

Помещения этих башен освещаются окнами по одному обращенными в сторону города. В наружных стенах башен, на одном горизонте расположены по 3—4 амбразур. Они четырехугольные небольших размеров и постепенно суживаются снаружи. Амбразуры предназначались для ведения наблюдений и поэтому они расположены радиально. Ввиду такого решения вокруг города не оставалась ни одна точка без надзора. В некоторых местах перед амбразурами находятся возвышенности, на которых, вероятно, отдыхали караулы.

В толще стены башни проходящая лестница ведет на боевую террасу. Отсюда вели оборону города. Сюда же поднимали горячую воду, которую кипятили в тойдире устроенном в начале лестницы.

Крепостная стена города между башнями толщиной около 5 метров, но высота их не устанавливается. Оставшиеся стены высотой местами 3,5—4 м, но, вероятно, в начале были не менее 5 метров. При этом надо предполагать, что башни возвышались еще на метр если не на больше.

Стены крепости глухие и башни тоже с внутренней стороны не имеют оборонных отверстий. Оборона города происходила с террас башен и с боевого хода.

Боевой ход и террасы башен как были конкретно решены не устанавливается, но должны думать, что стены заканчивались зубцами. Линия зубца шириной не превышала одного метра и для боевого хода оставалось еще около четырех метров. Защитники города отбивались с тех отверстий, которые оставались между зубцами (рис. 29—32).

Вся система защиты города была возведена из сырцовых кирпичей. Кирпичи квадратной формы, но имеются и полу-кирпичи (табл. XIV₂—XV₁). Стороны квадрата в основном 47—48 сантиметров, а толщина — 10 см. Для защиты от дождя стены с обеих сторон были оштукатурены толстым слоем глины. Сверху стены, возможно, имели деревянное перекрытие. Но больше всего надо ожидать, что там была утрамбованная земля с защитным слоем глины.

Ворота города не сохранились, но можно предполагать, что главные ворота находились со стороны Куры в западной части, где и сейчас поднимается дорога. В конце этой дороги находятся развалины древне-

го моста. Вторые ворота, вероятно, находились в центральной части северной стены. Приблизительно там же проходит и нынешняя дорога. Если первые ворота город соединяли с главным магистралем страны, вторые ворота связывали город с близлежащими селами и другими второстепенными дорогами.

Раскопки выяснили, что город со своей крепостью был сожжен, но именно когда это произошло не выясняется. Здесь можно использовать сообщение историка Вахушти Багратиони. По его словам, Урбниси как город существовал до нашествия арабского полководца Мервана. По другим источникам знаем, что этот полководец разграбил, разрушил и сжег города Грузин в 736—738 гг. Вероятнее всего, тогда же был сожжен и город Урбниси.

в) **Вал и ров.** После разрушения пожаром города и городской стены археологический материал указывает, что город продолжал существовать. В таком случае они должны были восстановить ограду, или построить новую. Сырцовые стены настолько сильно были повреждены, что, как видно, трудно было их восстановить. При этом, возможно, что владельцы города уже не надеялись на защиту этой системы. Из-за этих и, вероятно, и других причин было решено изменить систему защиты города; вместо стены применили систему рва и вала.

Параллельно сырцовой стены был вырыт ров глубиной 8—10 м и шириной 30—40 м. Оттуда доставленной землей были засыпаны разрушенные стены и башни. Таким образом, получился вал с концентрично идущим рвом (рис. 33, 34). На протяжении столетий и эта система была выведена из строя. По оставшимся фрагментам можно установить, что ров имел почти вертикальные стены, а высота вала в среднем равнялась 7—8 м.

До засыпки земель, башни были законсервированы. Как видно, новые строители не хотели подвергать себя опасности и поэтому застроили все проемы башен, заполнили землей и поверхность сравняли несколькими слоями сырцовой кладки. Эта новая конструкция сверху была покрыта очень крепким глиняным раствором. Толщина раствора достигала 60 см. Таким способом сырцовую башню превратили в единую массу. Такие предосторожности приняли строители вала для того, чтобы после засыпки почва не разошлась. После всего этого стены с башнями целиком были покрыты землей.

Вокруг города проходящий ров на первый взгляд оставляет такое впечатление, что там должна была стоять вода. Но тщательное изучение рва и с ним связанные вопросы показали, что ров не наполнялся водой.

г) **Ограда античного периода.** Город Урбниси, как все города античного периода, должен иметь ограду. Фрагмент такой ограды был найден в западной части города, на XXXVI участке. Ниже сырцовой стены находится остаток древней ограды. Ограда построена из булыжника на глине. Ширина этой стены около четырех метров, а высота местами до 130 см. Первоначальная высота не устанавливается. Со стороны города стена имеет небольшой уклон, а снаружи — вертикальная (рис. 35, 36; табл. XXII₂).

Оставшаяся стена длиной около сорока метров. Если проследить за направлением линии ограды, то можно заметить, что она захватила меньшую территорию, чем сырцовая ограда раннефеодального периода.

Античную ограду трудно точно датировать, но по археологическим данным можно отнести к первому веку до нашей эры, или к первому веку нашей эры.

Здания жилого и хозяйственного назначения

После разрушения города Урбниси за тысячелетие были уничтожены даже те остатки, которые уцелели от пожара. Почти ничего не осталось в той части городища, где находилось село. Более или менее в лучшей сохранности западная часть городища. Но там тоже, несмотря на раскопанную большую территорию, все-таки не устанавливаются ни кварталы города и ни улицы. Это вызвано не только разрушением города, но и наслоением разновременных строений. В этом участке города на друг друга лежали 3—4 слоя. Как видно, район города был отведен для ремесленников и вообще не предназначался для высших слоев общества. Капитальных зданий из камня здесь нет. Все здания были сырцовые на каменном основании. Для прочности стены имели фундаменты из булыжника.

I раскоп расположен вне города в западной части, на высоком берегу Куры. Раскопки обнаружили несколько слоев. Основной слой представлял здание из четырех или пяти комнат. Внутри комнат найденные предметы указывают на эллинистическую эпоху. Позже с IV—V веков н. э. это место превратили в кладбище.

XX раскоп оказался более сложным. Сюда входит третья башня городской ограды, баня и другие здания. В данный момент мы касаемся здания, расположенного к юго-востоку от бани. Оно было разрушено от сильного пожара. Остатки сырцовых стен в некоторых местах достигают высотой 10—15 сантиметров. Стены с внутренней стороны были оштукатурены.

Здание состояло из четырех комнат (рис. 37; табл. XXV). По обгоревшим предметам первая комната была кухней. Вторая комната была полна обломками керамической посуды. Как видно, она служила кладовой. На той же линии находилось небольшое помещение, где посередине стоял только тондир. Четвертая комната больше других. Она, вероятно, служила спальней.

К северо-западу от него стоящее длинное здание возможно служило хозяйственным помещением. Кроме этого, на развалинах находящийся винный погреб (марани), где находилось больше сорока квеври (винный кувшин), думаем, принадлежал тому же жильцу. Тут же рядом находился амбар с пшеницей. Они сгорели вместе.

Раскоп XXXIX-I расположенный в северо-западной части около ограды, не богат материалом, но интересен тем, что найдены две базы колонн. Они по-видимому, когда-то принадлежали большому капитальному зданию. Базы прямых аналогий не имеют, но в общем их можно датировать начальными веками раннефеодальной эпохи (рис. 38; табл. XXVII).

XVI раскоп занимает большую территорию. Там тоже, как и в других местах, несколько слоев, начиная с античного периода, но из них целиком не прослеживается ни один слой. Фундаменты зданий раннефеодального периода перекрывают друг друга. Здесь выделяется только одно жилое здание, к которому примыкает большой марани (винный погреб). Между ними находятся несколько помещений хозяйственного назначения. Винный погреб больших размеров. В нем находились тринадцать квеври, но, вероятно, были в два раза больше. По высоте некоторые квеври достигают двух метров (табл. XXVI).

В связи с марани вообще должны отметить, что их очень много было на территории Урбниси. Это само по себе указывает на то, что виноградарство вокруг Урбниси было очень развито.

БАНЯ

Среди обнаруженных зданий выделяется капитальное сооружение бани. Она сильно разрушена и после выхода из строя ее территория была использована для других целей.

План бани плохо читается. Если в западной части стены сохранились на высоте двух метров, на другом конце не достигает даже одного метра. Кроме этого, должны отметить, что здание так было построено, что строитель не вывел ни одной правильной линии; как будто все деформировано (рис. 45—48; табл. XXIX—XXXI).

Три помещения бани расположены анфиладно. Вход был устроен с востока. В северной части восточного обширного помещения устроен бассейн холодной воды. Из этого помещения через дверь можно было попасть в теплое отделение (тепидарии), а последнее помещение представляет горячее отделение (калдарии).

Калдарии и тепидарии были двухэтажными. В первом низком этаже были устроены калориферы. Между двумя помещениями горячий воздух проходил через два небольших отверстия. Стойки калорифера были керамические цилиндрической формы (рис. 49; табл. XXXII₂).

Топка была устроена в западной части калдарии в центральном проеме. Вероятно, там же в южном конце находился бассейн с горячей водой.

Отопление горячего помещения происходило как с пола, так и со стены, а теплое помещения только снизу. На стенах горячего отделения были укреплены четырехугольные керамические трубы. В них циркулировал горячий воздух (рис. 50—52; табл. XXXII).

Помещения бани, вероятно, имели сводчатое перекрытие. Фрагмент свода, или арки найдены на полу калдарии.

Баня по археологическим материалам и аналогиям датируется приблизительно III в.

Снабжение города водой

На территории города не было хорошей питьевой воды, поэтому они с далека приводили родниковую воду. Обнаружен фрагмент двойного водопровода. Керамические трубы разных размеров были обмазаны толстым слоем известкового раствора (табл. XXXV₂).

Воду для орошения и вообще для коммунальных нужд приводили через канал издалека с реки Лиави. Во время обнесения города оградой для пропуска воды под стеной в нескольких местах были проведены закрытые каналы (рис. 53, 54, табл. XXXIV, XXXV₁).

В IV—III вв. до н. э. приведенный оросительный канал для территории окружающей город, представляет высокое инженерное строение. Он и сейчас действует.

ХРАМ

В юго-восточной части города стоит храм больших размеров. О нем существует довольно богатая литература, но авторы в основном интересовались надписями, а его архитектура не изучалась.

Церковь много раз была разрушена и восстановлена. Стены церкви снаружи и изнутри нами были расчищены от поздней штукатурки. Кроме этого, раскопки были проведены внутри церкви и в ограде целиком.

На стенах церкви находится много надписей. Среди них выделяется надпись северной стены, где говорится, что храм воздвиг некий Микел и Константин (табл. XXXI). Надпись по палеографическим дан-

ным датируется концом V в. или началом VI в. Эта дата подтверждается и стилистическим анализом храма.

Церковь представляет трехнефную базилику. В надписях южной и восточных стен говорится, что храм сильно был разрушен и восстановлен в X в. епископом Феодором (табл. XXXVI₂₋₃). От первоначальной базилики остались несколько пилонов и частично стены. Например, западная стена целиком восстановлена (рис. 55—72; табл. XXXVIII — XLVII).

Храм имел пристройки с южной и северной стороны. От южной пристройки остались кое-где фундаменты, а от северной почти ничего нет. Теперь там имеются фундаменты поздней пристройки.

Церковь, как видно, в начале XVII в. опять сильно была повреждена. По надписи южной стены церковь была восстановлена царицей Марией в 1668 г.

Реставрация была проведена кирпичом и поэтому новый слой коло выделяется. Начиная с коробовых сводов все нефы восстановлены Марией. Тогда же были возведены по два контрфорса с юга и севера. Сильно возвышенная центральная часть заметно изменила общие пропорции храма (рис. 55, табл. XXXVIII₁).

Во время раскопок были извлечены много фрагментов зданий. Из них особо должны отметить разные карнизы (рис. 68—72).

КОЛОКОЛЬНЯ

Древняя колокольня, не сохранилась, но стоит поздняя. К западу от храма возвышается трехэтажная колокольня. По надписи западного фасада (табл. XXXVII₂) колокольня была воздвигнута царем Вахтангом VI в 1706 г.

Колокольня состоит из кубической массы и арочной звонницы. Абсолютными размерами они сильно отличаются друг от друга (рис. 55, 73—77; табл. XLVIII₁). В кубической массе находятся два этажа. Посередине первого этажа устроены ворота, а по бокам находятся помещения и лестница. Оттуда можно подняться на второй этаж, где устроены жилые комнаты. На третьем этаже в центральной части помещается звонница, построенная из кирпича.

Такой тип колокольни был распространен в Восточной Грузии в XVII—XVIII веках.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На территории Урбиси и в ее окрестностях экспедицией были обнаружены много разнородных первоклассных памятников. В первую очередь должны отметить, что по этим материалам можно проследить жизнь на этом участке на протяжении не менее пяти тысяч лет. В этом отношении очень богатыми оказались «Квацхела», находящаяся к востоку от Урбиси на расстоянии двух километров и «Хизанаант гора», расположенная на самом городище. Эти поселения раннебронзовой эпохи характеризуются многообразием, но среди них в данный момент мы отметим только касающийся нашей темы. Здесь речь идет о жилищах, которые среди до сих пор обнаруженных памятников наилучшие. Они имеют большое значение для изучения истоков грузинской архитектуры. По выявленным памятникам можно судить как об отдельных типах жилища, так и о своеобразии планировки поселений, строительном материале, о способах строительства и т. п.

«Квацхела» и «Хизанаант гора» расположены на берегу р. Куры. Каждый из них, как вообще поселения того периода, расположен на холмах. Холм с одной стороны защищает река, а с боков — ущелье. Четвертая сторона — ровное место — было перерезано рвом. Таким образом, получилось небольшое защищенное место.

Материалы непосредственно следующей эпохи не были обнаружены, но начиная с поздней бронзы находим следы всех эпох. Не остались жилища раннего периода, но погребения довольно в большом количестве были обнаружены в восточной части городища. Что касается жилищ эпохи ранней бронзы, они находятся на холме Хизанаант гора, а их могильник расположен недалеко к западу.

По археологическим материалам к середине первого тысячелетия до н. э. увеличивается число жителей. С этого периода уже начинается другой исторический процесс.

В нашей историографии установлено, что в эту эпоху на территории Грузии образовались Иберийское или Картийское и Эгрисское или Колхидское царства. При этом в VI—IV вв. до н. э. возникают и города². В городах развивались торговля и ремесло. Такой пример дает и Урбинси.

В отношении Урбинси должны отметить, что древняя историческая традиция упоминает его среди первых городов Грузии. Эти города следующие: Михета, Каспи, Уплисцихе, Урбинси, Одзрхе и др. Эти сведения летописцев хорошо подтверждаются археологическими данными. Археологические находки в Урбинси VI—V вв. до н. э. резко отличаются от находок предыдущей эпохи. Обнаруженные предметы эллинистической эпохи уже говорят о развитой городской жизни в городе Урбинси.

О громадном росте города в I—III вв. н. э. свидетельствуют те многочисленные археологические предметы, которые были обнаружены в могильниках. Обнаруженные золотые, серебряные, стекольные, керамические, костяные предметы привлекают наше внимание не только количеством, но они восхищают и своим искусством. Часть из этих памятников — аналогию находят в синхроничных памятниках других районов Грузии. Другая часть не имеет аналогий, Она местного происхождения. Имеются вещи довольно в большом количестве, которые завезены как из близлежащих стран, так и средиземноморского бассейна. Если в первой группе замечаются общие черты страны, во второй группе оригинальность — урбинского происхождения. Третья группа указывает еще раз не только о культурном уровне местных жителей, но и о торговых связях с иностранными государствами.

Общезвестно, что на территории Грузии проходила одна из тех главных магистралей, которая соединяла западные страны с восточными. Эта трасса немалую роль играла в вопросе возникновения городов и после — в торговых сношениях. Именно ранние города расположены на линии этой трассы вдоль Куры. Из этих городов можно назвать: Михета, Каспи, Уплисцихе, Урбинси, Рустави и др.

Если сравним обнаруженный в Урбинси погребальный инвентарь с теми материалами, которые были найдены в других местах, убедимся в том, что нами обнаруженные погребения — низших или средних слоев городского населения. Погребения высших или погибли в последующих веках, или находятся вне города и еще не обнаружены.

В Урбинси в античную эпоху, в основном, грунтовые погребения. Встречаются погребения выложенные из сырцовых кирпичей и балок.

² История Грузии, т. I, 1958, стр. 56—57 (на груз. яз.). Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тбилиси, 1959, стр. 9—10.

В жилых кварталах города Урбниси три слоя сильного пожара. Но, кроме этого имеются и следы небольших пожаров. Как видно, при этих пожарах погибли и античные строения. Незначительные фрагменты построек того периода находятся на территории Хизанаант гора, в западной части под сырцовой оградой города и к востоку в пределах могильника. В лучшей сохранности развалины бани, где, несмотря на разрушения, общую систему можно восстановить.

Урбниская баня была — четвертой среди обнаруженных в Грузии бань. Она по своей системе принадлежит к баням последнего периода послепантичного времени. При этом, надо отметить, что среди других бань урбнисская баня выделяется оригинальным решением.

Как в свое время отметили, большое здание эллинистической эпохи, обнаруженное на горке «Хизанаант гора» и капитальное здание бани, несомненно указывают на высокую строительную культуру. При этом, должны отметить, что построение бани таких масштабов, само по себе указывает на благоустройство коммунального хозяйства города.

На урегулировании в городе коммунального хозяйства указывает так же проведение небольших каналов, водопровода и канализации. На восточной окраине города был найден фрагмент водопровода, который состоял из двойных керамических труб. Как видно, одна линия водопровода не могла удовлетворить потребность города. Поэтому, они провели двойную линию, где керамические трубы обмазаны крепким известковым раствором. В четыре города находящиеся родники были солеными, поэтому снабжение города хорошей питьевой водой было необходимо. Надо предполагать, что для вышеупомянутой бани был проведен специальный водопровод.

К сожалению, не совсем точно очерчиваются границы античного города. Если судить по остаткам в западной части имеющимся остаткам ограды города, можно предположить, что античный город занимал немногим меньшую территорию, чем город феодального периода.

Об обширности и богатствах города Урбниси в античную эпоху свидетельствуют археологические находки. Незначительное количество обнаруженных капитальных зданий, вероятнее всего, объясняется тем, что они были уничтожены во время строительства последующих периодов.

Большое количество зданий античного периода было покрыто окрашенной черепицей. Фрагменты окрашенной в красный цвет черепицы обнаружены во многих местах. Страбон при описи Картли когда говорит: «Иберия прекрасно заселена в большей части городами и хуторами, так что там встречаются и черепичные кровли, и жилища, рынки и другие общественные здания, построенные согласно правилам зодческого искусства» возможно подразумевал и Урбниси.

О мощности и многолюдности города Урбниси в первой половине IV в. сообщает историк Леонти Мровели³.

Такой большой город наверно имел свои кварталы. В первую очередь должны отметить те кварталы, в которых были расположены представители разных социальных слоев. О существовании таких определенных участков в городе Урбниси частично указывают находки. Например, в раннефеодальную эпоху западный участок города частично был отведен для высших слоев. Среди них находились и ремесленники.

Кроме этого, в городе разные национальности вероятно жили обосо-

³ Леонти Мровели Картлис цховреба, т. I, 1955, стр. 88; Е. С. Такайшвили Мокдевай Картლისაი, Описание рукописей, т. II, стр. 705

блено друг от друга⁴. Например, по историческим данным, в Урбниси евреи жили отдельно; они имели свой участок⁵. Конечно, эти евреи жили около своей модельной богини. Надо полагать, что в Урбниси наряду с еврейским кварталом были и другие.

Как это выяснено у акад. Ив. Джавахишвили, города характеризовались своеобразными городскими типами домов. Городские дома заметно отличались от сельских домов. Кроме этого, города обязательно имели свои торговые центры⁶. Например, в позднефеодальном городе Прами торговый центр особо был выделен. Там вокруг довольно большой территории стоят сводчатые сооружения павильонного типа.

Разные кварталы имел и античный город Мухета. На это указывают те же летописи. Эти данные частично подтверждают и новые раскопки⁷.

В раннефеодальную эпоху в Урбниси происходят заметные изменения. В первую очередь, должны отметить тот факт, что Урбниси как значительный пункт становится и резиденцией епископа. Здесь на грани V—VI вв. воздвигают церковь, которая для того времени одно из больших сооружений.

В VI в., в эпоху победы феодализма, замечается экономический и культурный подъем. При этом, эта эпоха тревожная. С одной стороны если феодалы стремятся к упрощению власти, с другой стороны Византия и Иран ведут войну для завоевания страны. Борьба была беспощадной и с небольшими интервалами продолжалась до середины VII в. А с этого момента уже борьба происходила с арабами.

К сожалению, история не сохранила сведения о том, какую роль играл в этой войне город Урбниси, или какие перемены произошли в самом городе.

Для установления истории этого периода города, археологические раскопки дают ценный материал, а именно, изменения в городе были значительными. В первую очередь следует отметить, что границы города расширяются. Политическая ситуация того времени и вообще феодальная эпоха обязательно требовала, чтоб города были бы укреплены. Урбнисицы имели столько возможности, что они город окаймляют мощной оградой. Выше при рассмотрении этой ограды было показано, что она была построена в конце VI в. Ныне трудно представить масштаб этой опромной сырцовой стены с башнями. Постройке этой колоссальной стены, вероятно, понадобилось несколько лет.

Эта крепостная стена интересна и тем, что это произведение искусства и само по себе указывает на высокий уровень развития архитектуры. Хотя в Грузии того времени других сырцовых крепостных стен не имеем, но по этому частично можем судить о культуре фортификации.

Само по себе в этом нет ничего удивительного. Известно, что грузинская архитектура с IV—V вв. переживает подъем. Если город Мухета в этом периоде имел своего главного художника и архитектора⁸, то и город Урбниси тоже мог иметь своего главного архитектора.

Внутри этой новой ограды вероятно тоже были обособленные участки. Из них достоверно можно говорить о цитадели храма. Хотя нынеш-

⁴ Ив. Джавахишвили, Материалы по истории вещественной культуры грузинского народа, I, 1946, стр. 36 (на груз. яз.).

⁵ Е. Такайшвили, Описание рукописей, т. II, стр. 780.

⁶ Ив. Джавахишвили, ур. труд, стр. 41.

⁷ А. М. Апакидзе, Города и городская жизнь в Древней Грузии, I, 1963, стр. 10.

⁸ Т. С. Каухчишвили, Греческие надписи Грузии, Тбилиси, 1951 (на груз. яз.), стр. 253—255.

няя ограда храма позднего происхождения, но надо предполагать, что он был огорожен стеной еще в те времена.

Во время постройки сырцовой ограды города, цитадель находилась на Хизанаант гора. На всей территории города это место представляет единственную возвышенность и поэтому весьма удобно было отсюда вести наблюдение. Такое преимущество этого места, как видно, заметили еще в эпоху ранней бронзы и урбнисские первые поселенцы появились именно здесь. Назначение этой горки в античную эпоху меняется. На этом месте было воздвигнуто большое здание с длинной и широкой лестницей. Здание носило триумфальный характер. Поэтому, возможно здесь надо подразумевать существование языческого храма эллинистической эпохи. Грандиозный масштаб зданий несомненно соответствовал мощному и богатому античному городу Урбниси.

Это здание было уничтожено вследствие очень сильного пожара. Возможно это дело рук врага, но не исключено, что языческий храм предали огню первые же христиане. Известно, что христианизация страны (начало IV в.) происходила не только агитацией, но иногда и с применением силы и нередко действовали огнем и мечом⁹.

На развалинах упомянутого здания в самом начале феодализма была построена ограда больших размеров на известковом растворе. При возведении вокруг города сырцовой стены, на Хизанаант горе уже не было упомянутой небольшой ограды. На ее развалинах была возведена новая цитадель из сырцовых же кирпичей. И эта цитадель тоже погибла вместе с укреплением города в 30-ых годах VIII в.

Что касается использования сырцовых кирпичей, они вообще не характерны для Грузии, но их применяли, как в античную эпоху¹⁰, так и в раннефеодальную эпоху¹¹. Как акад. Г. Н. Чубинашвили отмечает: «Из числа материальных элементов отдельных стилей грузинской архитектуры два, можно сказать, являются специфическими устойчивыми на всем протяжении истории: 1. это — камень, как материал внешнего ко-жука здания; 2. это — орнаментальная резьба по камню фасадной обработки»¹².

Кирпич как сырцовый, так и обожженный применяли в Грузии на протяжении веков, но он не бросается в глаза, главное все-таки камень. К сырцовым кирпичам сравнительно часто обращались мастера античного периода. В последующие периоды редко применяли и постепенно камень окончательно вытесняет сырец.

Здесь же должны обратить внимание на одно обстоятельство. Сырец вообще применяется при сухом климате; он не переносит сырости. В Грузии более или менее подходящий климат находим в Картли. Насколько по археологическим раскопкам знаем, применение сырца подтверждается именно в Картли. Поэтому, когда говорим о применении сырца для раннего периода подразумевается только Картли (при этом в самом Картли тоже можно сузить его границы, в основном, территорию Шида (внутренней) Картли.

В раннефеодальном городе Урбниси лучше сохранившиеся в западном участке фундаменты всех обнаруженных зданий, в основном, одинаковые. Эти здания были возведены из сырца. Под стеной были наст-

⁹ Леонти Мровели, Картлис Цховреба, 1955 (на груз. яз.), стр. 125.

¹⁰ А. Авакидзе, Уп. труд, стр. 21—84.

¹¹ В. Цицадзе, Тбилиси, 1959, стр. 33.

¹² Г. Чубинашвили, Н. Северов, Пути грузинской архитектуры, Тбилиси, 1936, стр. 178.

ланы в один или два ряда булыжники. По фрагментам черепиц можно судить о черепичной крыше. Несмотря на это, в этом сравнительно бедном квартале, как видно, большинство домов имели террасное перекрытие.

В этом участке городища, где раскопана большая площадь, характерные черты планировки города все-таки не устанавливаются. Причиной этому опять является многослойность и фрагментарность построек.

Вообще для выяснения особенностей городского хозяйства того времени очень большое значение имеет на территории Урбниси обнаруженное большое количество винных кувшинов (квеври). До сегодняшнего дня ни в одном раскопанном городище не было обнаружено столько винных погребов, сколько в Урбниси. Такое количество квеври безусловно указывает на развитое виноградарство и виноделие. Само по себе в этом нет ничего удивительного, так как к тому времени виноградарство имело многовековую традицию. С далека, на расстоянии 25 километров еще в начале античной эпохи проведенный оросительный канал несомненно создал бы цветущее хозяйство. С помощью этого прекрасного инженерного сооружения, вероятно, вокруг города находился богатый сельскохозяйственный район.

Богатый, многолюдный, могучий город Урбниси жил своей кипучей жизнью, до появления арабов. В VIII в. (736—738 гг.) арабский полководец жестокий Мерван сравнял с землей город, со многими другими городами Грузии¹³. Следы этого сильного пожара во время раскопок везде можно было проследить. Пожар уничтожил строения города и крепостную стену с башнями.

Те же раскопки показали, что Мерван разрушил город, но совсем приостановить жизнь не смог. Несмотря на такую травму, город смог создать новую систему укрепления. Развалины сырцовой ограды были засыпаны землей. Таким образом, новая система укреплений состояла из концентрично проходящих двух линий: вала и рва. Эта новая работа довольно большого масштаба. Но, как видно, упомянутая работа была последней; угасающая жизнь города больше ничего примечательного не смогла создать.

Во время продолжительной борьбы Грузии против арабов известно, что больше всех пострадало Картли. Отдельные области страны, которые стоят на пути феодализации не развиваются одинаково. В VIII—X вв. новые города (Артануджи, Тмогви, Олтиси, Ахалкалаки, Дманиси, Ахалцихе и др.) возникают именно не в центре, а на окраинах, где для этого существовала подходящая почва. Походы арабов и большие налоги окончательно подрывают экономику страны. Ко всему этому добавляется и изменение направления торгового пути. По трассе Кура — Риони проходящий торговый путь при арабах фактически упраздняется. Транзитные дороги меняют свое направление. При всем этом, уже не существовали те многочисленные факторы, которые когда-то приводили в движение, давали искру античному городу.

В тот период, когда в разоренной Грузии появляется тенденция объединения страны, Тбилиси был занят арабами, а обесиленный Урбниси не мог играть роль центра. Эту роль взял на себя там-же, на расстоянии 20 километров находящийся город Уплисцихе. А Урбниси, как город, постепенно исчезал. Позднее в XI—XII вв. близ Урбниси возникли такие города как Гори и Атени. Урбниси продолжает существование не как город, а как центр епархии.

¹³ Д ж у а н ш е р. Картлис Цховреба, стр. 234.

ბოლოსიტყვა

წინამდებარე ნაშრომი გამოდის იმ სავარაუდო გეგმით, რომელიც შემუშავებული ჰქონდა ურბნისის ისტორიულ-არქეოლოგიურ ექსპედიციას. უნდა გამოცემულიყო: კრებული „ურბნისი I“, „ურბნისი II“ და ცალკეული მონოგრაფიები.

„ურბნისი I“, რომელიც წარმოადგენს ქეაცხელას (უბანი XVII) 1954—1960 წწ. გათხრების ანგარიშს, გამოიცა 1962 წელს (ავტორები: ალ. ჯავახიშვილი და ლ. ლლონტი). „ურბნისი II“, რომელიც გამომცემლობას გადაეცა 1960 წელს, მოიცავდა ნაქალაქარზე 1953—1959 წწ. ჩატარებული მრავალმხრივი მუშაობის ანგარიშს (პ. ზაქარაია—ურბნისის გამაგრების სისტემა და ნაგებობანი; ლ. ჭილაშვილი—ურბნისის ნაქალაქარზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიში; დ. ჭორიძე—სამაროვნის (უბანი XXV) გათხრების ანგარიში; თ. აბრამიშვილი, ი. ჯალალანია—ურბნისის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი ნუმიზმატიკური მასალა; ალ. ლოსაბერიძე—ურბნისის ძველი არხი და ა. ციციშვილი—ურბნისის ნაქალაქარზე არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული ცხოველთა ძვალოვანი ნაშთების შესწავლისათვის).

სხვა და სხვა ტექნიკური მიზეზის გამო კრებული „ურბნისი II“ ვერ გამოიცა.

აღნიშნულ კრებულს წამძღვარებული ჰქონდა ვრცელი წინასიტყვაობა, სადაც ნაჩვენებია იყო ექსპედიციის მუშაობის ყველა ძირითადი მომენტი და ასევე ურბნისის ირგვლივ არსებული ბიბლიოგრაფია. ჩვენ საჭიროდ ვცანით წინამდებარე ნაშრომისათვის დაგვერთო ბოლოსიტყვა შემოკლებული და მცირეოდენი დამატებით შემდგომი წლების მუშაობაზე.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის წინაშე დაისვა საკითხი საქართველოს ერთიანი ისტორიული გამოფენის მოწყობის შესახებ. მუზეუმში წინაფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ძეგლები შედარებით კარგად იყო წარმოდგენილი, ასევე XI—XIII სს. დიდძალი მასალა მოკრავდა შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურის მუზეუმის ნაყოფიერი მუშაობის შედეგად. ცოტა რამ გვქონდა ადრეფეოდალური ხანის მატერიალური კულტურის ისტორიის წარმოსადგენად, ამ ხარვეზის შესავსებად დაისახა მრავალი ღონისძიება, ხოლო გასათხრელი ობიექტი შეირჩა აკად. ნ. ბერძენიშვილის მიერ. არჩევანი ნაქალაქარ ურბნისზე შეჩერდა. წერილობითი წყაროების მიხედვით, ურბნისი იყო ანტიკური და ადრე შუასაუკუნეების ქალაქი, რომელიც განადგურებულა VIII საუკუნის 30-იან წლებში არაბთა სარდლის მურვან ყრუს ლაშქრობის შედეგად. ამავე დროს, ურბნისი ცნობილი იყო, როგორც შუასაუკუნეების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საეპისკოპოსო ცენტრი, რომლის პირველხარისხოვანმა ტაძარმა ჩვენამდე მოაღწია.

ნაქალაქარ ურბნისის წინასწარი გაცნობის მიზნით მუზეუმის თანამშრომელთა ერთი ჯგუფი (პ. ზაქარაია, ალ. ჯავახიშვილი, დ. ჭორიძე, ვ. ჯაფარიძე და

სტვ) 1952 წელს მივლენილ იქნეს ადგილზე. 1953 წლიდან კი იწყება ნაქალაქარის გეგმაზომიერი, სისტემატური გათხრები.

ექსპედიციის წინაშე თავიდანვე გარკვეული მიზნები დაისახა. საჭირო იყო შეგვესწავლა ქალაქის წარმოშობის მიზეზები, გარკვეულიყო მისი ეკონომიური ფაქტორი, სოციალ-პოლიტიკური, თუ კულტურული მდგომარეობა, მისი ცხოვრების რთული გზა და ქალაქის დაღუპვის ვითარება.

ამ დიდმნიშვნელოვანი საკითხების დაძლევა შესაძლებელი იყო მხოლოდ თანმიმდევრულად, კომპლექსურად. ამიტომ, ექსპედიცია დღით-დღე იზრდებოდა, კვლევას თანდათანობით აფართოვებდა და აღრმავებდა. არქეოლოგებთან ერთად კვლევა-ძიებაში მონაწილეობას იღებდნენ ისტორიკოსები, ხელოვნებათმცოდნეები, გეოლოგები, ჰიდროტექნიკოსები, ოსტეოლოგები, არქიტექტორები, ანთროპოლოგები, მედიცინის ისტორიკოსები და სხვ.

ექსპედიციის საქმიანობას ათავითვე დიდ დახმარებას უწევდა კონსულტანტი აკად. გ. ჩუბინაშვილი.

ექსპედიციას 1953, 1954 და 1956 წლებში ხელმძღვანელობდა ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი გ. ლომთათიძე (მოადგილე პ. ზაქარაია), ხოლო 1955 და 1957 წწ. რადგან გ. ლომთათიძემ ვერ შეძლო გათხრებში მონაწილეობის მიღება, ექსპედიციას ხელმძღვანელობდა ხელოვნებათმცოდნეობის მეცნიერებათა დოქტორი პ. ზაქარაია. 1958 წლიდან ექსპედიციას უშუალოდ ხელმძღვანელობს ნ. ბერძენიშვილი (მოადგილე პ. ზაქარაია).

1953 წლიდან ექსპედიცია სავსე მუშაობას აწარმოებს შემდეგი რიგით: 1953 წ. 23 ოქტომბრიდან—14 ნოემბრამდე; 1954 წ. 4 ოქტომბრიდან—22 ნოემბრამდე; 1955 წ. 1 ივნისიდან—11 ივლისამდე; 1956 წ. 15 ივნისიდან—20 აგვისტომდე; 1957 წ. 1 ივლისიდან—5 სექტემბრამდე; 1958 წ. 17 ივლისიდან—28 სექტემბრამდე; 1959 წ. 10 ივნისიდან—10 აგვისტომდე; 1960 წ. 5 ივნისიდან—4 აგვისტომდე; 1961 წ. 5 ივნისიდან—20 ივლისამდე; 1962 წ. ორი თვე—ივნის-ივლისი; 1963 წ. სამი თვე, ივნისიდან—10 სექტემბრამდე.

ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიცია თითქმის ყოველ წელს ეწეოდა სადაზვერვო სამუშაოებს შიდაქართლის ტერიტორიაზე (მტკვრის აუზი, ლიახვის, ფრონეს, ფცის ხეობებში). ამ მხრივ განსაკუთრებით დიდი სამუშაოებია შესრულებული 1956 წ., როდესაც გამოვლინდა უძველესი ნამოსახლარი გორები. ყორღანები, სამაროვნები და შუასაუკუნეების არქიტექტურული ძეგლები. სადაზვერვო სამუშაოების ერთ-ერთი საუკეთესო შედეგი იყო „ქვაცხელების“ (ტვლები-ქობის) ნამოსახლარის აღმოჩენა (1953), რომლის გათხრებმაც 1954 წლიდან შესანიშნავი შედეგები გამოიღო. ასევე დიდმნიშვნელოვანი იყო ლიახვის ხეობის დაზვერვის შედეგად დღესაც მოქმედი რუის-ურბნისის არხის თარიღის დადგენა, როგორც ანტიკური ძეგლისა, რომელიც შემდგომ სპეციალური კვლევის საგანი გახდა.

ექსპედიცია პირველ წელს რიცხვმცირე იყო, მაგრამ შემდგომ, სამუშაოების გაშლასა და გაღრმავებასთან ერთად, იზრდებოდა ექსპედიციის წევრთა რიცხვიც, ყოველ წელს საშუალოდ ოცი წევრი მაინც იყო, მაგრამ ზოგჯერ ოცდაათამდე აღწევდა.

ექსპედიციაში ხელოვნებათმცოდნეობის მეცნიერებათა კანდიდატი ალ. ჯაფარიშვილი მონაწილეობს 1954 წლიდან (ქვაცხელების შემსწავლელი რაზმის უფროსი), ისტორიის მეცნ. კანდ. ლ. ქილაშვილი—1957 წლიდან (ნაქალაქარის რაზმის უფროსი), ისტორიის მეცნ. კანდ. დ. ქორიძე—1956—1962 წწ. (სამარო-

ვნის რაზმის უფროსი), ისტორიის მეცნ. კანდ. ნ. შოშიაშვილი—1953 წლიდან 1955 წლამდე, ისტორიის მეცნ. კანდ. თ. აბრამიშვილი—1956—1957 წწ., უმცრ. მეცნ. თანამშრ. ვ. ცისკარიშვილი—1953—1957, 1960 წწ., უმც. მეცნ. თანამშ. ლ. ლლონიტი—1954 წლიდან, უმცრ. მეცნ. თან. რ. აბრამიშვილი—1954 წ., უმცრ. მეცნ. თანამშრ. მ. სინაუტიძე—1955—1958 წწ., ისტორიის მეცნ. კანდ. დ. თუშაბრამიშვილი—1956—1957 წწ., უმცრ. მეცნ. თანამშრ. ნ. ჯავახიშვილი—1956—1957 წწ., ისტ. მეცნ. კანდ. ა. ბაქრაძე—1956 წ., უმც. მეცნ. თანამშ. ი. კიკვიძე—1956 წ. (1961 წლიდან ხიზანაანთ გორის შემსწავლელი რაზმის უფროსი), უმც. მეცნ. თანამშრომლები მ. კეცხოველი და გ. ნემსაძე—1957 წლიდან, ქ. ჯავახიშვილი, გ. ჯავახიშვილი, ლ. ფანცხავა—1958 წლიდან, ქ. სვანიძე—1959 წ., ისტორიის მეცნ. კანდ. ნ. ქანთარია—1958—1959 წწ., ისტორიის მეცნ. კანდიდატი ი. ჯალალანია—1959 წ., უმცრ. მეცნ. თანამშრ. გ. კეცხაძე—1957 წლიდან, უმც. მეცნ. თანამშრომლები: დ. აბეანდაძე, ა. კახიანიშვილი, მ. საყვარელიძე—1958—1962 წწ., ლაბორანტები: ლ. წერეთელი, დ. ჯავახიშვილი—1953 წ., ნ. ქაჩაია—1958 წ., ასპირანტი გაგომიძე—1959 წ., მ. ზამთარაძე—1956 წლიდან, უმც. მეცნ. თანამშ. გ. რჩეულიშვილი—1960 წ., უმც. მეცნ. თანამშრომელი თ. კერესელიძე—1962—1963 წწ., ლაბორანტი ვ. კინწუტრაშვილი—1960—1961 წწ., ლაბორანტი რ. ერისთავი—1963 წ. უმცროსი მეცნ. თანამშრომელი ლ. საგინაშვილი—1960 წლიდან, უმცრ. მეცნ. თანამშ. მ. ბულიშვილი—1959—61 წწ.

ექსპედიციის გაშლილ ფრონტს ესპირობებოდა ფიქსაციის დახელოვნებული ოსტატები. ასეთები იყვნენ: მხატვარი კლარა კვეესი, 1953—1955 წწ., არქიტექტორები: ა. ბაქრაძე 1956—1957 წწ., ფ. ქუთარაშვილი 1958—1960 წწ., რ. კაპანაძე 1958 წ.; გ. ვაჩნაძე 1959 წ., ლ. მემპარიაშვილი 1961 წ., ვ. ცუხიშვილი 1961—1963 წწ. ნაწილობრივ აზომეებს აწარმოებდნენ პ. ზაქარაია და ალ. ჯავახიშვილი. ფოტოგრაფებად მუშაობდნენ: ე. კვეესი 1953 წ., ი. პახომოვი 1954 წ., ი. დუბსონი 1955 წ., მათთან ერთად და სხვა წლებშიც მთლიანად ფოტოგადაღებას აწარმოებდა პ. ზაქარაია, ხოლო 1957 წლიდან კი—ლ. ჭილაშვილი, ალ. ჯავახიშვილი და ი. კიკვიძე.

ურბნისის მიდამოების მორწყვისა და ჰიდროგეოლოგიური საკითხების შესასწავლად 1958 წ. ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ პროფ. ა. ლოსაბერიძე, სახელმწიფო პრემიის ლაურეატი გ. ჯილაური და საქალაქმშენსახპროექტის გეოლოგთა ბრიგადა აწ გარდაცვლილი ა. გვაზავას ხელმძღვანელობით.

მოპოვებულ ოსტეოლოგიურ მასალას სწავლობს სოფლის მეურნეობის მეცნ. კან. ა. ციციშვილი (ექსპედიციაში მუშაობს 1956 წლიდან).

მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის კამერალურ დამუშავებას დიდი პასუხისმგებლობით მოეკიდნენ მუზეუმის ქიმიკატორიის თანამშრომლები: რ. ბახტაძე, ც. აბესაძე, ნ. დვალი, თ. კირკვა, თ. ჯავახიშვილი, ლ. ჯავახიშვილი. მათი ნაყოფიერი მუშაობის შედეგად ბევრ ნივთს დაუბრუნდა თავისი პირვანდელი სახე. არქიტექტურული ძეგლების რესტავრაციაზე და კამერალურ სამუშაოებზე მუშაობდა არქიტექტორ-რესტავრატორი თ. თოდუა.

ფართო მასშტაბით არქეოლოგიური სამუშაოების მაღალ დონეზე წარმოება საერთოდ, და კერძოდ, ნაქალაქარისა, შეუძლებელია ტოპოგრაფიული აგეგმვის გარეშე, რის გამოც პირველივე კამპანიის დროს გადაღებულ იქნა ნაქალაქარის ტოპოგეგმა (სამუშაო შესარულა საქალაქმშენსახპროექტის ტოპოგრა-

ფთა ბრიგადამ). დამატებით ტომოსამუშაოებს აწარმოებდა ტომოგრაფი ნ. ჯაჩიშვილი.

ნაქალაქარის გათხრებით დაინტერესდნენ კინო-ხელოვანნიც. 1956 წ. „ქართული ფილმის“ ქრონიკალურ-დოკუმენტური ფილმების სტუდიამ გადაიღო ნაქალაქარის გათხრები და ნაჩვენები იყო ეკრანებზე (ოპერატორი კ. შიოშვილი), ხოლო 1959 წ. ურბნისის არქეოლოგიურ გათხრებზე ექსპედიციამ გადაიღო მოკლემეტრაჟიანი ფილმი „ურბნისი“ (ოპერატორები მ. კვიციანი და ი. პინაევი), რომლის სცენარიც დაიწერა ექსპედიციის წევრების მიერ.

თერთმეტი კამპანიის შედეგად მოპოვებულია თიხის, მინის, ლითონის (ოქროს, ვერცხლის, სპილენძ-ბრინჯაოს, რკინის), ძვლის მრავალფეროვანი მასალა, რომელიც ვატარებულია 5000-მდე ნომრით. გადაღებულია ორ ათასზე მეტი ფოტო. არქეოლოგიური გათხრების ფოტოანაბეჭდვებით შედგენილია 11 ალბომი. გათხრების ობიექტების ფოტოფიქსაციასთან ერთად ხდებოდა მათი ჩახაზვა და ჩახატვა. რის შედეგად დღეს ჩვენს განკარგულებაშია 200-ზე მეტი ნახატი და ნახაზი.

თითქმის ყოველწლიურად ექსპედიციის მუშაობა ველზე მოწმდებოდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებულ არქეოლოგიურ სამუშაოთა საკოორდინაციო საბჭოს საველე კომისიის მიერ. კომისია ველზე ეცნობოდა ექსპედიციის საქმიანობას და სპეციალურ სხდომებზე არჩევდა ექსპედიციის მუშაობას. კომისია ექსპედიციის საქმიანობას მაღალ შეფასებას აძლევდა. საველე არქეოლოგიური კომისიის მუშაობაში სხვადასხვა დროს მონაწილეობას იღებდნენ აკადემიკოსი ნ. ბერძენიშვილი (თავმჯდომარე), წევრები: აკად. გ. ჩუბინიშვილი (კომისიის ხელმძღვანელობდა 1955 წ.), აკად. გ. მელიქიშვილი, საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის წევრ-კორესპონდენტები: გ. ჩიტაია და ს. ყაუხჩიშვილი, ისტორიის მეცნ. დოქტორები: ა. აფაქიძე, შ. მესხია, ვ. დონდუა, მუზეუმის დირექტორი ივ. რუხაძე, ისტ. მეცნ. კანდიდატები: გ. გობეჯიშვილი, ალ. კალანდაძე, ვ. ჯაფარიძე და ნინო ბერძენიშვილი.

ნაქალაქარი ურბნისისა და მისი მიდამოების გათხრების შედეგები ბევრ ახალ ფურცელს შლის ქართველი ერის ისტორიის ზოგიერთი პრობლემის გადასაჭრელად.

არქეოლოგიური კვლევის შედეგები სისტემატურად გადიოდა ადგილობრივ და საკავშირო სამეცნიერო სესიებზე.

1954, 1955, 1956 წწ. მატერიალური კულტურის ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიებზე ქ. მოსკოვსა და ლენინგრადში ურბნისის გათხრებზე წაკითხულია პ. ზაქარაიას, ალ. ჯავახიშვილისა და გ. ლომთათიძის მოხსენებები. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის III სამეცნიერო სესიაზე 1955 წ. კი—წაკითხულია: გ. ლომთათიძე—ურბნისში წარმოებულ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების წინასწარი შედეგები, ნ. შოშიაშვილი—წერილობითი წყაროების ცნობები ურბნისის შესახებ, ალ. ჯავახიშვილი—ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ნაქალაქარის ტერიტორიაზე (I, XII, XIII, XIV და XVI უბნებზე) 1953-54 წწ. ჩატარებული მუშაობის ანგარიში. პ. ზაქარაია—ნაქალაქარ ურბნისის საცხოვრებელი და თავდაცვითი ნაგებობები, ლ. დლონტი—ახალი ენეოლითური ძეგლი ურბნისში („ქვაცხელები“). IV სამეცნიერო სესიაზე 1956 წ. კი პ. ზაქარაია—ნაქალაქარ ურბნისის გამაგრების სისტემა, 1959 წ. VII სამეცნიერო სესიაზე: 1. ალ. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი—ურბნისის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1954—1958 წლებში XVII უბანზე („ქვაც-

ხელები“) ჩატარებული მუშაობის ანგარიში. 2. ა. ციციშვილი—ურბნისის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ისტეოლოგიური მასალა. 3. დ. ქორიძე—ურბნისის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1956—1958 წწ. XXV უბანზე ჩატარებული მუშაობის მოკლე ანგარიში 1960 წ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ასპირანტთა და ახალგაზრდა მეცნ. მუშაკთა XI სამეცნიერო კონფერენციაზე; მ. სინაურიძე—ურბნისის ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა. 1961 წ. საქართველოს სახ. მუზეუმის IX სამეცნიერო სესიაზე; ლ. ჭილაშვილი —ნაქალაქარ ურბნისის სტრატეგრაფიისათვის და სხვა.

ურბნისის შესახებ გამოქვეყნებულია შემდეგი სტატიები: 1. გ. ლომთათიძე—არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ურბნისის ნაქალაქარში (სამი კამპანიის უშედეგო შედეგები) „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1956. 2. ნ. შოშიაშვილი—ურბნისი—საქართველოს უძველესი ქალაქი, „ცისკარი“, 1958, № 4. 3. II. П. Закарая—К изучению жилых и оборонительных сооружений городища Урбниси, КСИИМК, 1959, вып. 74. 4. პ. ზაქარაია—ნაქალაქარი ურბნისი, „საბჭოთა ხელოვნება“, № 2, 1960. J. A. Чилашвили—Некоторые моменты археологического исследования Урбниси, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XXIV, 1963.

ურბნისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შესახებ აგრეთვე ქვეყნდებოდა წერილები რაიონულ და საქალაქო გაზეთებში: 1. გ. ლომთათიძე—ურბნისის ნაქალაქარის არქეოლოგიური შესწავლა, გაზეთი „ქარელის კოლმეურნე“, 17, 19. VIII, 1956. 2. პ. ზაქარაია—არქეოლოგიური ექსპედიცია ურბნისში, გაზ. „ქარელის კოლმეურნე“, 29. VIII, 1958. 3. „Вечерний Тбилиси“, 7, XII, 1958. И снова заговорили века, 4. „Вечерний Тбилиси“, 15.VII, 1960, Городище под землей.

ურბნისის არქეოლოგიური გათხრების შედეგებზე დაყრდნობით, ძველი ქალაქის საირიგაციო სისტემის შესწავლით, ექსპედიციის წევრმა ი. კიკვიძემ გამოსცა მონოგრაფია „მორწყვა ძველ საქართველოში“, თბილისი, 1963.

აღნიშნულის გარდა ექსპედიციის წევრები მოპოვებულ მასალებზე დაყრდნობით ამზადებენ რამდენიმე მონოგრაფიულ ნაშრომს და სტატიას.

ტ ა ბ უ ლ ე ბ ი

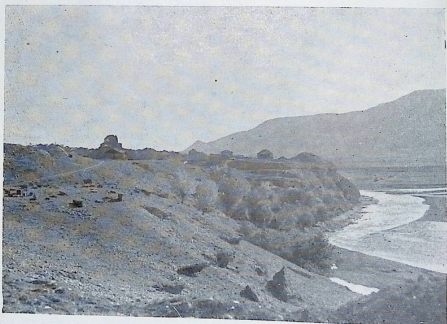

Եկեղեցիի շրջանի կենտրոն-գերանշարժ

1. თსრელი და ნიწაყრილი სამხრეთიდან

2. ურბნისი დასავლეთიდან

1. თხრილი და მიწაყრილი სამხრეთ-დასავლეთიდან

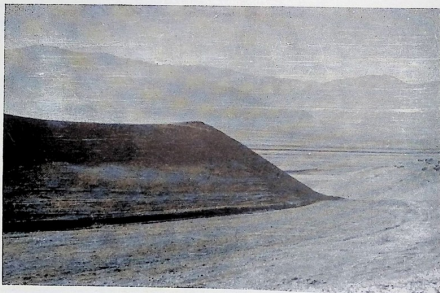
2. თხრილი და მიწაყრილი სამხრეთიდან

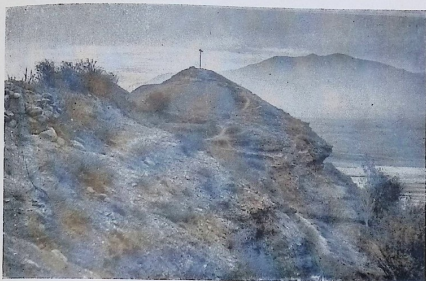
ტაბ. IV

1. მიწაყრილი ჩრდილოეთიდან

2. მიწაყრილისა და თხრილის დასავლეთის ბოლო ჩრდილოეთიდან

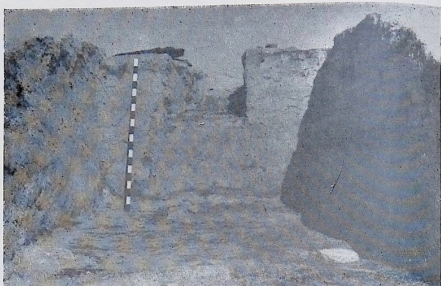

1. ხიზანანთ გორა დასავლეთიდან

2. ხიზანანთ გორა აღმოსავლეთიდან

1. სიზანანთ გორა. მე-4 ოთახის ინტერიერი

2. სიზანანთ გორა. მე-2 ოთახის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხე

2. ხიზანანთ გორა, მე-4 ოთახის იატაკი ჩრდილოეთიდან

2. ხიზანანთ გორა, ქვიტკირის კედელი დასავლეთიდან

1. ხაზინათ გორა. მდებარეობს ფეხვების ვახეცხვა

2. ხაზინათ გორა. ანტიკლას წყვილის კბე ზემოთ

1. ხიზანანთ გორა. ანტიკური ნაგებობა აღმოსაგულეთიდან

2. ხიზანანთ გორა. ანტიკური ნაგებობის კედლის საფუძველი

1. ხიზნაანთ გორა. ანტიკური ნაგებობის კედელი

2. ხიზნაანთ გორა. ანტიკური ნაგებობის კედლის საძირკველი

1. ნაკლავარი ურბნისი, სამხრეთ-დასავლეთის მონაკვეთი

2. კოშკი 1, ჩრდილო-აღმოსავლეთის ფასადი

1. კოშკი 1. დარბაზის ინტერფერი

2. კოშკი 1. სამხრეთის ოთახის ინტერფერი

1. Գրանիտ 1. Անցուղուցից տեսած խորանի և նախնի

2. Գրանիտ 1. Անցուղուցից տեսած խորանի և նախնի

1. კოშკი 1. დარბაზის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხე

2. კოშკი 1. აღიზის კედლის წყობის დეტალი

1. კოშკი 2. აღიზის წუობა კოშკის თავზე

2. კოშკი 2. პირველი სათავსოს სამზერები

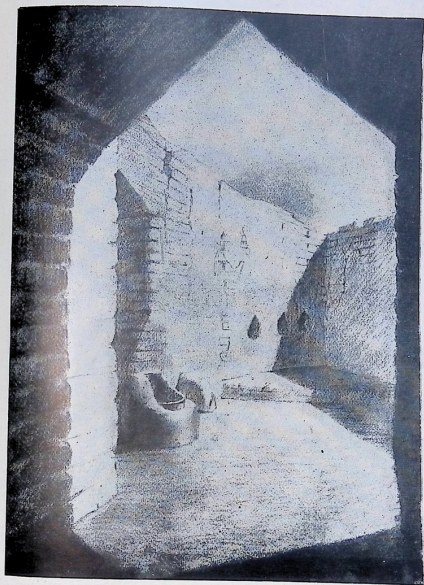

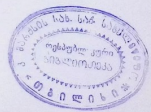
1. კოშკი. 2. ინტერიერის დეტალი

2. კოშკი 2. ინტერიერის დეტალი

კოშკი 2. პირველი სათავსოს ინტერიერი
(ნახატი არქ. გ. მარჯანიშვილის)

1. ნაკალაქვარი ურბნისი. კოშკი მე-3 და აბანო

2. კოშკი მე-3. აღმოსავლეთის კედელი და აბანოს ნაწილი

1. კლდე ზე-3, ჩვეულებრივი ფსაგე

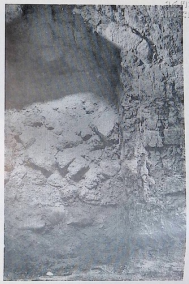

2. კლდე ზე-3, ჩვეულებრივი ფსაგე
(სმ. აქვე ვ. ჯვარცმუხობი)

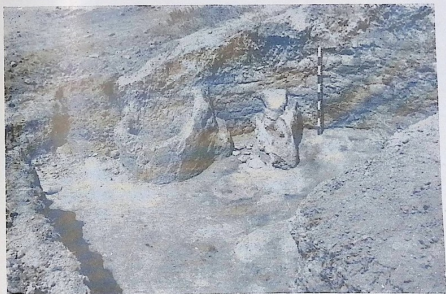
1. კაშვი მუ-მ. მინერალიზაცია

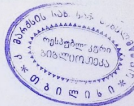
2. კაშვი მუ-მ. მინერალიზაცია

1. კოშკი მე-4. პირველი სათავსოს ინტერიერი

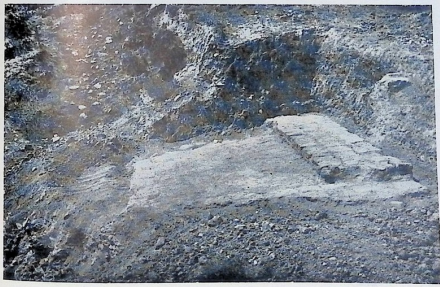
2. კოშკი მე-4. პირველი სათავსოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუთხე

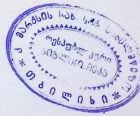

1. კოშკი მე-5, ხედი აღმოსავლეთიდან

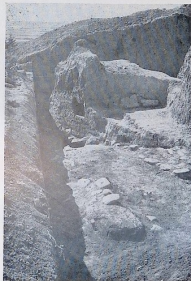
2. უბანი XXVI, ხედი აღმოსავლეთიდან

1. უბანი XXXII. სვეტი აღმოსავლეთიდან

2. უბანი XXXII. სვეტი აღმოსავლეთიდან

1. უბანი XX. დამწვარი სახლის იატაკი, ხედი აღმოსავლეთიდან

2. უბანი XII. ხედი აღმოსავლეთიდან

1 უბანი XVI. მარანი, ხედი დასავლეთიდან

2 უბანი XVI. აღრცეოდალური ხანის ქვევრი და ზედა ფენის სახლის საძირკველი

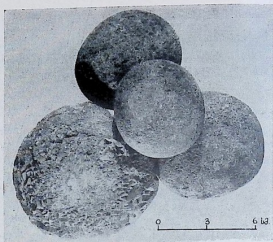

1. უბანი XXXIX, სახლის იატაკი

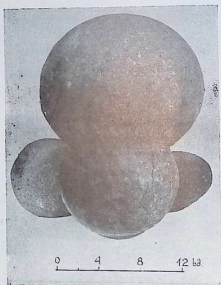

2. აღრეფეოდალური ხანის ქვევრები

1. ადრეფეოდალური ხანის სატყორცნი ქვები

2. ანტიკური ხანის სატყორცნი ქვები

3. ქვაცხლები. ანტიკური ხანის წიხის გამოსახულებით

1. აბანო და ალიზის ვალავანი სამხრეთ-დასავლეთიდან

2. აბანო, ხედი დასავლეთიდან

1. აბანოს აღმოსავლეთის ნაწილი

2. აბანო, ხელი სამხრეთიდან

1. აბანო. გაღებულის ფრაგმენტი იატაკზე

2. აბანო. კედელი თბილ და ცხელ სიბანაოებს შორის

1. აბანო, ხედი აღმოსავლეთიდან

2. აბანო, ცივი საბანაოდან წყლის გასაყვანი მილი

1. აბანო. თბილისი საბანაოს კალორიფერის ნატაკი

2. კალორიფერის მიღების ფრაგმენტები

1. არხი ნაქალაქარის ჩრდილო-აღმოსავლეთის მონაკვეთში

2. არხი ნაქალაქარის ჩრდილო-აღმოსავლეთის მონაკვეთში

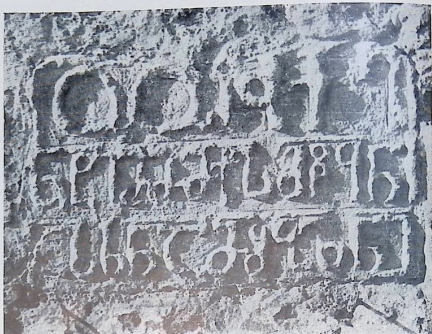

1. უბანი II. არხი ალიზის გალავნის ქვეშ

2. წყალსადენის ფრაგმენტი

1. ეკლესია, წარწერა ნრდილოეთის ფასადზე

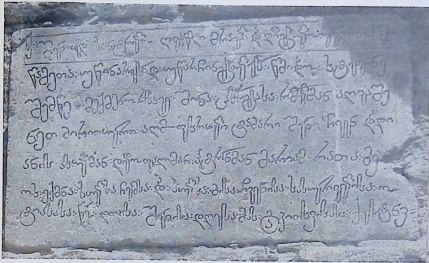

2. ეკლესია, წარწერა სამხრეთის ფასადზე

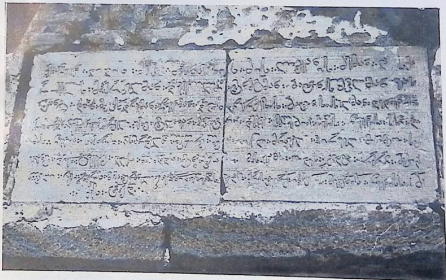

3. ეკლესია, წარწერა აღმოსავლეთის ფასადზე

1. გელესია. წარწერა სამხრეთის ფასადზე

2. სამრეკლო. წარწერა დასავლეთის ფასადზე

1. ველესია, ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

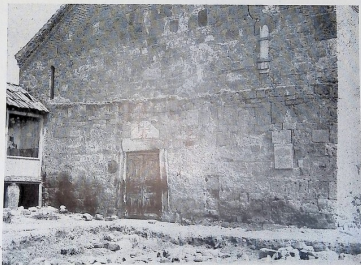
2. ველესია, აღმოსავლეთის ფასადის ნაწილი

Աղբյուր. Խնկերյանի ցանցից հիշատակ

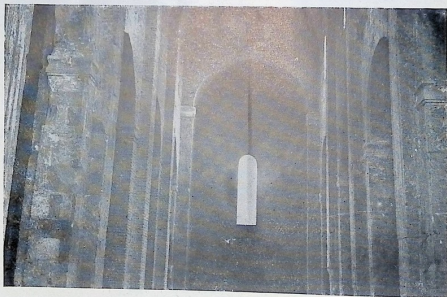

მთლიან. გარეგნული ფასადის ნაწილი

1. ეკლესიის ინტერიერი. სამხრეთის თაღები

2. ეკლესიის ინტერიერი. ხედი აღმოსავლეთით

1. ეკლესიის შიგნითგან. ხედი სანბნო-აღმოსავლეთით

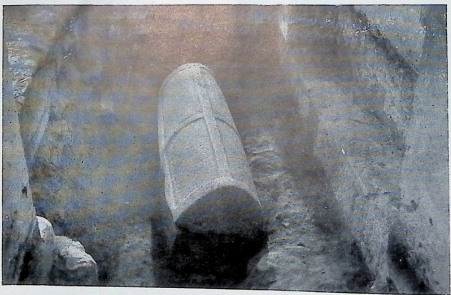

2. ეკლესია. ქვის გარსისფენის სანბნოს სვეტი

1. სარკოფაგი ეკლესიის დასავლეთის მონაკვეთში

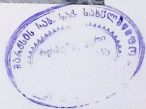
2. სარკოფაგი ეკლესიის სამხრეთის ნაგში

1. ეკლესია. ფრაგმენტები

2. ეკლესია. ფრაგმენტები

1. კელხა. დასავლეთის შესასვლელი

2. კელხა. აღმოსავლეთის ფასადის სამკურთხავის სარკმელი

1. ეკლესია. კაპიტელი

2. ეკლესია. ცხენის გამოსახულება ჩრდილოეთის ფასადზე

1. სამრგვლო, აღმოსავლეთის ფასადის დეტალი

2. მკლესის გალავანი, კოშკის საძირკველი

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა	5
შესავალი	6
თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი	
ქალაქის გამაგრების სისტემა	9
თ ა ვ ი მ ე ო რ ე	
საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი	58
თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე	
აბანო	69
თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე	
ქალაქის წყლით მომარაგება	81
თ ა ვ ი მ ე ხ უ თ ე	
ტაძარი	86
თ ა ვ ი მ ე ე ქ ვ ს ე	
სამრეკლო	129
დასვენა	137
Зодчество городища Урбниси (резюме).	144
ბოლოსიტყვა	157
ტაბულები	161

Закарая Пармен Парнаозович
ЗОДЧЕСТВО ГОРОДИЩА УРБНИСИ

(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი ნ. ბერძენიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი გ. გოგიაძე
მხატვარი გ. ნადირაძე
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერიძე
კორექტორი ი. დონაძე

გამომწერილია დასაბეჭდად 17.7.1965; ქალაქის ზომა 70×108¹/₁₆;
ნაბეჭდი თაბახი 18,54; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 15,49;
ფე 02170; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 1132
ფასი 1 მან. 32 კაბ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, ძეგლისკის ქ. № 8
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, ул. Держинского № 8

გამომცემლობა „მეცნიერების“ სტამბა, თბილისი, გ. ტაბიძის ქ. № 3/5
Типография Издательства «Мецниереба», Тбилиси, у. Г. Табидзе № 3/5

